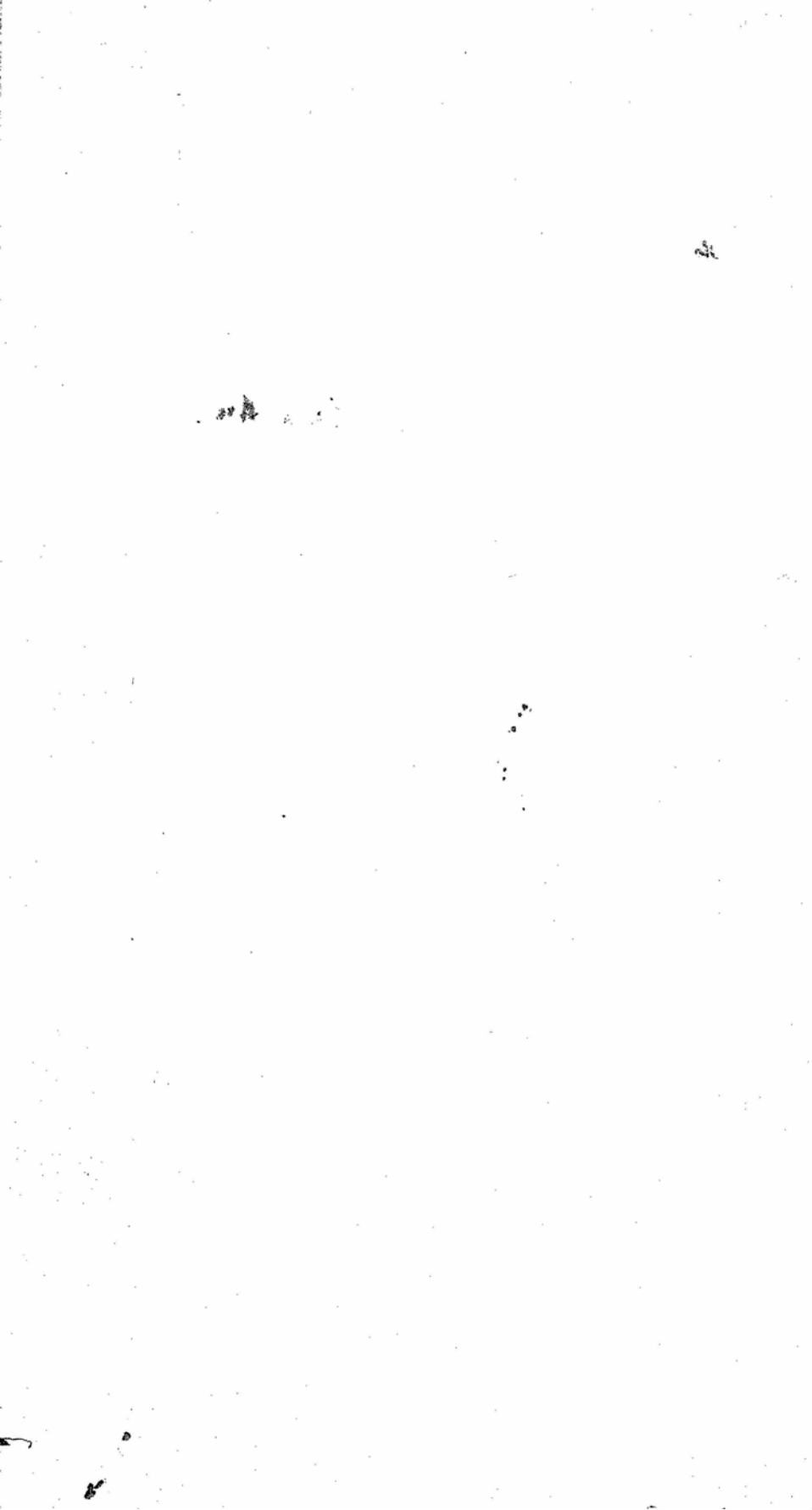

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL. NO. 5a2v22/Tai/Aga

ACC. NO. 1895

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थसप्तमपाठकगतदशमानुवाकमारभ्य

प्रथमकाण्डसमाप्तिपर्यन्तस्तृतीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे०-श्र० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमिन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

भाषसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेषमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४७ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायचीकृताः) ।

मूल्यं रूपकद्वयम् (रु० २) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1898~~ 1895 .....

Date. 25 8, 54 .....

Call No. Sa 2 V 2 2 / 625 / Aga Tai Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणं नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्त्वास्तृतीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके सतमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाजस्ये^{मं} प्रसवः सुपुवे अग्ने सोम[ः] राजा-
नमोर्षधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु
वय[ः] राष्ट्रे जात्रियास पुरोहिताः । वाजस्येदं
प्रसव आ वभूवमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।
स विराजं पर्येति प्रजान्प्रजां पुष्टिं वर्धय-
मानो अस्मे । वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये
दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् । अदि-
त्सन्तं दापयतु प्रजान्प्रयिम् (१) च नः
सर्ववीरां नि यच्छतु । अग्ने अच्छा वदेह नः
प्रति नः सुमना भव । प्र णो यच्छ भुवस्पते
धनदा असि नस्त्वम् । प्र णो यच्छत्वयमा
प्र भगः प्र बृहस्पतिः । प्र देवाः प्रोत मुनुता
प्र वारदेवी ददातु नः । अर्यमणं बृहस्पति-
मिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णु[ः] सरस्व-
ति[ः] सवितारम् (२) च वाजिनम् । सोम[ः]
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहेः । आदित्या-
न्विष्णु[ः] सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां

Ms. No. 100/1/2
Chd
Mun. No. 100/1/2
106

पुष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-
न्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामिन्द्रस्य
बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामि (३) ।
(रयिः सवितारः षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽन्नहोमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रोणे सर्वौषधमाज्येन समुदायुतं भवति तस्यौदुम्बरेण स्त्रुवेणोषघातं सप्तान्नहोमाञ्जुहोति वाजस्येन प्रसवः सुषुवे अग्ने सोममिति ” इति । तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजस्येममिति । वाजस्यान्नस्योत्पादकः परमेश्वर ओषधीष्वप्सु च सार-
भूतमिमं सोमं वलीरूपं राजानं दीक्षिमन्तं पदार्थमग्ने सृष्ट्यादौ सुषुव उत्पादयामास । ताश्चौषधय आपश्चास्मदर्थं मधुमतीमाधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्नाष्ट्रे पुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाग्रियाम जागरूका भूयास्म ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽबभूव भावितवानुत्पादितवान् । इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स परमेश्वरोऽस्मे अस्मदर्थं प्रजां पुष्टिं च वर्धयमानः प्रजानन्नस्मदामिप्रायं प्रकर्षेण जानानो विराजं हूयमानमन्नं पर्येति सर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया—

वाजस्येमामिति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चान्यानि सर्वाणि भुवनानि शिश्रिय आश्रितवान् । सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वाऽदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन्मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयतु । ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा तादृशीं रार्थं धनं च नियच्छतु नियमेन ददानु ।

(वाजपेयोपयुक्तान्नहोमाभिधानम्)

अथ चतुर्थी—

अग्ने अच्छेति । हेऽग्न इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छाऽऽभिमुख्येन वद
हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते
नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्मात्त्वमस्मत्स्वामी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा असि ।

अथ पञ्चमी—

प्र णो यच्छत्विति । षड्भिः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रददात्वित्यन्वये सत्ये-
तानि षड् वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगवृहस्पतयो देवेषूत्तमत्वाद्धिप्रपरिवाजकन्या-
येन पृथङ्निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये त्वत्र देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं
धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृता प्रियवागभिमानिनी देवता या चान्यवाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते उभे धनं प्रयच्छताम् ।

अथ षष्ठी—

अर्यमणमिति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानायार्थमादीश्वोदय प्रे-
रय । वाक्सरस्वत्योः पूर्वोक्तसूनृतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमन्नाधिपतिम् ।

अथ सप्तमी—

सोमामिति । वयं सोमराजादीन्प्रथमतः कर्मारम्भकाननुसृत्य पश्चादारभाम-
हेऽतस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु ।

विधत्ते—

“ सप्तान्नहोमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येवान्नानि । तान्ये-
वावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुद्ध्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वम् । ओषधीनां
सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति—“ तिलमाषत्रीहिषवाः प्रियङ्गवणवो
गोधूमा वेणुः श्यामाका नीवारा जर्तिलाश्व गवीधुका अरण्यजा मार्कटका
विज्ञेया गर्भुतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः रुष्टे सप्ताऽऽरण्या
अल्लष्टे ” इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ८] इति ।

इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति--“ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओष-
धयः सप्ताऽऽरण्याः पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसवः
सुषुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति ” इति ।

इदानीं बौधायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते--

“ यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्रीयात् (१) । अवरुद्धेन व्युध्येत ।
सर्वस्य समवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र०
३ अ० ८] इति ।

होमकाले यदन्नमवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी काला-
न्तरेऽश्रीयात्तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनाच्चेनासौ विमुक्तो भवेत् । अतः
सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं
किञ्चिन्न भवेत् । अतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा
होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते--

“ औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोति । उर्गवा अन्नमुदुम्बरः । उर्ज एवान्नाद्यस्याव-
रुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

उर्गवा अन्नं बलप्रदमेवान्नमत एव देशविशेषे बह्वद्यते ।

देवस्य त्वेति । कल्पः--“ अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचिनग्रीवमु-
त्तरलोमाऽऽस्तृणाति तद्यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्यु-
पास्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति शीर्षितोऽभिषिञ्चत्यामुखादन्ववस्त्रावयति देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याः सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रे-
णाग्नेरत्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामिन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
मीमि ” इति ।

अत्रेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यमन्त्रेऽनुषङ्गसूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण
पाठितः । देवस्य त्वेत्यादिव्याख्यातः । या सरस्वती वाग्विशेषदेवता या च वाक्श-
ब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामी यन्तृशब्दवाच्यो योऽप्यग्निस्तेजःप्र-
दस्तेषां यन्त्रेण नियमनेनानुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि । इन्द्रस्ये-
त्येतावानवाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेण व्याख्या-
तव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयः ।

(वाजपेयोपयुक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

देवस्य त्वेत्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायमाह—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितृपसूत एवैनं ब्रह्मणा देवता-
भिरभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्पावरुद्ध्यै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्भिः प्रतीचीनमन्नमद्यते । शीर्षतोऽभि-
षिञ्चति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते ” [ब्रा०का०१प्र०३अ०८] इति ।

आसपटावातविषयवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ आमुखादन्ववस्त्रावधति । मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति ” [ब्रा०का०
१ प्र० ३ अ० ८] इति ।

शिरस आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमेवावस्त्रावधेन्न त्वधः ।

मन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

“ अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनम-
भिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मि-
न्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः । ब्रह्मणेवैनमभिषिञ्चति ” [ब्रा०का०१प्र०३अ०८] इति ।

एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन
तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतेः सव इत्यनुसंधेयम् ।

विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्चावदानीयानि चर्त्विग्भ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं
करोति । सुराग्रहाश्चानवदानीयानि च वाजसूद्भ्यः । इममेव तैर्लोकमन्नवन्तं
करोति । अथो उभयीष्वेवाभिषिञ्चते ” [ब्रा०का०१प्र०३अ०८] इति ।

पशोर्यान्यवदानीयानि हृदयादीनि । हृदयस्याग्नेऽवद्यतीत्यादिश्रुतेः । तानीडा-
यामवत्तानि सोमग्रहांश्चर्त्विग्भ्यः प्रयच्छेत् । शिरआदीन्यनवदानीयानि । न

(वाजपेयोपयुक्तान्नहोमाभिधानम्)

शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिश्रुतेः । तानि सुराग्रहांश्च वाजसृद्भ्यो रथान्तरैः
षोडशभिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्वेभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्युभयीषु दैवीषु
मानुषीषु च प्रजास्वयमभिषिक्तो भवति ।

विधत्ते—

“ विमाथं कुर्वते वाजसृतः (४) । इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

विशेषेण मथनमालोडनं कलहो विमाथः । पानवश्यनटनायाभिनयं
विमाथं कुर्युः ।

सवनत्रये स्तोत्रेषु ऋग्विशेषं विधत्ते—

“ अनिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापते-
राप्त्यै । वाजवतीभिर्माध्यादिने । अन्नं वै वाजः । अन्नेमेवावरुन्धे । शिपिवि-
ष्टवतीभिस्मृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु
प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अनिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकाभिर्ऋग्भिः । साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्य-
त्वात्प्रजापतिरनिरुक्तः । वाजशब्दोपेता ऋचो वाजवत्यः । शिपिविष्टशब्दोपेता-
श्चर्चः शिपिविष्टवत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः
सन्नत्र फलव्यापिनं यज्ञमाचष्टे । शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवती-
भिर्ऋग्भिर्भयं पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव ।

सामविशेषं विधत्ते—

“ बृहदन्त्यं भवति । अन्तमेवैनं श्रियै गमयति (५) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्त्यं साम तद्बृहद्गायेत् । तेन गानेनैनं यजमानं
श्रियै संपत्सिद्धये यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्रापितवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजसप्तभिरन्नस्य होमो देवयजुस्त्रयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदश्विनौ द्व्यक्ष-
रेण प्राणापानावुदजयतां विष्णुर्यक्षरेण त्री-
ल्लोकानुदजयत्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशू-
नुदजयत्पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्वाता
षडक्षरेण षड्भूतनुदजयन्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त-
पदाः शक्ररीमुदजयन्बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गाय-
त्रीमुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतः स्तोम-
मुदजयत् (१) वरुणो दशाक्षरेण विराजमु-
दजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विध्वे-
देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्वसंवस्त्रयो-
दशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयन्बृहद्राश्वतु-
र्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्नादित्याः
पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयन्नादितिः
षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् (२) ॥

(त्रिवृतः स्तोममुदजयत्षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽन्नहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ यजमानमन्वास्थायोज्जितीर्वाचयत्पिग्नेरेकाक्षरेण वाचमुदज-
यदिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अग्निरेकाक्षरेणेति । आश्रावयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंघे एकैकाक्षरवृद्ध्या तत्तन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीनुदजयन् । अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध्या वागग्निबीजं तेनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्नेर्वागुज्जयः । द्व्यक्षरेणाजपामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाग्निनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्येऽपि त्र्यक्षरादिमन्त्रा यथायोगमुच्चेयाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण लोकत्रयादिजयो विज्ञेयः । त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात्तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तो-
मादावपि तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण तत्तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभिर्व्याख्यातः सोऽयमत्रोत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितीर्वाचयेदमुः ।

यजमानं रथेष्वेषु धावत्स्वध्वर्युरादरात् ॥१॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा दृषदं भुव-
नसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽ-
न्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । ये ग्रहाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः (१)

(वाजपेयोपयुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

समुञ्जितः । तेषां विशिप्रियाणाभिषमूर्जसं सम-
शभिषे तेषां योनिरिन्द्राय त्वा । अपासं रस-
मुद्वयसं सूर्यरश्मिसं समाभृतम् । अपासं
रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमेष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्कर्व-
राणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्यु-
दैद्धरुणो मध्वो अग्रसं स्वायां यत्तनुवां तनूमै-
रयत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा (२) ॥

(कोशस्तनुवां त्रयोदश च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश उञ्जितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतिग्राह्यमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आग्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नृषदं त्वा द्रुषदमित्येताभिः पञ्चभिः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

उपयामेति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वमुपयामेन पृथिव्यात्मकेन पात्रेण गृही-
तोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु भुवनेषु
स्वामित्वेनावस्थितामिन्द्राय मियं त्वां गृह्णामि । एष स्वरपदेशस्ते स्थानं तस्मा-
दिन्द्राय त्वामत्र सादयामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः ।

नृषदमित्यादिपदाभिप्रायमाह—

नृषदं त्वेत्याह । प्रजा वै नृन् । प्रजानामेवतेन सूयते । द्रुषदमित्याह । वन-
स्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते । भुवनसदमित्याह । यज्ञा वै वसतिषा-

(वाजपेयोपयुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

भवति । भुवनमगन्निति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

नृन्वरस्तेषु सीदतीति नृषत्तं नृषदम् । एतेन यजुष्पाठेन प्रजानां मध्ये सूयते स्वामित्वेनाभिषिच्यते । यदा लोके वसियान्धनाढ्यो भवति तदा तं पुरुषं स्वामित्वेन छत्सं भुवनमगन्प्राप्तवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

एतदेवाभिषेत्य तथैव व्याचष्टे—

“ अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योमसदमित्याह । यदा वै वसियान्भवति । व्योमागन्निति वै तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अप्स्वत्यादिपाठेन तत्स्वामित्वेनाभिषेकः । धनाढ्यस्य व्योमगामित्वं नाम मजाभारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्ब्याचष्टे—

“ पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सूयते । तस्माद्वाजपेययाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानां सूयते । नाकसदमित्याह । यदा वै वसियान्भवति । नाकमगन्निति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

तस्मादयं वाजपेययोगेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्तं इव भवति । अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां यत्तत्साम्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषेकस्योक्तत्वाच्च प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वाद्देवदेवकामपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनान्नावरोहति नावरोहेदिति विधिः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेद्बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत ” इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः—

ये ग्रहा इति । येऽतिग्राह्यरूपा ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देव-

(वाजपेयोपयुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

मनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो वा हिताः । येषामतिग्राह्याणां तिस्र आग्नेयैन्द्रसौर्याख्यातिग्राह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः । किञ्च येषां प्रमावेन दैव्यो दिवि भवः कोशो मेवः समुब्जितः सम्यङ्न्युब्जीकृतो वर्षाभिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि शिप्राणि हनुस्थानीयानि पात्राग्राणि तैरुपेता विशिप्रियास्तादृशानां तेषामतिग्राह्याणां पूरणायेषमजसदृशमूर्जं बलपदं सोमरसं समग्रमीं सम्यग्गृह्णामि ।

पञ्चजनीनशब्दाभिप्रायं दर्शयति—

‘ ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते ’ [ब्रा०का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वामित्वेनाभिषिष्यते ।

अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः—

अपामिति । हेऽतिग्राह्या वो युष्मार्कं मध्य उत्तमं चरमं ग्रहं तं तथाविधं गृह्णामि । किंविधम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् । उद्धृतं वयोऽञ्चं जीवनं वा यस्य तमुद्वयसम् । सोमरसो ह्यनभूतो जीवनहेतुश्च । अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् । सूर्यं (र्यो ?) रश्मिः परिपाकहेतुर्यस्य वं सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिन्ना ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेयुः । समाभृतं गायत्र्या द्युलोकात्सम्यगानीतम् । किञ्चापां रसः सोमवह्निरूपेण परिणतस्तस्यापि यो रसः सारस्तादृशमुदकरसम् ।

स्वामित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति—

“ अपां रसमुद्वयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मिं समाभृतमित्याह सशुक्रत्वाय (२) ” [ब्रा०का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अया विष्टा जनयन्कर्कराणीति सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृह्णाति ” इति । पाठस्तु—

अया विष्टेति । अयाऽयं प्रजापतिर्विष्टा विशेषेणात्र स्थितः कर्कराण्येतानि कर्माणि जनयन्संपादयन्वर्तते । यस्मात्स प्रजापतिर्वृण्णिर्दीप्तिमान्यकाशको भूत्वा वराय श्रेष्ठाय कर्मफलायोरुर्गातुर्विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात्स प्रजापतिर्मध्वो मधुनः कर्मफलस्य धरुणो धारयिता सन्नग्रं प्रत्यस्मत्समीपं प्रति उदैदुत्कर्षेण प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तनुमस्मच्छररिभैरयत

मापयति, तस्माद्धृतं फलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकपर्चा गृह्णातीत्येतस्म विधिः ।
सा च पूर्वमेव व्याख्यातः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ उपेत्यतिग्राह्यमैन्द्रं गृहीत्वैषेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्ष्वेवमया सप्तदश ग्रहान् ॥

प्राजापत्यान्मगृह्णाति मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥१॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दयितैत्तिरियसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अन्वह मासा अन्विह्वनान्यन्वोषधीरनु पर्व-
तासः । अन्विन्द्र* रोदसी वावशाने अन्वाषो
अजिहत जायमानम् । अनु ते दायि मह
इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु
क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषहे ।
इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न
स्यस्या अपरं च न जरसा (१) मरते पतिः ।
नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेक्रेते । यस्ये-
दमर्ष्य* हविः प्रियं देवेषु गच्छति । यो जात
एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्यभू-
पत् । यस्य शुभ्राद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य
मह्ना स जनास इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोत्युग्र
समन्यवो यत्समरन्त सेनाः । पताति दिद्युज-
र्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विष्वद्वियग्वि
चारीत् । मा नो मधीरा भरा दद्धि तन्नः प्र
दाशुपे दातवे भूरि यत्ते । नव्ये देष्णे शस्ते

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अस्मिन्त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ।
 आ तू भर माकिरेतत्परिं छाद्विशा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र यत्ते माहिंनं दत्रम-
 स्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व (३) प्र यन्धि । प्रदा-
 तार* हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उभा
 हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षि-
 णादोत सव्यात् । प्रदाता वञ्ची वृषभस्तुरा-
 षाट्च्छुष्मी राजा वृत्रहा सौमपावा । अस्मि-
 न्यज्ञे बर्हिष्या निषद्याथा भव यजमानाय शं
 योः । इन्द्रः सुत्रामा स्ववा* अवोमिः सुसु-
 डीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं
 कृणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम । तस्य
 वय* समतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे
 स्याम । स सुत्रामा स्ववा* इन्द्रो अस्मे
 आराच्छिद्वेषः सनुतयुधोतु । रेवतीर्नः सध-
 माद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो यामि-
 मदेम । प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्षत ।
 अभीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोदिता नमन्तामन्यकेषाम् ।
 ज्याका अधि धन्वसु (५) ॥

(जरसा मा ते हर्यश्व सुवीर्यस्माभ्येकं व) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(पाकयज्ञः सः श्रवाः परोक्षं बर्हिषो ध्रुवामगन्मेत्याह देवं सवितर्देव-
स्याहं क्षत्रस्थोल्बं वाजस्यारिकाक्षरेणोपयामर्गहतिोऽसि नुषदमन्वंह त्रयोदश

॥ १३ ॥

(पाकयज्ञं परोक्षं ध्रुवां वि सृजते च नः सर्ववीरां पतयः स्यामैकपञ्चाशत्

॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशे वाजपेयमन्त्राः समापिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते ।

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवाम्नायते—

“ इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्करोति ग्राम्येव भवति ”
[सँ० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

अनुकूलश्चासावृजुश्चेत्यन्वृजुः, साहाय्यकरणमानुकूल्यम् । विरोधानाचारण-
मृजुत्वं तादृशम् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजाताञ्ज्ञातिप्रभृतिबन्धूननुकानेतस्मि-
न्ननुकूलान्करोति । ततोऽयं ग्रामस्वामी भवत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अन्वहेति । अहशब्द इच्छब्दश्च समुच्चये । चैत्रादयो मासास्ते च
जायमानमिन्द्रमनुसृत्याजिहतास्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं वनान्योषधयः पर्वता
वावशाने अस्मान्कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावापश्वाजिहतेति योजना ।
षोढा वाक्यानि भेत्तुं षडनुशब्दाः । स च भेद आदरार्थः ॥

अथ याज्यामाह—

अनु त इति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र महे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाय
ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुयायि अनुक्रमेण दीयते ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

किमर्थम् । वृत्रहतये वृत्रबंधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्र-
बंधमनुसृत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्यभिमानं चानुसृत्य, सहोऽनु त्वदी-
यमेव बलमनुसृत्य, नृषह्ये वैरिमनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुणा-
नवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेना संश्रयति [सं० का०
२ प० २ अ० ८] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति (वेत्) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्यामिष्टौ कंचिदङ्गविशेषं विधत्ते—

“ बल्वजानपीध्मे सं नसेद्वैर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो बल्वजा उदतिष्ठन्म-
वामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति ” [सं० का० २ प० २ अ० ८]
इति ।

बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इध्मे सम्यग्बध्नीयात् । अधि-
ष्कन्नाऽधिकं पुरीषं प्राप्ता गौर्यत्र देशे, न्यमेहन्तितरां मूत्रं करोति, ततो देशा-
द्बल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां बन्धत्वेन यजमानं गवामेव न्यायम-
पिनीय प्रापय्य गा वेदयति लम्भयति । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वम् ।
यथा घेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं
परित्यज्य काले स्वगृहमेवाऽऽयान्त्यनायासेन दुहन्ते यथा वा बलीवर्दाः
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वामिन इच्छानुसारेण वहन्ति, तथा सेनायाः स्वव-
शत्वेन कार्यकारित्वं गोन्यायः । गा वेदयति गोबद्धितां स्वाधीनां कार्यकारि-
त्वेन प्रापयतीत्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं
सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रुवम् । अपरं चान्यदप्येकमस्ति, अस्या इन्द्राण्याः पति-
र्जरसा नहि मरते नैव क्षियते ।

तत्रैव याज्यामाह—

(काम्यायाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नाहमिति । हे इन्द्राणि अहं सख्युर्वृषाकपेर्कृते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना यं कल्पयन्त्यं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य ममाप्यमत्सु भवमिदं हविः सोम-पुरोडाशादिकं प्रियमिष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वादेवान्प्राप्नोति, तादृशोऽहमिति पूर्वत्रान्वयः ।

इष्टद्यन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तस्त्संग्रामम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

मनस्वते धैर्योपेताय, संग्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक्प्रवृत्ते सति, इन्द्रियेण प्राणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैरिविषयकोपाधिक्येन, मनसा पलायनभीत्या-दिवर्जनरूपेण धैर्येण ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवात्पञ्चमात्र एव पथमो देवानां मध्ये मुख्यो मनस्वान्धैर्यवांश्च भूत्वा ऋतुना वृत्रवधादिकर्मणा देवानन्यानग्न्यादीन्पर्य-भूषदतिक्रान्तवान् । यस्येन्द्रस्य शुष्माद्भलाद्दोदसी द्यावापृथिव्यावभ्यसेतामभि-भीताम् । भ्यस भय इति धातुः । जनासो हे जनाः स इन्द्रो नृम्णस्य स्वकीय-बलस्य महिम्ना युष्मानवत्विति शेषः ।

याज्यामाह—

आ स इति । उग्र हे इन्द्राऽऽसमन्तात्ते तवोती रक्षणं महोऽधिकम् । यद्यस्मा-द्रक्षणादस्मदीयाः सेनाः समन्यवो वैरिविषयकोपयुक्ताः सत्यः समरन्त सम्यग-रमन्त क्रीडा अकुर्वन्परबलं नैवागणयन्तित्यर्थः । स (किं) च नर्यस्य मनुष्यहितस्य ते तव बाहुवोर्दिद्युत्त्वद्गदादिदीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति । ते मनो विष्वदिन्द्रियग्बहुमुखं सन्मा विचारीन्मा विचरतु ।

पूर्वोक्तमेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रा-न्तान्यथैष हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयंपाप इव भ्रान्त इव स्यात्, एतस्मात्पुरुषादेतानीन्द्रियमन्युधैर्घाणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेष पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्ववान्वयः । एतस्यामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितीन्द्रमेव दातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्यै प्रजा भवन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः प्रजाश्च मा मर्षीः कलहार्थिनीर्मा कार्षीः । किंतु प्रकर्षेण दाशुषे हव्यं दत्तवत्ते यजमानाय दातवे दातुं ते त्वदीयं यद्भूरि धनं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहत्य च नोऽस्मभ्यं दद्वि देहि । हे इन्द्र नव्ये नूतने देष्णे त्वद्दानसाधने शस्ते प्रशस्तेऽस्मिन्कर्मणि त उक्थे त्वदीये शस्ते स्तुवन्तो वयं प्रब्रवाम प्रकर्षेण पार्थयामहे ।

तत्रैव याज्यामाह—

आ तू भरेति । हे इन्द्र त्वमा तू भर धनमाहरैव । एतत्त्वदाहृतं धनं मा-
किमैव परिष्ठात्परत्र मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां वसूनां वसुपातिरिति विद्म । कस्यचि-
देव धनस्य पतिर्न भवसि, किंतु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपातिमित्यु-
क्तम् । यस्मादेवं विद्म तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र त्वदीयं माहिनें महनीयं
दत्तं दातव्यं यद्धनमस्ति हे हर्यथ हरिनामकाभ्यामथाभ्यामुपेतेन्द्र तद्धनमस्मभ्यं
प्रयन्धि प्रयच्छ ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्यै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
येतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्र दापयति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रदात्रे प्रदापयित्रे । वाक्यस्यान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय
प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वाऽधमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनमपल-
पति तद्धनं स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव प्रत्तं, तादृश उत्तमर्णादिर्निर्वपेत् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रदातारामिति । प्रकर्षेण दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्त्वा वयमाहवामह आह्वयामः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन पृणस्व पूरय । ततो ममाऽऽभिमुख्येन दक्षिणाद्धस्तात्प्रयच्छ, सव्यादप्याभिमुख्येन प्रयच्छ ।

तत्र याज्यामाह—

प्रदातेति । प्रदाता प्रकर्षेण दाता । वज्री वज्रवान् । वृषभोऽभिमतानां धनानां वर्षिता । तुराषाट् शत्रूणां शीघ्रमभिभविता । शुष्मी बलवान् । राजा दीप्यमानः । वृत्रहा वृत्रं हतवान् । सामपावा सोमस्य पाता । ईदृशस्त्वमस्मिन्मज्ञे बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णदर्भं आनिषद्याऽऽगत्योपविश्याथानन्तरं शं सुखकरो भ्येरनिष्टवियोजयिता भव ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

सुत्राम्णे सुष्ठु त्रात्रे । अपरुद्धश्चिरं राज्याद्भ्रष्टः । अपरुध्यमान इदानीमेव भ्रश्यमानः । अनपरुध्यो भ्रंशाविषयः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्र इति । अयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान्धनवानवोभी रक्षणैः सुसृष्टीकः सुखकरो विश्वेवेदा अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । बाधतामस्मान्बाधमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु करोतु । तत्प्रसादाद्द्वयं सुवीर्यस्य वैर्यमिभवसामर्थ्यस्य पतयः स्याम स्वामिनो भवेम ।

याज्यामाह—

तस्य वयमिति । वयं यज्ञियस्य यज्ञसंबन्धिनस्तस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्रहयुक्ते चित्ते स्थिता भवेम । अपि च भद्रे परममङ्गले सौमनसे मनःसमाधानेऽवस्थिताः स्याम । सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान्धनवान्स इन्द्रोऽस्मे अस्माकं द्वेषो द्वेष्यानाराञ्चिद्द्रादेव युयोतु पृथक्करोतु । कीदृशानामस्माकं सनुतः सनुतां हविर्दातूणाम् ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासित्स न व्यावृतमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधाव-
त्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छकरी याज्यानु-
वाक्ये अकरोद्वज्रो वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध सोऽभवत्सोऽग्निभेद्भूतः
प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शकरीया अधि रेवतीं
निरमिधीत शान्त्या अप्रदाहाय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरतराभिर्हि सदृश आसीत्तदाधिपत्यलक्षणां
व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि देव एतदीयं भूत्यत्वं नाङ्गी चकार । स
इन्द्रः खिन्नः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्व्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्रायाती-
तसृष्टिगतेन्द्रदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्र-
स्य यजमानस्य याग आध्वर्यवमकरोत् । तेनैव यागेनास्मिन्व्यावृत्तिकाम इन्द्रे
सामर्थ्यं स्थापितवान् । तत्सिद्धयर्थं शकरीच्छन्दसा युक्ते द्वे ऋचौ याज्यानुवा-
क्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र प्रो ष्वस्मा इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती सैव
शकरी याज्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी वज्ररूपा । स वज्र
एनं व्यावृत्तिकामिनमिन्द्रं भूत्या आधिपत्यलक्षणार्थैश्वर्यापैन्ध प्रकाशितवान् ।
स चेन्द्रोऽधिपातिरभवत् । भूत ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरग्निभेदियमत्युग्रा
शकरी मां प्रधक्ष्यतीति विचार्य, तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् ।
स प्रजापतिः शकरीया अधि अधिकत्वेन रेवतीं रेवतीर्नः सधमाद् इत्येतामृचं
निर्मितवान् । किमर्थम् । शकरीया उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्याप्रदाहाय च ।

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारादेरैश्वर्याप्राप्तवैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते—

“ योऽल्ल* श्रियै सन्सदृङ् समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपे-
दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयो नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः पुमान् राजकुमारादिः श्रिया ऐश्वर्यायालं सन्समर्थः सन्नपि तदैश्वर्यम-
प्राप्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्तस्मै तदर्थमिय-
मिष्टिः ।

तामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शकरी याज्या वज्रो
वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ८] इति ।

रेवत्याः पाठस्तु-

रेवतीर्नि इति । रेवतीर्धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्तास्तु-
विवाजा बह्वोपेताः शकवरीमापितदाहशान्तिप्रदा आपो नोऽस्माकं स्मामिनीन्द्रे
सन्त्वस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुमन्तः शब्दायन्त इन्द्रं स्तुवन्तो
मदेम हृष्याम ।

शकवर्याः पाठस्तु-

प्रो ष्वस्मा इति । अस्मा इन्द्रायास्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
प्रोष्वर्चत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेत्युच्यते । अयमिन्द्रो वृत्रहा
वैरिघाती समत्सु संग्रामेषु सङ्गे योद्धभिर्वैरिभैः सङ्गे सति संयोगे सति
अभीके चिदु हन्तुं कामयमानेऽपि वैरिणि लोकलुत्स्थितिं करोत्येव न तु पला-
यते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये चोदिता
प्रेरयिता सन्बोधि बुध्यतां सावधानो भवतु । अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां
धन्वसु अधिश्रित्य वर्तमाना ज्याकाः कुत्सिता ज्या नभन्तां नश्यन्तु नृपद्यन्तिव-
त्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ अन्वहान्वृजुमत्यैन्द्र इन्द्राणीति तु (मिति) तच्चरौ ।

यो जातो मन्युमत्यैन्द्रे मा नो दातृमदैन्द्रके ॥ १ ॥

पदा पदानुमत्यैन्द्र इन्द्रः सुवामसंयुते ।

रेवतीः श्रीप्रदैन्द्रे स्यादत्र मन्वाश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्वतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विघातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरीपालकेन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
 धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शन्याया अवशीरन्ते
 तं नैर्ऋतमेककपालं ऋण्यं वासः ऋण्यतृषं
 दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण एष ते
 निर्ऋते भागो भूते हविष्मत्यासि मुञ्चेमम्
 हंसः स्वाहा नमो य इदं चकाराऽऽदित्यं चरुं
 निर्वपति वरो दक्षिणाऽऽमावैष्णवमेकादशक-
 पालं वामनो वही दक्षिणाऽऽग्नीषोमीयम् (१)
 एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-
 पालमृषभो वही दक्षिणाऽऽभेयमष्टाकपालमैन्द्रं
 दध्यृषभो वही दक्षिणैन्द्राभं द्वादशकपालं
 वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यं
 श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुं
 सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा (२) ॥

(अग्नीषोमीयं चतुर्लिंगंश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यां वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

(राजसूयविषयाऽनुमताद्विद्यागाहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौत्रामणीमन्त्राः काम्या याज्याश्च वर्णिताः ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः ।

तत्संनिधये प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥

अनूद्य तान्विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः ।

संप्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् ।

अनुब्राह्मणमन्यत्तु कथितं सार्थवादकम् ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधीयते—

अनुमत्या इति । चतुर्दशीमिश्रितायाः पौर्णमास्या अभिमानीदेवताऽनुमतिः । “अमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः” इति श्रुतेः । “कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे” इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरत्र देवता, पुरोडाशो द्रव्यमित्येतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्नाधिकारावगमात् । अस्मिन्कर्माणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिष्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि दृषदमभ्याधातुमधः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्तेऽथः पतन्ति तल्लेशजातं द्रव्यं निऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म । पृथग्दक्षिणाभिधानात् । कृष्णं वासोऽत्र दक्षिणा । तच्च कृष्णतृषं कृष्णदशान्तम् । केषांचिद्वस्त्राणां वैचित्र्याय दशाभागमुपेक्ष्य मध्यमभाग एव काषायहरिद्रादिभी रञ्जितो भवति तद्वन्मा भूदिति कृष्णतृषत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन्मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानं कर्म विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकरूपम् ।

तत्र षष्ठप्रपाठकस्याऽऽदौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमनूद्य प्रशंसति—

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते । चं नैर्ऋतमेककपालम् । इयं वा अनुमतिः । इयं निऋतिः” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

भूमिर्द्विविधा । श्वल्लिगोधूमादिसर्वसस्याढ्या तदयोग्या वा । तत्राऽऽद्यभूमिरूपाऽनुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निऋतिः ।

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

पश्चात्तिरुप्तस्य नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरकाले न्यायप्राप्तं प्रधानयागप्रचारं बा-
धितुं पूर्वकालं विधत्ते—

“नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति । पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वां निरवदयते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

लोके रुग्णानां पुरुषाणामनिष्टं रोगं प्रथमं निवार्य पश्चादिष्टा शरीरपुष्टिः स-
पाद्यते तद्दत्त्वापि पाप्मानं प्रतिकूलां निर्ऋतिं प्रथमतो भागदानेन निवारयति ।

विधिवाक्यगतं कपालैक्यमनूद्य पशंसति—

“एककपालो भवति । एकधैव निर्ऋतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

एकधैवैकेनैव प्रयत्नेन । कपालबाहुल्ये हि प्रयत्नबाहुल्यं प्रसज्येतेति । तस्मि-
न्मानुमतनैर्ऋतादिकमन्वारम्भणीयास्थानीयात्पवित्राख्यादग्निष्टोमादूर्ध्वमनुष्ठेयम् ।

तथाऽत्राऽऽपस्तम्ब आह—“राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत गवांशतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निष्टोमः पश्चात्पवर्गः प्रथममहः पञ्च सहस्राणि पवित्रे ददाति त्रिंशतम-
भिषेचनीये त्रिंशतं दशपेये दश केशवपनीये त्रिंशतिं व्युष्टिद्विरात्रे पञ्च क्षत्रस्य
धृतावापि वा चत्वार्यभिषेचनीये प्रतिसहस्राणीतराण्यहानि षष्टिं शतानि सहस्राणि
ददातीति बह्वृचब्राह्मणं भवति । तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथाऽस्याहानि समकाला-
नि स्युः शेषमनुदिशति शोभूत आनुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत पिषन्वानुमतं
पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयेति ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेकक-
पालमिति । अत्र चाऽऽनुमतमासाद्य नैर्ऋतेन प्रचरति ” इति ।

बौधायनोऽप्येतदेव विशदयति—“राजसूयेन यक्ष्यमाणो भवति । पुरैस्तीर्त्का-
स्तुन्यै पौर्णमास्यै चैत्र्यै वा पौर्णमास्या अमावास्येन हविषेष्ट्वा दीक्षते तस्य
तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसूतः सांतिष्ठत एष प्रायणीयोऽग्निष्टोमश्च-
तुष्टोमः सहस्रदक्षिण उद्वंसानीयान्तोऽथाष्टमेऽह्नेऽनुमतं निर्वपति हविः पेप्यै
प्रयच्छन्नाह पाचश्च प्रतीचश्च व्यवशातयेति ” इति । “ये प्राञ्चः शम्पा-
या अवशीयन्ते तानध्वर्युः समोप्य संयुत्याऽऽनुमतं श्रपयति । अथ ये प्रत्यञ्चः
शम्पाया अवशीयन्ते तान्प्रतिप्रस्थात्वा समोप्य संयुत्य नैर्ऋतं श्रपयति ”
इति च ।

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वीहि स्वाहेति । प्रधानकर्ममात्राभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनोपेते प्रकृते मन्त्र-
काण्डे नैर्ऋतयागविधिसंनिधौ वीहित्यादस्त्रयो मन्त्रा आम्नातास्तेषां विनियोगं
बोधायन आह—

“गार्हपत्ये सुवाहुतिं जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति । अथ दक्षि-
णया द्वारोपनिष्क्रम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य स्वकृतमिरिणं स्पष्टं भवति प्रदरो
वा तदेतदेकोल्मुकमुपसमाधायाङ्कुष्ठाभ्यां परिगृह्य नैर्ऋतं जुहोति एष ते निर्ऋते
भागो भूते हविष्मत्यसि मुञ्चेममश्नसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वासः कृष्णतुषं
निदधाति । अथापो व्यतिषिच्य परास्य पात्रं निदधात्यनवेक्षमाणा आयन्त्यथ
हस्तपादान्प्रक्षाल्यैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये सुवाहुतिं जुहोति स्वाहा
नमो य इदं चकारेति । अथाऽऽनुमतेन सः स्थां करोति धेनुं ददाति” इति ।

हे गार्हपत्य स्वाहा तुभ्यं दत्तामाहुतिं जुषाणः सेवमानो वीहि दक्षिणां दिशं
जिगमिषुभिरस्माभिर्विगतो भव । माऽस्माननूत्थाय बाधिष्ठाः ।

कृत्स्नाङ्गविधायके सार्थवादेऽनुब्राह्मणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मुच्यते—

• “यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः (१) रुद्रो भूत्वाऽग्निरनूत्थाय । अध्वर्युं च
यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैनं शमयति ।
नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्यदि रुद्रः क्रूरदेवः । “रुद्रो वै क्रूरः” इति श्रुतेः । अध्वर्युयजमान-
योरातिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ।

दक्षिणाग्नेरुल्मुकनयनं विधत्ते—

“एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० १] इति ।

उल्मुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोल्मुकप्रियत्वमर्थवादान्तरगतं हिश-
ब्देन सूच्यते ।

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—

“इमां दिशं यन्ति । एषा वै निर्ऋत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नीतस्योल्मुकस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमताद्वियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ स्वकृत इरिणे जुहोति पदरे वा । एतद्वै निर्कृत्या आयतनम् । स्व
एवाऽऽयतने निर्कृतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

इरिणमूषरक्षेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतःसिद्धं, न तु यतः कुतश्चिदादायोषाः
प्रक्षिप्ताः । पदरः स्वतःसिद्धं भुञ्जिद्रम् ।

द्वितीयमन्त्रस्थायमर्थः—हे निर्कृते पाप्मदेवते, एष एककपालपुरोडाशस्तव
भागः । हे भूते स्वकीयभागे परितोषेणास्मदीयैर्भ्रथहेतो त्वमिदानीं हवि-
ष्मत्यसि । अत इमं यजमानमंहसो दारिद्र्यपदात्पापान्मुञ्च । अत्र स्वाहाकारो
बोधायनेनाध्याहृतः ।

निर्कृतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ एष ते निर्कृते भाग इत्याह । निर्दिशत्येवैनानाम् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । भूतिशब्देन निर्कृतिपरामर्शस्याभिप्रायवाह—

“ भूते हविष्मत्यसित्वाह । भूतिभेवोषावर्तते ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । पाप्नोतीत्यर्थः ।

मन्त्रसामर्थ्यात्सर्वथा मुञ्चतीत्यमुमाभिप्रायं दर्शयति—

“ मुञ्चेममंहस इत्याह । अंहस एवैनं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । चोदकपात्रं जुह्वा होममपवादिकुं विधत्ते—

“ अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति (३) । अन्तत एव निर्कृतिं निरवदयते ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अन्तत एव हस्ताग्रेणैव निर्कृतिमपसारितवान्भवति ।

मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—

“ ऋणं वासः ऋणतूषं दक्षिणा । एतद्वै निर्कृत्यै रूपम् । त्वेवैव निर्कृतिं
निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

राक्षसजातेः पापरूपाया निर्कृतेर्देहः ऋणगवर्णः ।

पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते—

“ अपतीक्षमायन्ति । निर्कृत्या अन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्त्रस्थायमर्थः—यो गार्हपत्य इदमस्माभिर्वाहीति शब्देन प्राथितव-
नुष्ठानं तथैव चकार, तस्मै स्वाहा हविर्दत्तं नमस्कारश्च कृतः । विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमतादियगाष्टकस्य राजसूयविषयनैऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । आहुत्यैव नम-
स्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नैऋतप्रचारादूर्ध्वं लब्धावसरस्याऽऽनुमतहविषः प्रचारं विधत्ते—

“ आनुमतेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः (४) । इयमेवास्मै राज्यमनुम-
न्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

सर्वसस्याढ्यायां भूमावयमनुमतिशब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ।

नवसूतिकाया गोदानं प्रशंसति—

“ धेनुर्दक्षिणा । इमामेव धेनुं कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
१] इति । इमामेवानुमातिरूपां भूमिमिव ।

आनुमतादिभिरष्टामिरिति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितादानुमतादन्यान्क्र-
मेण दिनान्तरं भवनुष्ठयानादित्यादीन्सप्त मुख्यान्यागान्विधत्ते—

आदित्यं चरुमिति । गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्गौः । वही भारवाही
बलीवर्दः । ऋषभः सेचनसमर्थः साण्डः । आग्नेयैन्द्राभ्यां हविर्भ्यामुपेत एको यागः ।
ऐन्द्राग्नेयैश्चदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आग्रयणरूप एक एव यागः । सरस्वती-
रुररवद्देवताभ्यां हविर्भ्यां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ।
आदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—

“आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयीष्वेव प्रजास्वभिविच्यते । दैवीषु च मानुषीषु
च ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अनुमतिर्मानुषभूमिः । अत एव राज्यमनुमन्यत इत्युक्तं भवति । आदितिर्देव-
भूमिरित्यभिप्रेत्य दैवीषु प्रजास्वभिवेकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समु-
च्चित्योभयीष्वित्युच्यते । श्रेष्ठस्य गोदानं प्रशंसति—

“ वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति । वरः श्रेष्ठो गौस्तस्य राजगृहार्हत्वाद्वाज्यत्वम् ।

अग्निं विष्णुं च पृथक्प्रशंसति—

“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः (५) ।
विष्णुर्ज्ञः । देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(राजसूयविषयानुभवादिगणकस्य राजसूयविषयनेर्कतमन्त्राणां चाग्निधानम्)

अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्यत्रोपपादितम्—“ ते देवा अग्नी वज्रः संपदधत् । तस्मादाहुः । आग्निः सर्वा देवताः ” इति । पुनरुच्यन्त्याऽऽम्नातम्—“ ते देवा बिभ्यतोऽग्निं पाविज्ञान्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति ।

फलव्यापित्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् ।

अग्नेर्विष्णोश्च प्रीतिकरं वाहित्वं वामनत्वं च दर्शयति—

“ वामनो वही दाक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अग्नीषोमीयस्य वैरिघातित्वं याजमानमन्त्रब्राह्मणयोर्वृत्रवधब्राह्मणे च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽह—

“ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति । यदग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति (६) । वार्षमेव विजिये ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

तत्कर्म शत्रुघ्नमेव भूत्वा विजयाय पर्याप्तं भवति ।

हिरण्यस्य समृद्धिहेतुत्वं लोकप्रसिद्धमेव दर्शयति—

“ हिरण्यं दाक्षिणा समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

मुख्यब्राह्मणगतेनेन्द्रेण सह विकल्पितमैन्द्राग्निं प्रस्तौति—

“ इन्द्रो वृत्रं हत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्याध्वत । स एतमैन्द्राग्नेकादशकपाल पश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

व्याध्वत व्यृद्धो वियुक्तोऽभूत् । विधत्ते—

“ यदैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपति । देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

देवद्वयप्रीत्यर्थं गुणद्वयमित्येतद्दर्शयति—

“ ऋषभो वही दाक्षिणा (७) । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः । तेनेन्द्रः समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

एकस्मिन्वागे विहितं हविर्द्वयं गोगतं गुणद्वयं च पृथक्प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयो भवति । अग्निर्वै यज्ञमुखम् । यज्ञमुखमेवाग्निं पुरस्ताद्धत्ते । यदैन्द्रं दधि (८) । इन्द्रियमेवावरुन्धे ।

(राजसूयविश्वानुमताधियागाष्टकस्य राजसूयविषयनेर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)
 ऋषभो वही दक्षिणा । यदही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः समृद्धयै ”
 [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अग्निमन्त्रेण यज्ञस्याप्रवृत्तेरग्नेर्यज्ञशुक्लत्वं, तादृशाग्नेः प्रथमहविःप्रदानेन
 भागस्याऽऽदावेव सप्तार्द्धं धृतवान्भवति ।

हविर्द्वि (ऋ) ये दक्षिणाद्वये भूयमाणेऽपि कर्मैकत्वसिद्धयर्थमाश्रयणतां
 संशरूपां विधातुं प्रस्तौति—

“ यावतीर्वै प्रजा ओषधीनामहुतानामाभन् । ताः पराभवन् ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यावत्य ओषधीनां संबन्धिन्य इति शेषः । विधत्ते—

“ आश्रयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) ” । [ब्रा०
 का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्मिन्संघे स्थितस्यैन्द्राग्रस्योपाख्यानेन जयहेतुत्वं दर्शयति—

“ देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम् । तावेतेमैन्द्राग्नी
 द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यद्वैन्द्राग्नी भवत्युज्जित्यै ” [ब्रा० का० १
 प्र० ६ अ० १] इति । माससामान्येन कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा
 अन्नमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

वैश्वदेवमन्नं रुचिहेतुरित्येतद्दर्शयति—

“ वैश्वदेवश्चरुर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति (१०) ” ।
 [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

प्रथमजस्य जनिष्यमाणवत्सापेक्षया समृद्धिहेतुत्वमित्याह—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तृतीयहविषः सोमदेवतायाः स्विकारे कारणमाह—

“ सौम्यः श्यामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा । अकृ-
 ष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

प्रविश्रहमन्त्रे सोमाय वास इति श्रुतिमभिसंधाय दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयविषयानुपपादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्वाणां चाभिधानम्)

“ वासो दक्षिणा । सौम्यः हि देवतया वासः समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(+ समृद्धिहेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वतौ चरुमिथुनदक्षिणां च प्रशंसति—

“ सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १-] इति) ।

अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानामष्टभ्योऽधिकत्वाद्यागेष्वप्याधिक्यगङ्गाभ्रमवारणा-
याष्टसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—

“ एति वा एष यज्ञमुखादृध्याः । योऽग्नेर्देवताया एति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

एति पृथग्भवति । अपगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकरेणाग्नेरष्टत्वसंख्यात्मक-
त्वात्तत्संख्याया अपगम एवाग्निसकाशादपगमः । योऽग्नेरपगच्छति स यज्ञमु-
खाद्यज्ञपारम्भादृध्या यज्ञसमाप्तेश्चापगच्छति । विधत्ते—

“अष्टावेतानि हवींषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव
यज्ञमुखादृध्या अग्नेर्देवतायै नैति (११) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति ।

गायत्र्या अग्नेश्च मुखजत्वेन सहोत्पन्नत्वलक्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां
हविःशब्दवाच्यानां कर्मणामष्टत्वेन यज्ञपारम्भसमाप्तिभ्यामाग्निदेवतायाश्च नाप-
गच्छति । तत्र विधिविज्ञेकसाहितो विनियोगसंग्रहः—

आदावानुमतं तस्य मध्ये नैर्ऋतमत्र च ।

वीर्हित्याद्यास्त्रयो मन्वा विनियोगस्तु वर्ण्यते ॥

वीह्येष नम इत्यग्निपदराग्निषु हूयते ।

सहैवाऽऽनुमतेनाष्टौ यागाः प्रथम ईरिताः ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

यथायानां राजसूयत्वादाङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः—“ अनुमत्यै पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपतिः ” “ नैर्ऋतमेककपालम् ” “ आदित्यं चरुं निर्वपति ”
“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ” इत्यादयः (इति) । यथैता इष्टयस्तथा पश-
वोऽपि श्रुताः—“ आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते मारुतीं पृथ्निं पृथौहीम् ”
इति । मल्हा मणिला गले स्तनयुकेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृथिरल्पतनु-
स्तस्या मरुतो देवता । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्टे भारं वोढुं शक्तिर्भवति
तावद्वयस्कां पृथौही । एवमभिषेचनीयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा
घल्मीकक्वायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः । यथैत इष्टिपशुसो-
मदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपा एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः—“ पृथौही
दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, राजन्व्यं जिनाति, शौनःशेषमाख्यापयते ” इत्ये-
वमादयः । तत्र यागा यथा मुख्यास्तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं,
प्रकरणप्राठस्थोभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—राजा स्वाराज्यकामो राजसू-
येन यजेतेत्यत्राऽऽख्यातवाच्यायां भावनायां धातुवाच्यो यागः करणम् । राज-
सूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति । तथा सति
राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अनुमत्यादीनां
यागानामेव फलवत्त्वादाङ्गित्वं, तत्संनिधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्याङ्गिन्युपक्रमत् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टो द्वारलोपाच्च सा भवेत् ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिविह-
तयो बह्व्यो विहितास्तास्वारम्भणीयाऽस्ति न वेति संदेहः । दीक्षणीयादिवदनु-
मत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वासामाङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्द्वारेणाऽऽर-
म्भणीयाऽस्तीति पूर्वः पक्षः । यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः
पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा प्रधानेष्वग्नेयादिष्वन्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽ-
नुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्यते । प्रधानानां षण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासे-

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

ष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति, तर्ह्यत्रापीष्टिपशुसोमदर्बिहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संबन्धस्य राजसूयत्वात्संबन्धस्योपक्रमोऽस्तु । न चासौ संबन्धो दर्शपूर्णमासविकृतिर्धेन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येते । अस्ति चात्रापरः सर्वाऽऽरम्भार्थो यागः । अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोममाहरतीति ज्योतिष्टोमाकान्तरसंस्थाभेदरूपपर्यायमिष्टोमस्याऽऽम्नात्त्वात् । तस्मादनुमत्यादिष्विष्टोमद्वारम्भद्वारलोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयपादेऽन्यच्चिन्तितम्—

वासो वत्सं समुच्चेयमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चेयं न कार्यैक्याद्विरोधतः ॥

आश्रयणे श्रूयते—“ वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ” इति । तदेतत्पाकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चीयत इति मन्दः पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधित्वान्न समुच्चयः, किंतु बाध इति राद्धान्तः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वतो भैवं साधनत्वप्रयुक्तितः ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्मास्त्वान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“ दक्षिणसदृश उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अपं व ओदन इति प्रतिगृह्णीतोत्तरतः परितेति संप्रेष्यति ” इति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् । भैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनाऽऽनतिसाधनत्वप्रयुक्त्या तद्धर्माः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानम् । तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्माः । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादश्रौती दक्षिणा मांसदानतः ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति, पूर्वन्वायेन तद्धर्मातिदेशाद्दत्तेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न । वत्सनाशप्रसङ्गात् । अस्तित्वेति चेन्न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयाताम् । तस्मान्नास्ति वत्सपाकः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ।

वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मादन्वाहार्य-

(राजसूयविषयानुमताद्विद्यागाष्टकस्य राजसूयविषयनेर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वत्पाकोऽस्तीति चेन्नैवम् । ओदनत्वार्थो हि पाकः । नहि वाससः सहस्रया पच्यमानस्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नद्युष्णोदकसंबन्धः पाकशब्दार्थः, किंतु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च विकृतिर्वाससोऽस्ति । तस्मादस्तिदिष्टः पाको बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अभिवारोऽस्ति नो वाऽत्र शक्यत्वाद्दत्तवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्यवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वासोनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥

वासो ददात्यनो ददातीति श्रूयते । तत्र सूषशब्दस्य यथा शास्त्रीयच्छेदन-
तक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तु-
वानक्रिया । अनःशब्दस्य वर्धकिकर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्वासोनः-
शब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेन्न ।
गवाश्वादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलक्ष्य प्रयुज्यमान-
त्वात्किथैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्कटादिषु क्रियामनुपलक्ष्यापि जातिमुपलक्ष्य
शब्दं प्रयुञ्जते । तस्माद्वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

बर्हिराग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं बहुलत्वतः ।

माथम्पाच्चाग्रिमो भैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्ययागा आग्रयणेष्टौ सह प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्नवै-
श्वदेवयोर्बर्हिर्मानं चोदकप्राप्तम् । तत्र कृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुकत्वात् । द्यावापृथिव्ये
तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरतिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलात्पुनरु-
त्पन्नं वा । तत्राऽऽग्रयणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्मानं महर्तव्यम् । ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन
प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य व्याध्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे
द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तः प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे त्वैन्द्राग्नवैश्वदे-
वयोर्न किञ्चित् लुप्येत । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव क(वाऽऽह)-
र्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति । गुरोस्तु तन्नास्ति । तयोस्तु सहभोजने

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहबिरष्टकस्य बिचिः)

यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते । तथाऽत्रापि
द्रष्टव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्निमः ।

पैषन्यायात्पसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ।

पसूनत्वं नोपादिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वं(त्व)नियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥

यथा मैत्रावरुणपैषमन्त्रविकारः पशुसंबन्धात्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा
पसूनं(नत्वं) द्यावापृथिव्यसंबन्धित्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति
प्राप्ते ब्रूमः—उक्तपैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः । इह तु पसूनत्वमतिदिष्टत्वाच्च
तन्त्रित्वमापादयितुं क्षमम् । न च प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम् ।
ऐन्द्राग्नादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमाभाव
आग्नेयादिवत्सर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां
द्यावापृथिव्यमेकपालम् (१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं मारुतमष्टादश) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपप्रहविरहकस्य विधिः)

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्रायणीयादह्न उत्तरभाविन आनुमतादशोऽष्टौ यागा नैऋतमन्वाश्वेक्ताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरष्टकं- विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । स्पष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुमताद्यनन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विशदयति—“ एताभिरन्वहामिष्ट्वा चातुर्मास्यान्यारभते तैः संवत्सरं यजते ” इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाऽऽह—“ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ” इति । “ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते ” इति [च] ।

तस्मिन्वैश्वदेवकर्माणं प्रथमभावीन्याग्येयादीनि पञ्च हवींष्युपाख्यानेन प्रशंसति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टा न प्राजायन्त । सोऽग्निरकामयत । अहमिर्माः प्रजनयेयमिति । स प्रजापतये शुचमदधात् । सोऽशोचत्प्रजामिच्छमानः । तस्माद्यं च प्रजा भुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः प्रजामिच्छमानौ । तास्वग्निमप्यसृजत् । ता अग्निरच्यैत् (१) । सोमो रेतोऽवधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती वाचमदधात् । पूषाऽपोषयत् । ते वा एते त्रिः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्राजनयत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजाकामः संस्तत्साधनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं कर्मानुष्ठाय तेनैव प्रजा असृजत । ताश्च सृष्टाः प्रजा न प्राजायन्त स्वकीयान्यपत्यानि न लेभिरे । तदानीं प्रजापतिसृष्टाववस्थितः सोऽग्निर्मनस्येवमकामयत । किमित्यपत्यरहिता इमाः प्रजा अहं प्रजनयेयमपत्योत्पादिकाः करिष्यामीति । एवं कामयमानः सोऽग्निः-प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादितवान् । प्रजापतिसृष्टानां प्रजानामपत्याभावस्योत्पादनकामिना वह्निना स्मारितत्वात्प्रजापतौ वह्निः शोकोत्पादक उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्याप्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपामिच्छमानोऽशोचत् । यस्मात्पुत्रवान्प्रजापतिः पौत्रमिच्छन्नशोचत्, यस्मात्पुत्राभावाद्गिरिशोचत्तस्मात्सोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना पुत्ररूपा प्रजा भुनक्ति पालयति, यं चापत्यरहितमनुत्पन्ना प्रजा न पालयति तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां च प्रजामिच्छन्तौ तदन्नाभाच्छोचतः । प्रजापतिस्तासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुमाग्निमप्यसृजदप्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

सोऽग्निस्ताः प्रजा अभ्यैत्प्राप्तवाग्भिश्चुनभावेन संगतवानित्यर्थः । ततः सोम आग्नेयं, रेतस्तासु प्रजासु गर्भभावेन धारितवान् । ततः सविता प्रसवकाले प्राजनयत्प्रजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचमदधात्संभाषितुमभ्यासं कारयामात् । ततः संभाषमाणां बालान्पूषाऽभ्यवर्धयत् । ये देवा अग्निस्सोमादयोऽपत्यपोषा अपत्यपालकास्त एतेऽग्न्यादयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पृष्टिकरत्वेन संवत्सरस्य मध्ये चातुर्मास्येषु त्रिः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेवरुणप्रजासत्सुकमेधास्थेषु पर्वसु पञ्चानामेतेषामाग्नेमादीनां संचारित्वान् । सोऽयं प्रयोगत्रयकालः संवत्सर एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगत्रययुक्तेन संवत्सरेणैवास्मा अनुष्ठाने प्रजा उत्पादितवान्भवति । पञ्च यागान्प्रशस्य षष्ठं प्रशंसति—

“ ताः प्रजा जाता मरुतोऽघ्नन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति (२) । त एतं प्रजापतिर्मारुतं सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत् । यन्मारुतो निरुप्यते । यज्ञस्य क्लृप्स्यै । प्रजानामघाताय ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

एकोनपञ्चाशन्मरुत उत्पन्नास्ताः प्रजा हतवन्तः । केनाभिप्रायेण, अस्मानप्येतस्मिन्वैश्वदेवकर्मण्येताः प्रजा न प्रयुक्तवत्य इति । प्रजाभ्योऽकल्पात् तास्तां प्रजानां रक्षणाय समर्थोऽभूत् । अतोऽयं षष्ठो यागो यज्ञस्य संपूर्णं प्रजानामहिंसायै च संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति । सप्त गणा वै मरुतः । गणश एवास्मै विशं कल्पयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

सप्तानां समूह एकैको गणः । तादृशाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तथा सप्तसंख्ययाऽस्मै यजमानाय बहुगु(ग)णरूपां प्रजां संपादयति ।

सप्तमयागे द्रव्यं प्रशंसति—

“ स प्रजापतिरशोऽत् (३) । याः पूर्वाः प्रजा असृक्षि । मरुतस्ता अबभ्रिषुः । कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्ण आण्डं भूतं निरवर्तत् । तद्भ्युदहरत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत् । आण्डस्य वा एतद्रूपम् । यदाभिक्षा । यद्भ्युद्धरति (४) । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

तस्य प्रजापतेः शुष्णो बलमाण्डं भूतमाण्डवत्पिण्डाकारं प्राप्य निर्गतं पिण्डी-भूतं व्युदहरद्विभक्त्योद्धृतवान् । उद्धृत्य च तत्पोषयित्वा प्रजास्वर्णेणोदपादयत् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्थगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

क्षीरपिण्डरूपाया आमिक्षाया अष्टरूपत्वात्तद्व्युद्धरणेन प्रजापतिबद्यजमानः प्रजाः पोषयति पोषितवान्भवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वाद्ब्युद्धरेदिति विधिरुञ्जेतव्यः । तदीयां देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

बहुभिर्देवैरेग्न्यादिभिरुक्तप्रकारेणोत्पादितत्वात्प्रजानां वैश्वदेवत्वम् ।

विश्वदेव्योऽद्भूतयोरामिक्षाभागयोर्बाजिनसेचनं विधत्ते—

“ बाजिनमानयति । प्रजास्वेव प्रजातासु रेतो दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

इध्यानयनेन घनीभूतामिक्षाशब्दाख्यस्य क्षीरपिण्डस्य प्रजारूपेणाऽऽविर्भावः पूर्वार्थवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन्पिण्डे बाजिनाख्येन क्षीरगतनीरेण सेचने सति प्रजातासु प्रजासु रेतो धारितं भवति । अष्टमयागदेवतां प्रशंसति—

“ द्यावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

अत्राऽऽशुक्रानां पञ्चानां षष्ठे प्राप्ते क्रमं प्रशंसति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् (५) । मामग्ने यजत । मया मुखेनासुराञ्जेष्यथेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा जेष्यथेति । मां तृतीयमिति सविता । मया प्रसूता जेष्यथेति । मां चतुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति (६) । तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् । सोमेन राज्ञा । सवित्रा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधूत् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽसीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवींषि निरुप्यन्ते विजित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

लोके युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भटा मुखतो योद्धुं गच्छन्ति । तेषां युद्धं द्रष्टुं कश्चिद्राजा स्वामित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः स्थित्वा योद्धनपरावृत्तये बलात्पेरयन्ति । अन्ये केचन दुन्दुभ्यादिजयघोषेण बोद्धृणामुत्साहं जनयन्ति । अपरा कियत्यपि सेना पुरोगताया युध्यन्त्याः सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनावतिष्ठते । तानेतान्पञ्चविधव्यापारानग्न्यादयः क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयोऽभूत् । ततोऽत्रापि पञ्चहविषां निर्वापे जयो भवति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

शास्त्रान्तरगतेनोपवपन्तीति वाकेन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मास्यपर्वसु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तमुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिषेधति—

“ नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव सेतर्हि पशवः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

उत्तरवेदिसमीपे तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वाकरीत्या वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात्स्रष्टव्यासु प्रजास्वन्तर्भूतानां पशूनां वैश्वदेवाद्ध्वमुत्पत्तिकालो न त्विदानीमतः पशुरूपोत्तरवेदिर्नात्रोपवपनीया ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनुवाकेन वैश्वदेवपर्वगतान्याभेयादीन्यष्ट हवींषि प्रशस्तानि । अथानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वगतानि विशेषपाङ्क्तानि विधीयन्ते । तत्र चोदकप्राप्तस्य बर्हिषस्त्रैगुण्यं विधत्ते—

“ त्रिवृद्धर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उल्बं गर्भो जुरायु । तदेव तन्मिथुनम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

मात्रादिव्रथं यदस्ति तदेव पुत्रयुक्तत्वात्तन्मिथुनं सार्थकम् । गर्भस्यान्तर्वेष्टनमुल्बं बर्हिर्वेष्टनं जुरायु । गर्भादिव्रथं यदस्ति तदेव स्मरभूतेन गर्भेणोपेतत्वात्तन्मिथुनं सफलम् । उल्बजराध्वोर्द्वित्वसामान्येन मिथुनत्वम् । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति यथोक्तमिथुनद्वयसाम्यं संपद्यते । विधत्ते—

“ त्रेधा बर्हिः संनद्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रकृतौ दर्भमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं सूत्रकारेण “ अदित्यै रास्ताऽसीत्युदग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा संभराभीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य ” इति प्रसारिते श्लुके मुष्टीनां संभरणमात्रस्यैवाभिधानत् । इह तु मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनं विशेषः । विधत्ते—

“ एकधा पुनः संनद्धं भवति । एक इव क्षयं लोकः (१) । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

पृथग्बन्धानां त्रयाणां मुष्टीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यम् । चोदकप्राप्तस्य बन्धनस्य त्रेधाबन्धनेन बाधप्राप्तौ प्रतिपसवरूपोऽयं विधिः ।

चोदकेन सामान्यतः प्राप्तानां दर्भाणां पुष्पितत्वरूपं विशेषमत्र विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

“ प्रसुवो भवन्ति । प्रथमजाभेव पुष्टिमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । प्रसूनोपेता दर्भाः प्रसुवः । विधत्ते—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । अनुयाजार्थस्य द्रव्यस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पृषदाज्यम् । पशूनेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । दाधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विधत्ते—

“ पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्गा हि पशवः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । सपुच्छपादैः पञ्चभिर्युक्तत्वात्पङ्क्तिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा पशूनां पाङ्गत्वम् । मिश्रणं प्रशंसति—

“ बहुरूपं भवति (२) । बहुरूपा हि पशवः समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दधिबिन्दूनामाज्यबिन्दूनामनेकरूपत्वाद्वहुरूपत्वम् । गोमहिषादिरूपेण पशवो बहुरूपाः । हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—

“ अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदाग्निं मन्थन्ति । आग्निमुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हविःसादनादूर्ध्वंभावित्वमापस्तम्बो दर्शयति—“ पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्धान्यमिभृशति पशुवन्निर्मन्थयः सामिधेन्थश्च ” इति ।

होतृमन्त्रब्राह्मणे श्रूयते—“ तद्भूयोऽनप्यत । तस्मात्तेपानादग्निरजायत ” इति, “ स प्रजननीदिव प्रजा असृजत ” इति च ।

तत्राग्नेः प्रथमसृष्टत्वात्प्रजा नामग्निमुखत्वम् ।

शाखान्तराभिहितां प्रयाजानुयाजसंख्यां हृदि कृत्वा साङ्गं कर्म प्रशंसति—

“ नव प्रयाजा इज्यन्ते । नवानुयाजाः । अष्टौ हवींषि । द्वावाधारौ । द्वावाच्यभागौ (३) । त्रिंशत्संपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अजं विराट् । विराजैव्वात्राद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दशाक्षरपादैस्त्रिभिर्युक्तस्य विराड्छन्दसास्त्रिंशदक्षरत्वम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्गास्यगतप्रथमपर्वरूपहविष्टकस्य विधिः)

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमाभिपूरयतीत्यापस्तम्बेन यदुक्तं तदिदं देवा प्रशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमान-
यति । यजमानमेव तेजसा समर्धयति । यजमानो वा एककपालः । पशव
आज्यम् (४) । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्ध-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्बह्वानयेत् ।
बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन्” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना पालयन्तोऽभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्प-
त्वमपालयितृत्वं चेत्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसन्निधत्ते—

“ बह्वानीयाऽऽविःपृष्ठं कुर्यात् । बहव एवेनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वाज्ये पुरोडाशस्य पृष्ठमनिपज्ज यथा दृश्यते तथा बह्वाज्येमानयेत् ।
तथा सत्याज्यस्य बहुत्वात्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽ-
विर्भूतत्वाद्पालयितृत्वमपि न भवति ।

ऋत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावद्येत् (५) । यजमानस्या-
वद्येत् । उद्वा माद्येद्यजमानः । प्र वा प्रीयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

इतरपुरोडाशेषु भक्षणाद्यर्थमवशेष्य किञ्चिदेवावदीयते । तद्ब्रह्मप्यवदानेन
यजमानस्यावयवश्लिष्टेय, अथवोन्मत्तो भवेत् । यद्वा प्रमीयेत् ।

ऋत्स्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि सुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव ऋत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्स्वमस्त्रण्डितत्वम् ।

एककपाले पूर्वमानतिस्य बह्वाज्यस्य होमं विधत्ते—

“हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्ध-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

चोदकप्राप्तेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं प्रशंसति—

“यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोक आहवनीयः । यदेककपालमा-
हवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

कयाचिदुपपत्त्या पुरोडाशस्य चोदकप्राप्तं सुचा होममपोद्य हस्तेन होमः
प्रसक्तस्तद्वा (स्तं या) रयितुं सुचा होमस्य प्रतिपरावं विधत्ते—

“यद्धस्तेन जुहुयात् । सुवर्गलोकं यजमानमवविधेत् । सुचा जुहोति । सुव-
र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवविधेत्प्रचावधेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पात्रेऽवस्थितस्तेनैव संनि-
वेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शाखान्तरे विहिता, सुचा ह्यमानस्त्ववाङ्मुखो बह्वौ
पतेदत्तस्तद्विधिविरोधं परिहर्तुं हस्तेन हांतम्यभित्त्रेषा मन्दानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्वल्यं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्प्राङ्पथेत् । देवलोकमभिजयेत् । यद्वाक्षिणा पितृलोकम् । यत्पत्यक्
(७) । रक्षाःसि यज्ञं हन्युः । यदुङ्क् । मनुष्यलोकमभिजयेत् ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाऽप्याधिकफलभावनायां सत्यां
सावन्मात्रत्वं दोष एव । विधत्ते—

“प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपाले वै प्रतिष्ठितन्तं द्यावापृथिवी अनु प्रति-
तिष्ठतः । द्यावापृथिवी ऋतवः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः ।
तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रागादिदिक्षु पवनपरिहारेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति
तथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिष्वनु प्रतिष्ठितत्वात्त्वादिकं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति
पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं छत्स्नहोमादिकमापस्तम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—“उपा-
शु प्रचरति सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नृजुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात्” इति । सुचा
होमेऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायविद् एवं संपादयन्ति—शिक्ये पुरोडाशमवस्थाप्य वाम-

(राजसूयविवरणस्य चातुर्मास्यगतप्रथमवर्षप्रह्विरह्वयस्य विधिः)

हस्तेन शिक्याग्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन ध्रुवमस्ताद्वारायित्वा तथा सुवा होमं कुर्वन्वामहस्तेन शिक्यमीषदुदधृत्य वह्नीं स्थापयेदिति ।

वैश्वदेव्यामिक्षाया निःसृतं वाजिनशब्दाविधेयं यन्निरं तस्य वाजिसंज्ञकान्देवानुद्दिश्य-यागं विधत्ते—

“ वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव तद्यजति । अथो खल्वाहुः । छन्दाश्सि वै वाजिन इति । तान्येव तद्यजति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति । तस्य मामस्य कालं विधातुं प्रस्तौति—

“ ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ । तयोः परिष्व आधानम् । वाजिनं भागधेयम् (९) । यदप्रहत्य परिधीञ्जुहुवात् । अन्तराधानाम्यां घासं प्रयच्छेत् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

हरी अधौ । तयोर्वशीकरणाय मुखे प्रक्षिप्तो स्त्रेहविशेष आधानम् । अन्तर्मुखमध्येऽवस्थितमाधानं ययोस्तावन्तराधानौ । हस्तेन मुखे प्रक्षिप्त्वमाणः साज्यशर्करामुद्रादिपिण्डो घासस्तुणविशेषो वा । त्रह्यध्वानेऽन्तरवार्यते सति घासो भक्षयितुं शक्यः । विधत्ते—

“ प्रहत्य परिधीञ्जुहोति । विरधान्नाश्वामेव घासं प्रयच्छति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

परिषिनामशौ प्रहारेणाऽऽधावस्यापत्तीतरवाद्बभूवो भक्षयितुं शक्यते । सोऽयं काल आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ परिधीन्प्रहत्य सशस्त्रावाप्तं कृत्वा वाजिनपार्श्व उपस्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिर्नुविषिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति नाभिघारयति ” इति ।

तत्र पत्रे ग्रहणकाले पात्रस्याभिपूरणेनाधोऽवस्थितस्य बर्हिषो विश्लेषणसंचनं विधत्ते—

“ बर्हिषि विषिञ्चन्वाजिनमानयेति । प्रजा वै बर्हिः । रेतो वाजिनम् । प्रजास्वेव रेतो दधाति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

सोमवत्परस्परोपहवपूर्वकं भक्षणमप्राप्तत्वादिह विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

“ समुपहूय भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा ह्येते । अथो आत्मन्नेव रेतो इधते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

वाजिनयागस्य सांनाय्यविकृतित्वेऽपि सांनाय्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु सोमकक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपीथः । सोमपानं येषामृत्विजां त एतत्सोमपीथाः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरमभक्षणं विधत्ते—

“ यजमान उत्तमो भक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव पशून्प्रतिष्ठापयन्ति (१०) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

एतस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावात्मन्त्रकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिमे(के) ।

वैश्वदेवेतिशब्दोक्तो गुणः संशस्य नाम वा ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्विधिगुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नाशिष्टतः ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि—वैश्वदेवो वरुणप्रधासः साकमेधः शुनासीर्यश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् ” इति । तेषामष्टानां संनिधाविदमन्नायते—“ वैश्वदेवेन यजेत ” इति । तत्राऽऽग्नेयादीन्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामिक्षायां विश्वे देवाः प्राप्तारत्थाऽऽग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्शुरूपहविष्टकस्य विधिः)

दिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गन्धभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—उत्पत्तिर्वाक्यैर्विहिताग्ने-
यादीनष्टौ यागान्यजेतेत्यनुद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यं, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतत्यादिषु वैश्वदे-
वशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-
र्द्विधा—आमिक्षायागे विधेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छत्रि-
न्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा विधे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथा च ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वा-
त्प्रबला विधे देवा अनुत्पन्नशिष्टत्वाद्दुर्बलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ।
अत्रैव गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुगः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥

“ तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम् ”
इति श्रूयते । घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्य-
माजो यागे विधे देवा उक्ताः । ते च वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्न-
मामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधी-
यते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयितां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः—
उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणविरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टताया

१ क. °त्रस्य वि° २ स. च. °वाक्ये विहि° । ३ क. स. घ. ङ. °क्तिविशेषा आ° ।

४ स. ङ. च. °त्पन्नशिष्टतयाऽव° ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

अवकाशाभावाद्वाजिनसन्देहो वाजिश्चन्दार्थस्य देवत्वान्वरतात्मापादयति । तत्रो
द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्वरम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपर्वके त्वित्तिताम्—

आमिक्षा वाजिनं च रमाद्भुवानीवेऽ प्रयोजिकम् ।।

उताऽऽमिक्षेति सायस्ये तु सोऽस्तुल्यं ततोऽग्निमः ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्वतो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्वादि वाजिनम् ॥

इदमाग्नायते—“ तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनम् ” इति ।

तत्र पयसि दधिप्रक्षेपाद्दधिमिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते तथा वज्रजिनद्रव्य-
मपीति दधानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव । तस्माद्भु-
वमपि प्रयोजकमिति पाठे सूत्रः—“ च दधानान्वरतामिक्षा; किंतु पय एवेति
तच्छब्दादिभिरवगम्यते । यस्मिन्मन्वसि दधिप्रक्षेपः साऽऽमिक्षेति तच्छब्देन
पयः परामृश्यते । आनिक्षायगो पुरोनुवाकस्याप्राप्तयेवाम्नात्कम्—“ जुषन्तां
युज्यं पयः ” इति । पयो रसश्च मधुर आमिक्षायामनुवर्तते, न तु वाजिने ।
ततः प्राधान्येन पयसो घनीभावं कर्तुं दधानीदमित्यामिक्षैव प्रयोजिका
अनुनिष्वाद्येव वाजिनं न तु प्रयोजकम् ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे त्वित्तिताम्—

सुरावाजिनयोः सोमशब्दोऽर्वा सोमशब्दतः ।

आद्यौ मैवं हविःसाम्यास्तोमशब्दः प्रशस्तये ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः—सुराग्रहान्गृह्णातीत्यादिना । चातुर्मास्येषु
वाजिनयागः श्रुतः—वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्रोभयत्र सोमस्य त्रिष्यन्तः
कार्यः । कुतः । “सोमो वै वाजिनं सुराः सोमः ” इति वाजिने सुरायां च
सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्धर्मानतिदिशतीति चेन्मैवम् । ऐहि-

(राज्ञस्यविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रधानासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिज्ञानम्)

कहविःसाम्पात्तः । अत्रेष्टिषिक्त्वं सुराः, सान्नाम्विकृतं वाजिनम् । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्त्वर्थवादगतत्वाच्चाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः । यदि वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाच्चास्ति धर्मापेक्षा तर्ह्येतस्मिन्नंशे कृत्वाचिन्ताऽस्तु । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दयोर्दधोऽथ पयस आमिक्षासां द्विवत्वनः ।

दयोर्दधो घनत्वेन माधान्यात्पयसो भवेत् ॥

“ तप्तेः पक्षसिः दध्नान्मतिः स वैश्वदेवप्रामिक्षा ” इति श्रुतस्य आमिक्षायाः सान्नाम्ययाग्यिष्योर्दधिप्रसक्तोर्धर्माः, कर्म आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः । घनत्वस्याऽऽधिक्याद्दधिवर्मा इति द्वितीयः पक्षः । पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव न्याय्यः ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थभाकशे छण्डोग्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्राममेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां
वारुणीमामिक्षां कायमेककपालं प्रमास्वाह-
वामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोषसः ।
मोः पूषं इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुष्मि-
न्नवया । मही हंस्य मीढुषो यव्या । हवि-
ष्मतो मरुतो वन्दते गीः । यद्ग्रामे यदरण्ये
यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यद्वर्यं फर्ज-
श्व-

(राजसूयविषयस्य चातुर्गस्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

कृमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावय-
जनमसि स्वाहा । अकृन्कर्म कर्मकृतः सह
वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं
प्रेतं सुदानवः (१) ॥

(वयं यद्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियिसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीये वैश्वदेवारूपं प्रथमपर्वोक्तं, तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ।
एतन्न विशेषहवींषि चत्वारि विधत्ते—

एन्द्राग्नेकादशेति । निर्वपतीति पूर्वानुवाकादनुवर्तते । तानेतान्वरुणप्रघा-
सान्विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत । ता एनमत्यमन्यन्त । ता अस्मा-
दपाकामन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनाग्राहयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः ।
प्रजापतिं पुनरुपाभावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्प्रजापतिर्वरुणप्रघासानपश्यत् ।
तां निरवपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चत् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ४] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्तावज्ञां कृतवत्यः । वरुणो भूत्वा
वरुणेन वरुणपाशरूपेण जलोदररोगेण । नाथं स्वामिन्नं रोगशान्तये, वरुण-
प्रघासानेतन्नामकान्यागविशेषान् । इदानीं विधत्ते—

“ यद्वरुणप्रघासा निरुप्यन्ते (१) । प्रजानामवरुणग्राहाय ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासारुयद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

अस्य पर्वणः कालमापस्तम्बो दर्शयति—“ ततश्चेतुर्षु मासेष्वपाठघां
श्रावण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत ” इति । उदवसाय पूर्वदेशान्निर्गत्य ।

अस्मिन्वरुणप्रघासपर्वणि द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रस्तौति—

“ तासां दक्षिणो बाहुर्न्यक्न आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां
दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं बाहुं प्रसारयत् ” [ब्रा०
का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

तासां प्रजानाम् । न्यक्नः शीतवातरोगेण नितरां संकुचितः । वेदिमुदहन्वेदे-
रुद्धननं कृतवान् । विधत्ते—

“ यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्धन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं
बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिँल्लोक उभयाबाहुः । यज्ञाभिजि-
तं हस्य ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

दक्षिणतश्चोदकप्राप्ताया वेदेर्दक्षिणभागे । यस्माच्चातुर्मास्येषु वेदिद्वयमस्ति
तस्मात्तद्याजी स्वर्गे बाहुद्वयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति तथाऽ-
प्येक एव बाहुस्तेषां सामर्थ्योपेतः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ तस्माद्दक्षिणोऽर्धं
आत्मनो वीर्यावत्तरः ” इति । अथ बाहुद्वयमपि सामर्थ्यातिशयोपेतमिति
विशेषः । तदेतदस्य यज्ञाभिजितमनेन यज्ञेन संपादितम् ।

उभयोर्वेद्योर्मध्ये त्रयोदशाङ्गुलिपरिमितं व्यवधानं विधत्ते—

“ पृथमात्राद्देदी असंभिजे भवतः (२) । तस्मात्पृथमात्रं व्यस्तौ ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

यस्माद्देद्योरुक्तं व्यवधानं तस्माल्लोकेऽपि वामदक्षिणावसौ पृथमात्रौ । यद्वा
पृथमात्रं त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तौ दृश्येते । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य क्षासिमस्यसंबन्धिवरुणप्रघाताख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

उत्तरस्यां वेधामुत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । पशूनिवा-
वरुन्धे । अधो यज्ञपरुषोऽन्तरित्ये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४]
[इति] ।

यज्ञपरुषो यज्ञावधवस्थान्तरित्या अन्तरायामावर्तयम् । उत्तरवेदिरमवि तद्रूपो
यज्ञावधवोऽन्तरितः स्यात् ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तानामाग्नेयमष्टाकपालमित्यादीनां पञ्चहविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं
योत्राण्यतिदिशति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीरपि ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

आग्नेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वस्मिन्पर्वणि यद्ब्राह्मणमेतदेवास्मिन्पर्वणि
ब्राह्मणं विधायकं येषां पञ्चानां तान्येतद्ब्राह्मणानि । अत्रापि तथैवाऽऽदौ पञ्च
हवीर्यनुतिष्ठेदित्यर्थः ।

मुख्यब्राह्मणे विहितस्मैन्द्रामस्यातिदिष्टपञ्चहविरानन्तर्यं विधत्ते—

“ अथैष ऐन्द्रामो भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तस्मिन्प्रागे श्रुतौ देवौ पशंसति—

“ प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राम्नी । यदिन्द्रामो भवति (३) ।
प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राम्नी । यदिन्द्रामो
भवति । ओजो बलमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

ओजो मानंस उत्साही बलं शारीरमिति विशेषः ।

मुख्यब्राह्मणाविहितमामिक्षायागमनूद्य तद्देवताकावेव मेषामेषो यवमयो
विधत्ते—

“ मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च भवतः । मिथुना
एष पजा वरुणपाशाभ्युच्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्याभिक्षा भवति मेषी च, वारुण्याभिक्षा भवति मेषश्चेति तत्तत्साहित्याभिधानार्थौ चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपयोर्मेषीमेषयोरनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः मज्जारोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेषीमेषयोर्गुणविशेषं विधत्ते—

“ लोमशौ भवतो मेध्यत्वाय (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ उर्णाभिर्मेषप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः ” इति ।

तयोर्मेषीमेषयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—

“ शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाऽऽभ्यामपियच्छति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

घासमपीत्यन्वयः ।

शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिमन्त्रार्थं नोपानमत् । स एतेन शतेध्मेन हविषाऽन्नाद्यमवारुन्ध । यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावरुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अक्तुं योग्यं शाल्यादिजन्यं यदन्नं तत्प्रजापतिर्न प्राप्तोत् । स च प्रजापतिरेतेन शमिवृक्षजन्येन शतसंख्यायुक्तेन काष्ठसमूहेन दीपितेऽग्नौ हुतेन हविषा तदन्नाद्यं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णान्युपवपेत् ।

तत्र करीरोद्वापं विधातुं प्रस्तौति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरनामकार्यंङ्कुराणि सोमवह्नीसदृशत्वात्सौम्यानि । आहुतिरपि सोमसंबन्धिनी वृष्टिहेतुः ।

विधत्ते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरशब्देन खर्जुरीफलान्युच्यन्त इति केचित् । तानि शमीपर्णवद्भक्ष्यत्वात्पक्षरेण तयोः पुरत उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽऽभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि च ” इति ।

नवमं यागं प्रशंसति—

“ काय एककपालो भवति । प्रजानां कंत्वाय (१) ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ४] इति ।

सुखित्वायेत्यर्थः । कायः प्रजापतिदेवताकः ।

दीपपात्रसदृशानि यवपिष्टनिर्मितानि पात्राणि विधत्ते—

प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशांमुञ्चति । एक-
मतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशांमुञ्चति (५) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ४] इति ।

दधिसिक्ता यवसक्तवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुरुषा मनुष्यास्त-
त्संख्यया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
“ आमेषेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्री-
कास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ” इति ।

तेदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन वरुणप्रघासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः ।
अथानुवाकान्तरेण हविरासादेनादिप्रयोगो उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसादन-
व्यवस्थां विधत्ते—

“ उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयाति । दक्षिणायां मारुतिम् । अपधुर-
मेवैना युनक्ति । अथो ओज एवाऽऽसामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च
विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

मारुत्या आमिक्षाया अन्यान्याश्रेयादीन्यष्टौ हवींषि । मरुतो देवानां मध्ये
विशः । अतो मारुत्याः पृथग्वेदिसादनादेना विशोऽपधुरमेव युनक्ति । अपक्रमणमेव
प्रापयति । धुरो गमनमपधुरं, धूःशब्देन बहुविधहविर्वहनयोग्या भूमिरुच्यते । सा
सोत्तरगता वेदिस्तस्या अपगमनं यथा भवति तथा मरुद्रूपा एना विशो वेद्यन्तरे
योजितवान्भवाति । किंचाऽऽसां विशामोजो बलमवहरत्येव न्यकरोत्येव । य-
स्माद्दिशां न्यक्कारस्तस्माद्ब्राह्मणात्क्षत्रियाच्चेमा विशोऽन्यतो ग्रामान्तरे वाटिका-
न्तरे वाऽपक्रामन्ति ।

प्रचारपौर्वापर्यं पाठेनैव प्राप्तं प्रशंसति—

“ मारुत्या पूर्वया प्रचरति । अनूतमेवावयजते । वारुण्योत्तरया । अन्तत एव
वरुणमवयजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमप्रचारेणानृतमयथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषमवय-
जते विनाशयति । वारुण्यामिक्षाया उत्तरकालीनप्रचारेण वरुणं वरुणंपाशरूपं
जलोदररोगमन्तत एवावयजते सर्वथैव विनाशयति ।

प्रचारात्प्राचीनेष्वङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरित्यं विधत्ते—

“ यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छ्रेया-
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अध्वर्युरुत्तरवेद्यवस्थिताया वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठानात् । प्रतिप्रस्थाता तु
दक्षिणवेद्यां मारुतीमनुतिष्ठति । तत्र यद्यदन्वाधानादिकमेकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदनन्तरमेवानुतिष्ठेत् । अत एव च लोकेऽपि संदिग्धेषु
लौकिकवैदिकव्यवहारेषु श्रेयान्प्रामाणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अत्र बौधायनेन यदिदमुक्तम्—“ अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि
कस्ते जार इति । असाविति तं वरुणो गृह्णातु ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

पापं प्रख्यापयेत्पापीति स्मृतिकारैरुक्तत्वाद्विद्यमानं जारमुद्दिश्य पत्नीं वाच-
येत् । तेन च प्रख्यापनेन पत्नीं यागयोग्यां करोति । किंच सभामध्ये मानहा-
निसहिष्णुत्वरूपं यत्तपस्तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ।

तस्याश्च पत्न्या लज्जां मुक्त्वा जारनिर्देशं विधत्ते—

“ यज्जारः सन्तं न प्रब्रूयात् । प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानयागविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रघास्यान्मो षु णो यद्ग्रामेऽक्रन्कर्मत्येते
चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रघा-
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रघास्यानिति । वरुणपाशरूपं कर्म गन्तीति वरुणप्रघासास्तानहन्तीति
वरुणप्रघास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । दधिसर्पिर्मिश्रैः सक्तुभिर्निष्पादितं

८६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिवरुणप्रधा साख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पात्रजातं करम्भशब्देनोच्यते । तेन करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नौ दंपतिभ्यां हूय-
मानेन परस्परं समानधीतयः सञ्जीवसः । तथाविधान्मरुतो हवामह आह्वयामः ।

विधत्ते—

“ पद्मास्यान्हवामह इति पत्नीमुदानयति । अह्वतैवैनाम् ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

एनां पत्नीमनेन मन्त्रपाठेनाह्वतैवाऽऽहूतवानेव भवति ।

अवशिष्टस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ अथान्तरा वेदी गत्वा
ब्रजमानः पत्नी चोत्तरेणोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षञ्चाधि
निधाय पुरस्तात्पत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतो मो षू ण इन्द्रेति
यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति
विपर्यन्तौ जपतः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

मो षू ण इति । हे इन्द्र देव नोऽस्मान्पृत्सु संग्रामेषु मो मैव प्रवर्तयेति
शेषः । तदेतदप्रवर्तनं सु समीचीनं वैरिणामेवासंभवात् । हे शुष्मिन्बलवंस्ते तव
प्रसादादवयाऽवयजनमनिष्टनाशनमस्तु स्म सर्वदा भवतु । यस्मात्कारणान्मीढुषो
वृष्टिसेचनसमर्थस्य तव प्रसादादस्माकं मही भूमिर्यव्या यवादिक्लृप्तधान्ययोग्या
तस्मादनिष्टनाशनमित्यन्वयः । गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग्घविष्मतः करम्भपात्र-
रूपहविर्युक्तान्मरुतो वन्दते नमस्करोति स्तौतीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्ग्राम इति । अत्र सप्त यच्छब्दाः सप्तधावाक्यभेदार्थाः । स चाऽऽद-
रार्थः । अर्ये स्वामिनि वैश्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचिद्धर्मणि शा-
स्त्रीये धर्मे वर्यं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामविषये यत्पापमधिकं चकृत तस्य
सर्वस्यावयजनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात त्वमस्यतः स्वाहा त्वां ददामीत्यर्थः ।
एतयोरुभयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्होत्रत्वमपवादितुं विधत्ते—

“ यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्वीर्यो यजमानः स्यात् । यजमानोऽ-
न्वाह । आत्मन्नेव वीर्यं धत्ते । उभौ याज्याः सवीर्यत्वाय ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

याज्यादृष्टान्तेन पुरोनुवाक्यायामपि प्राप्तां पत्नीमर्थवादेन वारयति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पापरूपेण प्रविश्य वरुणो यज्ञघातीति वरुणो याज्यायामेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति—

“ यद्ग्रामे यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः (३) । भ्रातृव्यदेवत्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

उत्तरदिक्स्थायां वेद्यामुत्तरवेद्युपवापेन निष्पन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ।

विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । भ्रातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

जुहूमपवादितुं विधत्ते—

“ शूर्पेण जुहोति । अन्नमेव वरुणमवयजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अन्नसाधने शूर्पे भवमन्त्रं भोक्तव्यद्रव्यविनाशिनमित्यर्थः ।

होमे गुणद्वयं क्रमेण विधत्ते—

“ शीर्षन्निधिनिधाय जुहोति । शीर्षत एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्कृतिष्ठञ्जुहोति (४) । प्रत्यङ्ङेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

करम्भपात्रपूर्णं शूर्पं शिरसि सक्तनिधाय पश्चाञ्जुहुयात्तेन शिरोरोगादिकं शाम्यति । पश्चिमाभिमुखेन होमेन प्रत्यङ्ङेव वरुणस्य प्रतिकूलत्वेन प्रबल एव सन्वरुणपाशान्निष्कृष्टो मुच्यते ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

अक्कर्मति । कर्मकृतोऽध्वर्युप्रमुखा यजमानपत्न्यन्ताः सर्वे, मयोभुवा मयः

१ क. भोक्तव्यद्रव्यानिष्टं विनाशयतीत्यं । घ. ङ. च. भोक्तव्यद्रव्यानिष्टविं । २ ख. घ. ङ. च. होमगुं ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीस्थसंबन्धिवरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

शिवं सुखम् । “ यद्वै शिवम् । तन्मयः ” इति श्रुतेः । तत्सुखं भावयिष्या
मन्त्रोच्चारणरूपया वाचा सह करम्भपात्रहोमान्तं कर्माक्रन्दतवन्तः । हे सुदानवः]
सुष्टु हविषः प्रदातारोऽध्वर्युप्रभृतयो देवार्थमिदं कर्म कृत्वाऽस्तं मेत स्वगृहं गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्र उच्चरार्थतात्पर्यं दर्शयति—

अक्रन्कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरयदाय । अनुणा ग्रहानुपमेतेति
वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

देवान्प्रति प्रत्यर्पणीयं यदृणं तन्निरवदाय निःशेषेण प्रत्यर्प्य ।

अथावभृथद्रव्यं विधातुं प्रस्तौति—

“ वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च नि-
ष्कासश्च ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वारुणयागे मेवार्थेषु यवेषु ये तुषा यश्च निष्कासः पात्रलक्ष्ण आमिक्षांशले-
पस्तदुभयं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य द्रव्यस्यातिरिक्तोऽशः । अतो यज्ञसंबन्धमेतद्वरुण-
गृहीतमेव ।

विधत्ते—

“ तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अत्रावभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतं कर्मोच्यते ।

तदेतत्प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्रत्यविधीन्सार्थवादानुवदति—

“ अपोऽवभृथमवैति (५) । अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते ।
प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अप्रतीक्षमायन्ति ।
वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽस्येधिधीमहीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति ।
तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

अपः प्रत्यवभृथमनुतिष्ठेदप्सु कुर्यादित्यर्थः । अपामधिपातित्वादप्सु वरुणस्ति-
ष्ठति । अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव व्यवधानमन्तरेणैव विनाशयति । कर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वमुदकसमीपं प्रतियुत इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो
वरुणस्य पाशः स एष प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेशमपश्यन्त एव
प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य “ एधोऽसि, तेजोऽसि ” इति द्वाभ्यामाहवनीये समिधा-

प्रपा० अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

८४१

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

वादध्यात् । हेऽग्न एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादाद्वयमप्ये-
धिषीमहि समृद्धा भवेम । समिञ्जन्यज्वालयतेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पत्न्याह्वानं प्रघास्येति पतिप्रस्थातृकर्म तत् ।

स्वामी मो ष्वित्यनुब्रूयाद्यद्ग्राम इति दंपती ।

अक्रान्त्यपि तावेव मन्वाश्चत्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रकः(गः) ।

सवादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयान्द्रवेत् ।

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ” ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवरुणप्रघासकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि ।
तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु-
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं षौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवी-
मामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम्” इति । तेषां हविषां ब्राह्मणोऽर्थवाद आम्नातः—
“वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषि ” इति । अङ्गविधयोऽपि तत्राऽऽम्नताः—
“त्रेधा संनद्धं बर्हिर्भवति, त्रेधा संनद्ध इध्मः, नव प्रयाजा इज्यन्ते, नवानूया-
जाः ” इति । एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि वि-
धाय तदीयं पूर्वादाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वातीदिशति—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि” इति । तत्रार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य
हविर्विधिभिः सह स्तुत्या(त्य)स्तावकरूपेणान्वयसंभवादङ्गविधिना च तदसंभवा-
दिति चेन्मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थ-
वादसाहितानामङ्गविधिनामातिदेशः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ” ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवरुणप्रघासेषु पठितम् । ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघा-
सेष्वाम्नातम् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेश-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

आज्ञायते—“एतद्ब्राह्मण एन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरश्चे-
तरश्च” इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादविधिसहिताङ्गकाण्डस्य सर्वत्रा(स्या)-
तिदेशः । पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणायवा(बीज) कथनम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गैस्तन्त्रं भिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः” ॥

वरुणप्रघासेष्वामेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुष्ठिति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुष्ठिति ।
तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात्तन्त्रेणाङ्गान्युभयवादिसंमतानि । तथा तान्येव मारुत्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः । वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । न-
न्वत्र विहारभेद आम्नातः—“पृथग्भी प्रणयतः, पृथग्वेदी कुरुतः” इति । सोऽ-
यं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यान्मैवम् । हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । “अ-
ष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्”
इति तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रामिति प्राप्ते ब्रूमः—देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठान-
मपि भिद्यते । न च तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहो-
मार्थत्वे सति तत्पारित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽ-
सादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अव्यवस्थानात्प्रतिप्र-
योगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माद्भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चात्विग्वचनान्मैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः” ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि
भेद इति चेन्मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्मा-
ग्नीध्राः पञ्चात्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः—“चातुर्मास्यानां यज्ञकर्तॄणां पञ्चात्विजः”
इति । यद्यामेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात्तदा पञ्चसंख्या बाध्येत ।
ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमामेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्, मारुत्यां चाध्वर्युः
प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तविव तावुभावुभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्भविष्य-
ति । तत्र वचनं पूर्वत्रोदाहृतम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथ वा ।

तन्त्रमग्न्यैक्यतो मैवं कर्तृभेदानिवारणात् ” ॥

तत्रैवाऽऽग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । नसाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंयाजाञ्जुहुयाताम् ।
द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ” ॥

वरुणप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु तयो-
रर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्रमिति चेन्न । निर्वापामित्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्य-
भावात् । तस्मादुभयोः पृथक्पाठः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकैर्धर्मणः ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदनोद्धतः ।

व्युत्सेकोऽनूद्यतामेष मैवं कर्माणि सौमिके ।

मुख्योऽवभृथशब्दोऽतस्तत्सादृश्यविवक्षया ।

धर्मानतिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ” ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते—“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” इति ।
निष्कास आमिक्षाया छेपः । प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्वापो विविधमुत्सिच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको वारु-
ण्यामिक्षायामेव चोदकप्राप्तोऽनूद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ” इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथ-
शब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामधे-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यत्वात्तत्रैव वैदिकप्रयोगाबाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वप्संबन्धादुपचर्यते । नहि सौमिककर्मणीवापां व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन्कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्त्विति शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकलापस्यात्राभावात् । तस्मात्सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षात्कल्पतोपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ” ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद्दुर्बलः । तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

उतार्थकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ” ॥

चातुर्मास्यगतेषु [वरुणप्रघासेषु] वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येदमाम्नायते—
“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” इति । अत्रार्थं प्रयोगप्रकारः—
वरुणप्रघासेषु नव हवीणि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्या(णा)मिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति । तत आमिक्षासंयुक्तं सर्वमवदाय हुत्वा तत एककपालेन प्रचर्य भाण्डलिप्तेन वारुण्या(णा)-
मिक्षाया निष्कासेन तुषैश्चावभृथमनुतिष्ठन्तीति । तत्र संशयः । किं वारुण्या(णा)
मिक्षाया एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं निष्का-
सरूपेणांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्ष उत कर्मान्तरम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्माऽऽहोस्विदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्ष इति तावत्प्राप्तम् ।
 कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने वपथा प्रचर्यं तृतीयसवने हृदयाद्यज्ञैः
 प्रचार इति सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तद्वद्व्यापीत्याद्यः पक्षः । तथा
 सत्यबभूथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गनात्कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम् । तदाऽप्यामिक्षाहविःशेष-
 षस्य निष्कासस्यान्यस्मिन्कर्मणि हविष्वायोगात्प्रयाजशेषन्यायेनेदं प्रतिपत्तिः
 स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र तच्छेषं संस्कर्तुमाभिधारणमे-
 वमत्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्यैव संस्का-
 र्यं ब्रुव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यात् । अतोऽवभृथस्य प्रा-
 धान्यादर्थकर्मत्वमेव ब्रुव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नावभृथस्तदा तद्धर्मातिदेशाय
 तन्नामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः ।
 तस्मादर्थकर्म ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पति साकः सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
 मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
 दुग्धे सायं चरुं पूर्णा देवि परा पत सुपूर्णा
 पुनरा पत । वस्त्रेव वि क्रीणावहा इषमूर्जः
 शतक्रतो । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि
 ते दधे । निहारमिज्जि मे हरा निहारम् (१)
 नि हरोमि ते । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशः
 सप्तकपालं निर्वपति साकः सूर्येणोद्यताऽऽग्ने-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासारुयद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमै-
न्द्राभमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्म्मणमेकक-
पालम् (२) ॥

(हरा निहारिं निश्चव्वं) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये वरुणप्रघासारुयं द्वितीयं चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थपञ्चमषष्ठेषु साक-
मेधारुयं तृतीयं पर्वोच्यते । तच्च पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—
ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वास्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्वायहं साकमेधैर्धजत इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवींषि विधत्ते—

अग्नयेऽनीकवत इति । अनीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्यु-
द्यकालविधिः । सम्यक्पनं संतपनं तत्संबन्धिनः सांतपना अनिष्टविनाशिन
इत्यर्थः । मेधो यज्ञः, गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहमेधिन उभयपालका इत्यर्थः ।
सर्वासां यजमानस्य यावत्यो गावः सन्ति तावतीनाम् ।

विहितास्विष्टेषु प्रथमेष्टिदेवतागुणं प्रशंसति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निर्ब्रवीत् । ममेयमनीकवती तनूः । तां
प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्यथेति । ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निरवपन् । सोऽग्निर्निकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजन-
यत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः (१) । यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निर्नी-
कवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चतसृष्वपि दिक्ष्वसुरानवरोक्षुं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

सूर्योदयकालं प्रशंसति—

“ असौ वा आदित्योऽभिरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्ये-
णोद्यता निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उष्णत्वादादित्यस्याभित्वम् । उत्साहोपेतयोद्धवत्सर्वतस्त्वरथा प्रसराद्भ्रमीना-
मनीकत्वम् ।

द्वितीयाया इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—

“ तेऽसुराः पराजिता यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् (२) । ते देवा
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् ।
यन्मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो
भ्रातृव्यान्तसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

तानसुरान्द्यावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि द्यावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणामभ-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च समतपन्प्रहाराद्युपद्रवेण संतापितवन्तः ।

कालं प्रशंसति—

“ मर्ध्यदिने निर्वपति । तर्हि हि तेक्षिणष्टं तपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

तर्हि मध्याह्नकाले तेक्षिणष्टमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति ।
हि प्रसिद्धमेतत् ।

चरुं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति । सर्वत एवैनान्तसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानत्वाच्छत्रूणामपि सर्वतः संतापः ।

तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—

“ ते देवाः श्रो विजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन्
(३) । आशिता एवाद्योपवसाम । कस्य वा हेदम् । कस्य वा श्रो भवितेति ।
स शूतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽश्रन् । नहि देवा अहुतस्याश्रन्ति । तेऽजु-
वन् । कस्मा इमं होष्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यज्रुवन् । तं मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्योऽज्रुवुः (४) । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो गृहे जुहवति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथमेष्ट्या सैन्यानि संपाद्य द्वितीयेष्ट्या विरोधिनोऽनु-
रान्सर्वतः संतप्य पुनः परेद्युरपि जेष्याम इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीयं निरुप्येत्थं
विचारितवन्तः—इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा शो भविष्यतीति न
ज्ञायते । तस्माद्द्वयं सह भुक्तवन्त एवाग्निसमीपे वसामेति । एतावति विचारकाळे
चरुः पकोऽभूत् । तदानीं देवा अहुतत्वात्तं चरुं नैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः
काप्यहुतं नाश्रन्ति तस्माद्युक्तमेवैतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।
किमिति, कस्मै देवायेमं चरुं होष्याम इति । ततो निश्चित्य गृहमेधिभ्यो हुत्वा
विजयं प्राप्ता अनुराश्च पराभूताः ।

अस्मिन्कर्मण्याज्यभागौ यजतीत्यादिना कानिचिदङ्गानि विधास्यन्ते । तत्र
यावदुकाङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न तु दर्शपूर्णमासविकृतिरिति जैमिनिर्विचारित-
वान् । ततोऽर्थप्राप्तः सामिधेन्याद्यभावः । तमिमं विस्पष्टयितुमनुवदति—

“ यद्वै यज्ञस्य पाकत्रा क्रियते । पशव्यं तत् । पाकत्रा वा एतत्क्रियते ।
यन्नेध्माबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह (५) । न प्रयाजा इज्यन्ते । नानू-
याजाः । य एवं वेद । पशुमान्भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६]
इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदनुष्ठानं पाकत्रा पाकेषु पाकयज्ञवदित्यर्थः । तस्य पश-
व्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उपतिष्ठन्ते ” इति श्रुत-
त्वात् । यस्मादन्नेध्माबर्हिरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते ।
प्राच्यमङ्गं विधत्ते—

“ आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

यागवेलायामुद्देश्यां देवतां प्रशंसति—

“ मरुतो गृहमेधिनो यजति । भागधेयेनैवैनात्समर्धयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उदीच्यमङ्गं विधत्ते—

“ अग्निं स्विष्टकृतं यजति । प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अङ्गान्तरं विधत्ते—

“इडान्तो भवति । पशवो वा इडा । पशुष्वेवोपरिष्ठात्पतितिष्ठति (६) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अर्थासिद्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गान्तराभावं द्योतयितुमन्तशब्दः ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यब्राह्मणविहितास्तिस्र इष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्याख्यातव्याः । तत्राऽऽदौ तावद्गृहमेधीयशेषभूतं किञ्चिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयात् । गृहमेध्येव स्यात् । वि त्वस्य यज्ञ ऋष्येत । यज्ञाश्रीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्यूष्येत ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यदि पत्नी गृहमेधीयस्य चरोभागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चोपेतो भवति । किंत्वस्मिन्पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्यूष्यो भवेत् । अभोजनपक्षे तु व्यूष्यत्वदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विधत्ते—

“प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्रीयात् । गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञो व्यूष्यते (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

प्रातिस्विकत्वेन पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदनस्तं दक्षिणामौ पकारः पचेयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“दक्षिणामौ पन्त्याः प्रतिवेशमोदनं पचाति” इति । पत्नी तमोदनमश्रीयात्ततो नोक्तदोषद्वयम् । अभोजनाभावाद्गृहमेधीयभोजनाभावाच्च ।

भोजनादीन्विधातुं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आञ्जताभ्यञ्जत । अनु वत्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं प्राहिण्वन् । सा देवेषु लोकमावित्त्वा । अतुरान्पुनरगच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

आशिता भुक्तवन्तः । आञ्जत नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यञ्जताभ्यङ्गं कृतवन्तः । धेनूरनु वत्सानवासयन् रतनपानार्थमवासुजन् । तदानीमसुरा देवानां समीपे क्षुधं प्रेरितवन्तः । सा च क्षुत्तेषु तृषेषु देवेषु स्थानमलभ्वा पुनरप्यसुरानिषमामौत् ।

विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति । आज्ञतेऽभ्यञ्जते (२) । अनु वत्सा-
न्वासयन्ति । भ्रातृव्यायैव तद्यजमानः क्षुधं प्रहिणोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ७] इति ।

तदेतदभिमेत्य पूर्वमाशिता एवाद्योपवसामेत्यादिर्देवविचार उपा(दा)हतः । अत्र
गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ मन्त्रावाम्नातौ । तयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह—

“शरनिष्कासस्य दर्वी पूरयित्वा वृषभमाहूय तस्य रवते पूर्णां दर्विं परा पतेत्य-
नुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयाद्यदेषभो न रुयाद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुधीति ” इति ।
पच्यमाने चरौ क्षीरमण्डवद्वनीभूतो योऽश उपरि तिष्ठति सोऽयं शरानिष्कासः ।
तस्य रवते वृषभस्य शब्दे निष्पन्ने सति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पूर्णां दर्वीति । हे दर्विं त्वं शरनिष्कासेन पूर्णां सती परापतेन्द्रं प्रति
गच्छ । तत्पसादाङ्गेन तज्जन्यबलेन सुपूर्णां सती पुनरस्मान्प्रत्यागच्छ । हे
शतक्रतो, आवां वस्त्रेव विक्रीणावहे । यथा लोके कश्चित्स्वकीयं धनं दत्त्वा
तण्डुलादिकं क्रीणाति तद्वदहमिन्द्राय तुभ्यं शरनिष्कासं दत्त्वा त्वत्त इषमूर्जं च
क्रीणामि । तदिदमुच्यते—वस्त्रेव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

देहि म इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तत्त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तदहं
इदामि । दत्त्वा च त्वं मम समीपे निधेह्यवस्थापय । तव समीपेऽहमवस्थापयामि ।
तदुभयं सल्लदेव न भवति, किंतु निहारमित्पुनः पुनर्निर्हृत्यैव समानीयैव मे
समीपे निहर नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हृत्य ते समीपे स्थापयामि ।

यथोक्तं निष्कासहोमं प्रस्तौति—

“ ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं न्यदधुः । अस्मानेव ध इन्द्रो
निहितभाग उपावर्ततेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६अ० ७] इति ।

उपावर्तिता समीपमागमिष्यति । उपावर्तत समीपमागच्छत् ।

विधत्ते—

“ गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग
उपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—

“ गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैनं समर्धयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यागकाले ध्वनिं कर्तुमृषभस्याऽह्वानं विधत्ते—

“ ऋषभमाह्वयति । षष्टकार एवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
मानो भ्रातृव्यस्य वृद्धके ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—

मरुद्भ्य इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरष्टकस्य च कालभेदात्प्रयोगभेदे
दृष्टव्यः । क्रीडैषामस्तीति क्रीडिनस्तदेतत्क्रीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हविषः पाठप्राप्तं प्राथम्यं च(?) प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृत्रं हत्वा । परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः ।
सोऽब्रवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन्मरुतो वरं वृणामहे (४) । अथ
वयं वेदाम । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरुप्याता इति । त एनमभ्यक्रीडन् ।
तत्क्रीडिनां क्रीडित्वम् । यन्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुप्यते विजित्यै ।
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

परां परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं द्रोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स
इन्द्रो मरुतां समीपे किञ्चिदब्रवीत्—वृत्रो मृतो न वेतीदं समीपे गत्वा को वेदि-
ष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यब्रुवन् । इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः
प्रथमो निर्वापो वरः । ततस्ते मरुत एनं भूमौ पतितं वृत्रमधिरुस्य बहुविधेन
नृत्येनाक्रीडन् । क्रीडित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां क्रीडित्वं
विशेषणं संपन्नम् ।

निर्वापकालं प्रशंसति—

“ साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृत्रमहमस्तमृष्यथै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्नेव लोके सूर्योदयेनावलोक्यमानभूपदेशे ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तमाग्नेयादिपञ्चकप्रशंसकं वरुणप्रघासपर्वण्युक्तमैन्द्रामप्रशंसकं च
ब्राह्मणमत्रातिदिशति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्रामः ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधारूपतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चरोरेन्द्रं प्रशंसति—

“ अथैव ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उदहरत । वृत्रं हत्वा । अन्यासु देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारेमेव तं यजमान उद्धरते । अन्यासु प्रजास्वधि ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अन्यास्वग्न्यादिदेवताभ्वधिकोऽयामित्येतेमुद्धारमुत्कर्षाभिमानमुदहरतोत्पादितवान् ।

विश्वकर्मरूपामन्यहविषो देवतां प्रशंसति—

“ विश्वकर्मण एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽवहन्ने (५) ” [ब्रा० का० ३ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्णेत्यनूच्य देहीति याभ्यामभ्वयुरीरयेत् ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपदे चिन्तितम्—

“ साकमेधेष्टयस्तिस्त्रो द्यहे स्युः सद्य एव वा ।

पातरादेर्द्वयोरहोः सत्त्वात्प्रकृतिवद्द्वयहे ॥

साङ्गन्मुखानुरोधेन पातरादेर्विधानतः ।

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ” ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते—“ अग्नयेऽनीकवते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मभ्यंदिने चरुं
मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् ” इति । ता एतास्तिक्त
इष्टयो द्यहकालीना यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रातिपदीष्टिरिति द्यहकाली-
नीनत्वं तद्वत् । ननु प्रातर्मभ्यंदिनसायंशब्दैरेकास्मिन्नेवाहनि त्रयः कालास्तिसृ-
णामिष्टीनां विहिताः । तन्न । द्वयोरप्यहोः [पातरादिकालसद्भावात् । पूर्वे-
द्युः] पातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः । परेद्युः पातरादिषु ताः समा-
पनीयाः । ततो द्यहकालीनतेति प्राप्ते ब्रूमः—तत्राग्नयेऽनीकवते पातरष्टाकपालं
निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वत एक-
मेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । प्रातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मा-
त्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात्सद्यस्कालीनत्वं श्रौतं, चोद-
केन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्वलीयान् ।
तस्मादेकाहकालीना इष्टयो द्रष्टव्याः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञान्विसाकमेधारुयतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुताग्निमः ॥

प्रकृतावर्थाहुल्यादन्तिमः संनिधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ ”

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु काय एककपालस्तयोः पृथ-
गब्राह्मणमाप्नातम् । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्तस्मिन्वैश्वदेविकैककपाल-
ब्राह्मणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मनाहुल्यात् । वरु-
णप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादल्पा एव धर्मविशेषा उपादिष्टाः शमीमथ्यो हिरण्म-
थ्यो वा कुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बह्वनुग्रहो न्याय्य इति प्राप्ते ज्ञमः—
वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रब्राह्मणं
तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तस्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु
प्रकृतिभावा(भूता)द्वैश्वदेविकैककपालोदेवारुणप्रघासिकवत्साकमेधीयेऽपि चोद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिर-
ण्मथ्यत्वाद्याधिकधर्मातिदेशायापोक्षितत्वात् । तस्माद्धारुणप्रघासिकैककपालब्राह्म-
णस्यैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके त्वाज्यभागावित्यनुवादगीः ।

त चोदकाविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥

परिसंख्योत संकोच्यश्चोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्धतावशात् ।

निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ।

विध्येकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गान्तरेष्वतः ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थे संहरणं भवेत् ।

वैरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥

आज्यभागेतिनाम्नोपकारकलृप्तिस्मृतेरिदम् ।

नामत्वादि समं तस्माल्लुप्यते तेन चोदकः ” ॥

“ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम् ” इति विहिते गृहमेधीये भ्रूयते—“ आज्यभागौ यजति ” इति । अष्टधाऽत्र संशयः—चोदकप्राप्तयोराज्यभागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः । तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गान्त्सार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरत्राऽऽज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधित्रयनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि भ्रूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहायभूतौ । ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्योदनस्यैवौषधित्रयतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात्प्रकृताविष्टौ श्रुतस्याऽऽज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्येकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । तत्त्वचोदकप्राप्तादाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गनन्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गनन्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभागश्रवणमिति पञ्चमः पक्षः । आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थस्त्यज्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्योऽर्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तं प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येतेतिदोषत्रयप्रसङ्गान्च परिसंख्या युक्ता । तेन प्रत्यक्षविधिरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकचोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनीयमिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापाराः स्युस्तदा प्रयाजाद्यङ्गगोचरैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वाच्च चोदकेनाऽऽज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो वर्णयितुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्चेति विरुद्धधर्मत्वं प्रसज्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदोषापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरेव शकस्य चोदकस्य त्वज्ञातशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्या-

१ स. 'दनः' इ° । २ घ. ऊ. च. 'न. इ° । ३ क. स. घ. च. 'वाक्येऽशस्यौ° ।

ऊ. 'वाक्यांशस्यौ° ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ज्यभागातिदेशव्यापृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनमिति सप्तमः पक्षः । “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन स्वरूपत्वादस्तु तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नास्तौ युक्तः । किंतु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । ततस्तस्या उपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि गृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभावाद्यमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वदत्रापि विधीयमानयोराज्यभागयोश्चोदकप्राप्तैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सोऽत्र नामसाभ्येन स्मर्यते । तस्मात्क्लृप्तोपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामाज्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः । आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः सांग्रहण्या अङ्गकाङ्क्षा न पूर्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनूयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति तस्मिन्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यात्क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीयचोदको लुप्यते । तस्मादविकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम्” ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादन्यत्स्विष्टकृदादिकं न कार्यमिति चेत् । मैवम् । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “यदग्नये स्विष्टकृते सप्तवद्यति” “इडामुपह्वयते” इति विहितम् । तस्माद्यावदुक्तं कर्तव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिन्नाद्यस्ति वा न तत् ।

अस्तीडादर्शान्मैवं तदुक्त्याऽस्तवत्र नेतरत् ॥”

गृहमेधीये स्विष्टकृत्याज्यभागवदष्टधा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ताऽवतारिता । तत्र प्राशिन्नादिभक्षणं न परिसंख्यातं किंतु तदास्ते । कुतः । भक्षणाद्यर्थस्येहोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृदाक्यमापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वात् । इतरत्प्राशिन्नादिभक्षणं परिसंख्यातत्वाच्चास्ति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ सौमिकं प्राकृतं वा स्यात्तयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽप्राप्तत्वतो मेवमनामत्वेन वाऽग्निमः ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते—“ द्वयोः प्रणयति, तस्माद्द्वाभ्यां यन्ति ” इति । अत्र सौमिकधर्मकमग्निप्रणयनं यत्तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृति-
त्वाभावेन तद्विषयप्रणयनस्यात्र चोदकाप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दशपूर्णमासगतं
त्वाग्निप्रणयनं चोदकप्रापितत्वादविधेयम् । तस्मात्सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनश-
ब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो
नामधेयं, किंतु निर्मन्थ्यबर्हिरादिशब्दवल्लौकिक एव । ततो न धर्मातिदेशः ।
यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यं तर्थावाद्संबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसञ्जकात् ।

आद्यन्तयोरुत्तरगत्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत् ॥ ”

“ तस्माद्द्वाभ्यां यन्ति ” इत्यर्थवादेन संबन्धाय पुनर्विधिना वक्तव्यमग्निप्र-
णयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयते इत्युक्तं तद्वैश्वदेवशुनासीर्ययोः पर्वणोर्भवेत्तुमर्हति ।
कुतः । प्रसञ्जकात् । तथा हि—“ न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपति, न शुनासीर्यः ”
इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोर्वेदिं प्रसञ्जयति । अपसक्तप्रतिषेधायोगात् ।
उत्तरवेदिभ्याग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाऽऽद्यन्तयोरिदमग्निप्रण-
यनमिति प्राप्ते ब्रूमः—“ ऊरू वा एतौ यज्ञस्य, यद्गुरुणप्रघाताः साकमेधश्च ”
इति गमनसाधनत्वमूर्त्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्संनिधौ द्वयोः प्रणय-
न्तीतिचोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादाद्यं पुनर्विधाय द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोरुत्व-
कल्पना युक्ता । द्वाभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् ।
न चात्रोत्तरवेदेरभावात्प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपवपतीत्यनारभ्य श्रुतेन
वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्म-
ध्यमयोरवतिष्ठते । तस्माच्चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधीयते । एतदर्थमेव हि तार्थ-
वादं पुनर्विधानम् ।

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दशंयति—

“ अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात्सौमिकं प्राकृतं च न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शाखान्तरसमोक्तिकम् ॥ ”

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

आहवनीयादग्निं प्रणयत इति शाखान्तरे मध्यमपोनूतनं प्रणयनं विहितम् ।
तेन समानवचनत्वाद्वाप्यपूर्वं प्रणयनं विधेत्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

सोमाय पितुमते पुरोडाशं पदकपालं
निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृ-
भ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै द्रुग्धे मन्थमे-
तरो तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपिता-
मह ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्द-
ध्वं सुसंहशं त्वा वयं मघवन्मन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु ।
योज्वा न्विन्द्र ते हरी (१) । अक्षन्मीमदन्त
ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नविष्ठया मती । योज्वा न्विन्द्र ते हरी ।
अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतपन्त पित-
रोऽमीमृजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या
गन्भीरैः पथिभिः पूव्यैः । अथा पितृन्त्सवि-
वत्रा अपीत यमेन ये सधमादं मदन्ति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंनान्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन स्तोमेन
 पितॄणां च मन्मभिः । आ (२) न एतु मनः
 पुनः ऋत्वै दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
 पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं
 ज्ञातं सचेमहि । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां
 यन्मातरं पितरं वा जिहिःसिम । अग्निर्मा
 तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु दुरिता यानि
 चक्रम करोतु मामनेनसम् (३) ।

(हरी मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 षमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे साकमेधाय्ये तृतीये पर्वणि प्रधानहवींष्युक्तानि । पञ्चमे तदीयशेषो
 महापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावत्प्राणि हवींषि विधत्ते-

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्तीति पितृमान्पितृस्वामित्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे
 सीदन्तीति बर्हिषदः । धाना भूष्टयवाः । अग्निष्वात्ता अयज्ञनिष्ठाः । अभि-
 वान्या मृतवत्सा धेनुः । क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यं मन्थः ।

तदिदं हविस्त्रयं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवादेनोच्यति-

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता वरुणप्रघासैर्वरुणपाशाद्-
 मुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् । त्र्यम्बकै रुद्रं निरवादयत । पितृयज्ञेन सुवर्गं
 लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एवं तद्यजमानः सृजते । ता वरुण-
 प्रघासैर्वरुणपाशान्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । त्र्यम्बकै रुद्रं निरवदयते
 (१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
 ८] इति ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपतीति विधास्यमाना यागारूपम्बकास्तैः कर्करं रुद्रं परितोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गादिलोकहेतुत्वेनात्यन्तप्रशस्तत्वात्पितृयज्ञः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती सञ्जुक्तानां हविषां निर्वापं कुर्यात् । यस्मात्पितृणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्पायेण दक्षिणस्थां दिशि वर्तते ।

तं पक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितर-
श्चेज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यत्रैकोद्दिष्टश्रान्दादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृत्त्वमस्तु । इह त्वाज्य-
भागादिदेवा अग्निष्वात्तादिपितरश्चेज्यन्ते । अतो देवानां प्रियायोत्तरतोऽवस्थान-
मुपवीतं च ।

तर्हि पितृणां प्रीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्त्वं संपादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिश्रयति । तेन दक्षिणावृत् ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ८] इति ।

हविः पाकाय गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिश्रयेत् । तेनैतत्कर्म पितृप्रीत्यै
दक्षिणावृत्तपि भविष्यति ।

एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—

“ सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः
पितृमान् (२) । संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा
वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते ।
सोऽस्यामुष्मिँल्लोके भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधानात्सोमस्य संवत्सरत्वं, स एव पितृणां
पतिरित्यस्य पितृमत्त्वं, मासि पितृभ्यः क्रियत इति अमावास्याश्रान्दाभिधा-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

नात्पितृणां मासत्वं चोपचर्यते । “ यदि वसन्ता प्रमीयते, वसन्तो भवति, यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः ” इत्यभिधानात्तद्वृतुदेवतामीतिरेवास्यामुष्मिन्वृतुसंबन्धः ।

भर्जनेन क्वचिदीषत्कृष्णत्वं क्वचित्कृष्णत्वं क्वचिदकृष्णत्वमित्येवांविधं त्रैविध्यं विधत्ते—

“ बहुरूपा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामभिजित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

अहान्यकृष्णान्यमावास्यारात्रिः कृष्णा, अन्यास्तु रात्रय ईषत्कृष्णाः ।

तृतीययागदेवतां प्रशंसति—

“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थम् । अर्धमासा वै पितरोऽग्निष्वात्ताः (३) । अर्धमासानेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

बर्हिषदामनुष्ठितयागत्वान्मासत्वम् । अग्निष्वात्तानां यागाभावादर्धमासत्वम् । एतच्च “ ये वै यज्वानः, ते पितरो बर्हिषदः ” इत्यादिना वक्ष्यते ।

मृतवत्तां प्रशंसति—

“ अभिवान्यायै दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

पितृदेवत्यं पितृदेवताभ्यो हितम् । मृताः पुरुषाः पितरो भवन्ति । अभिवान्या च मृतवत्सेति सजातीयत्वात्तत्र तेषां प्रीतिः ।

यदुक्तमापरशब्देन— “ उद्दासनकाले धाना उद्दास्य विभागमन्त्रेण विभवाभो आज्येन संयौति, अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तूःकृत्वाऽभिवान्यायै दुग्धस्या-र्धशरावे सक्तूनोप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणामुखास्त्रिः पसव्यमनारभ्योपमन्थति ” इति ।

तत्रार्धशरावे मन्थनं विधत्ते—

“ यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यर्धो देवानाम् । अर्धः पितृणाम् । अर्ध उपमन्थति । अर्धो हि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

भुञ्जाना मनुष्याः पात्रपूर्णमेव घृतमिच्छन्ति । प्रयाजदेवता जुहूगतेनोपरितनान्यभागेन तृष्यन्ति । अधोभागेन हविरभिघारणात् । अग्निहोत्रे चोपरिभागं देवैभ्यो हुत्वाऽर्धभागं रवधा पितृभ्यः पितृञ्जान्वेति भूमौ निमृजन्तीति श्रद्धिधानात् । तदेतत्सर्वमभिषेत्तय यत्पूर्णमित्याद्युक्तम् ।

इक्षुशलाकां विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ एकयोपमन्थति (४) । एका हि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यदेकमेकः संभरेत्पितृदेवत्यानि स्युरित्यादौ पितृणामेकत्वसंख्यामीतिः प्रसिद्धा ।

दक्षिणामुखत्वं विधत्ते—

“ दक्षिणोपमन्थति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

प्राचीं देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणदिक्मीतिः प्रसिद्धा ।

हस्ताभ्यां मन्थनं विधत्ते—

“ अनारभ्योपमन्थति । तद्धि पितृन्गच्छति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तृतीयसवनगताशिरादौ मन्थानं स्तम्भे निबध्य मन्थति । तत्र देवानां प्रियम् । अत्र त्वनारभ्य बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्थति । तच्च देववैलक्षण्यात्पितृणां प्रियम् ।

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ न प्राचीं वेदिमुद्दन्ति पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-यज्ञो ह्युमे दिशामन्तरोद्गत्य ” इति । तामाग्नेयीं दिशमङ्गुल्या निर्दिशन्विधत्ते—

“ इमां दिशं वेदिमुद्दन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चेभ्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तस्या वेदेश्चतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—

“ चतुःसाकिर्भवति । सर्वा ह्यनु दिशः पितरः । अस्वाता भवति (५) । स्वाता हि देवानाम् । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्ततो हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिभ्य इध्माद्भवति व्यावृत्तैः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

द्वैविकी वेदिर्दिशि न तु समचतुरसा । इयं तु समचतुरस्रेति न्यायुक्तिः । अश्विषु प्रकारविशेषं सूत्रकारो दर्शयति—“ प्रदिदिशं सकयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि ” इति ।

परितः कटादिभिराच्छादनं विधत्ते—

“ परिश्रयति । अन्तर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उन्मूलनं विधत्ते—

“ यत्परुषि दिनम् । तद्देवानां यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) ।
यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्तैः ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

परुषि पर्वसंधौ दिनं छिन्नं तादृशं बर्हिरर्हिसितत्वाद्देवानां प्रियम् । अत एव
बर्हिर्लवनब्राह्मणे श्रूयते—“ प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न
हिनस्ति ” इति । “ ओषधीनामाहिःसायै ” इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं
तन्मनुष्याणां प्रियं संधिविशेषस्य तैरज्ञातत्वात् । पारिशेषेण समूलत्वं पितृणां
प्रियम् ।

बर्हिषां दक्षिणाग्रत्वं विधत्ते—

“ दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

यदुक्तमामस्तम्बेन—“ आस्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येत्यौ-
द्धवान्धारयमाणस्त्रिस्तृणन्प्रतिपर्येत्यौद्धवः प्रस्तरः ” इति । प्रसव्यमप्रदक्षिणत्वं
यथा भवति तथा, तदिदमप्रदक्षिणत्वप्रदक्षिणत्वाभ्यां षट्कृत्व आवर्तनं विधत्ते—

“ त्रिः पर्येति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । त्रिः
पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते (७) । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको भोगभूमेः स्वर्गस्यान्तरिक्षादूर्ध्वभावि-
त्वात् ।

प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते—

“ यत्प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात् । प्रमायुक्तो यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुक्तो भवति । नानायतनः ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गृह्णीयात्सादयोदिति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघारुच्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

दक्षिणपरिधिवर्जनमाभिप्रेत्य विधत्ते—

“ यत्रीन्परिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृह्णीयात् । यत्र परिदध्यात् । रक्षासि यज्ञस्य हन्युः । दौ परिधी परिदधाति । रक्षसामपहृत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमृतसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मध्यमोत्तरादिति सूत्रेऽभिहितम् ।

हविषामनुक्रमेण सादनं विधत्ते—

“ यत्रीणि त्रीणि हवीश्व्युदाहरेयुः । त्रयस्त्रय एषासकं प्रमीयेरन् । एकैकमनुचीनान्युदाहरन्ति । एकैक एवैषामन्वञ्चः प्रमीयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उदाहरेयुरासादयेयुः । एषां यजमानबन्धूनां मध्ये । अन्वञ्चो वृषबालानुक्रमगताः । एतेषां मध्य एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् ।

दक्षिणतः कशिपुपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसाद्येति सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते—

“ कशिपु कशिपव्याय । उपबर्हणमुपबर्हणाय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्जन्याय । यथाभागमेवैनान्प्रीणाति (९) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

कशिपु तूलपरितशय्यादि । उपबर्हणं शिरसि आधारः । कशिपुप्रभृतीन्युदाहरन्तीत्यनुवर्तते । कशिपुमियः कशिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कशिपु सादयेत् । एवमन्यत् । तथा सत्येनान्वितृन्स्वस्वभागमनातिक्रम्य तोषयति ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन पितृयज्ञे हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राश्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

देवानां पितृणां चोपकारी योऽग्निस्तस्मै ।

उशन्तस्स्वेत्येतामृचं सामिधेनीत्वेन विधत्ते—

“ एकामन्वाह । एका हि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

वस्यामावृत्तिं विधत्ते—

“ अत्रिन्वाह । बर्हि देवानाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९]

इति ।

चोदकप्राप्तावाधारौ प्रशंसति—

“ आघारावाधारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र०

६ अ० ९] इति ।

यज्ञपरुषोर्यज्ञांशयोरलोपाय ।

वरणं पर्युदस्यति—

“ नाऽऽर्वेयं वृणीते । न होतारम् (१) वृणीते । यद्योतारम् ।

प्रमायुको यजमानः स्यात् । प्रमायुको न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीधाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अग्निर्देवो होता देवान्यक्षदित् ।

वर्षवरणम् । निगदावसाने

विष्णुशर्मा मानुष इत्यादिनामोच्चारणं ।

बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—

“ अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योरुत्तुजति ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चोदकप्राप्तावाध्यमानं प्रशंसति—

“ आज्यभागौ यजति (२) । अज्यं चक्षुः नान्तरेति ” [ब्रा० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

इविध्यचारकाले प्राचीनावृत्तिं विधत्ते—

“ प्राचीनावृत्तिः सोमं यजति । अत्रेव न्या हि एषाऽऽहुतिः ” [ब्रा० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुरवदानमपवादितुं विधत्ते—

“ पञ्चकृत्वोऽवद्यति । पञ्च सेता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याज्या देवता

वषट्कारः । ता एव प्रीणाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

त्व२ सोम प्रचिकितस्त्वया हि नः पितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । त्व२ सोम

पितृभिः संविदान इत्येका याज्या । पितृमान्सोमो देवता, वषट्कारः । ता एताः

पञ्च देवता उच्यन्ते ।

एकैकदेवतार्थं त्रिषु हविःष्वविच्छिन्नावदानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“संततमवद्यति (३) । ऋतूनां संतत्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

तदाहाऽऽपस्तम्बः—“ जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्दानानां सकृन्मन्थस्य ” इति ।

द्वयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्या याज्यायाश्च विधिं मनसि निधाय प्रशंसति—

“ प्रैवैभ्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अह्न एवैनां पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽ-
त्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । एवैनान्याज्यया गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

त्वं सोम प्रचिकित्स्व त्वया पितृभ्यो हविः प्रकर्षेण कथितवान्भवति । त्वया हि नः यजमान-द्वितीयया पितृन्प्रति हविर्नयति । त्वं सोम पितृभिरित्यनया तद्धा एव प्रमीयते तृतीयया । पितृणां तृतीयलोक-वर्तित्वाद्वा मन्त्रत्रित्वं युक्तम् । त्र्यम्बकमन्त्रः क्रमेणाहो रात्र्याश्च पितृना-नीयं हविः प्रति तानागमयत्येव ।

वेदेरुत्तरत उपविश्वार्वादाय दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योद्दुम्बुस्तुष्ठञ्जुहोति । अत्र तु तद्वैपरीत्यं सूत्रकार आह— ‘ दक्षिणतोऽवदायाभिषार्योद्दुम्बुस्तुष्ठञ्जुहोति दक्षिणामुखस्तिष्ठन् ’ इति । तदेतद्विधत्ते—

“ दक्षिणतोऽवदाय । उद्दुम्बुस्तुष्ठञ्जुहोति । त्वयावृत्त्यै (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आभावयास्तु श्रौषड्वौषडिति मन्त्रत्रयमपवदितुं क्रमेण विधत्ते—

“ आ स्वधेत्याश्रावयति । अस्तु प्रथमं प्रत्याश्रावयति । स्वधा नमः वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितृभ्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृन्प्रति यद्वक्तव्यं तस्य सर्वस्य स्वधाकारो वाचकः । अत आश्रावयेत्यादिशब्दान् ब्रूते । यस्मात्स्वधाकारः पितृणां प्रियः ।

विधिवाक्ये पाठादेव प्राप्तं प्रचारकर्म प्रशंसति—

“ सोममग्ने यजति । सोमप्रयाजा हि पितरः । सोमं पितृमन्तं यजति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् । संवत्सरमेव तद्यजति । पितृन्मर्हिषदो यजति (५) । ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः इतानेव तद्यजति । पितृन्मि-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ष्वासान्यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तानेव तद्यजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सोमः प्रथमं यष्टव्यो येषां पितृणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य प्राथम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिनी ये गृहस्थास्ते पितृलोकं प्राप्स्याग्निष्वात्ता उच्यन्ते ।

स्विष्टकृत्संज्ञकां देवतामपवदितुं विधत्ते—

“ अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितृणामग्निः । तमेव तद्यजति (६) । अथो यथाऽग्निः स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पित्र्यं हविः कव्यं तद्वहतीति कव्यवाहनः । अत एवान्यत्र श्रूयते—

“ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् ” इति ।

मुख्यब्राह्मणे पैतृकानि (णि) त्रीणि हवींषि विधायैतत्ते ततेत्याद्येकादश मन्त्रा आम्नाताः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ हविःशेषान्संष्टोम्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्यां दाक्षिणस्यामपरस्यामित्येतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । संष्टोम्नाय सम्यक्कर्दनेनैककृत्य । पाठस्तु—

एतत्त इति । तत हे पितस्ते तुभ्यमेतात्पिण्डीकृतमन्नं दत्तं, ये चान्ये त्वामनु वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतद्दत्तम् । मध्यममन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुषङ्गः । प्रपितामहमन्त्र एतत्त इत्यनुषङ्गः । विधत्ते—

“ एतत्ते तत ये च त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति । तस्मादा तृतीयात्पुरुषान्नाम निगृह्णन्ति । एतावन्तो ह्रीज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मान्मन्त्रेषु तत पितामह प्रपितामहेत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मात्-
ल्लोकेऽप्या तृतीयात्पुरुषात्प्रपितामहपर्यन्तं संबन्धविशेषेणैव व्यवहरन्ति, न तु तदीयं देवदत्तविष्णुशर्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्मात्पार्वणश्राद्धेषु पित्रादयस्त्रय एव पूज्यन्ते न तूपरितनास्तस्मादत्रापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अत्रोति । कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्त्वोदञ्चो निष्क्रम्य सुसंहरं त्वा वयमित्यैन्द्रियर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ” इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

हे पितरोऽत्र साक्तिगतापिण्डेषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य हृष्टा भवत ।

मन्दध्वमिति पदस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । हृष्टा हि पितरः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मात्पितरो लज्जाशीलास्तस्मात्स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारायितुं विसम्भेण मन्दध्वमित्युच्यते । विधत्ते—

“ उदञ्चो निष्कामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वामेव तद्विशमनु निष्कामन्ति (७) [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृत्वदशायां दक्षिणा दिक्प्राप्ता । ततः पूर्वं मनुष्यतादशायामुत्तरा दिगेव परिशिष्यते । आहवनीयोपस्थानमन्त्रपाठस्तु—

सुसंदृशामिति । हे मधवन्सुसंदृशं सुष्ठु कटाक्षविक्षणेनास्मान्पश्यन्तं त्वां मन्दिषीमहि वयं तर्पयामः । त्वमप्यस्मदृत्तैर्हविर्भिः पूर्णवन्धुरः परिपूरितरथप्रुष्टोऽस्माभिः स्तुतः सन्वशानमीष्टान्देशाननुलक्ष्य नूनं प्रयासि प्रायेणाऽऽगमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी तवाश्वौ योजा नु रथे नियुक्तौ हि । विधत्ते—

“ आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्यै तद्धनुवते । यत्सत्याहवनीये । अथान्यत्र चरन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपक्षयाथ तदाऽन्यत्र पैतृकवेदिमध्यस्थेऽग्नीं चरन्तीति यत्तेनास्यै निहनुवत एनमाहवनीयमपलपन्त्येव तत्क्षमापणायोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानस्यावार्धं विधत्ते—

“ आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । अग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आ तमितोरा ग्लानेरनुच्छ्वासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन निरोधरूपा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेनोपस्थानेनाग्निमेव साक्षिणं कृत्वा पितृन्स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।

मन्त्रगतस्य सुसंदृशमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अन्तं वा एते प्राणानां गच्छन्ति । य आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसंदृशं त्वा वयमित्याह (८) । प्राणो वै सुसंदृक् । प्राणमेवाऽऽत्मन्दवते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

भासनिरोधेन ग्लानिं प्राप्तेषु कटाक्षनिरिक्षणं नाम प्राणनिरोधपरिहारः । तदेतदभिप्रेत्य प्राणो वै सुसंद्भित्युच्यते । योऽयं परिहृतानिरोधः प्राणः स एवेन्द्रस्य कटाक्षः । तं कुर्वन्तं त्वामिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिप्रायमाह—

“ योजान्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरयुक्त ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यथा त्वदीयावशौ रथे युक्तावेवं प्राणमस्मासु योजयेत्यभिप्रायः ।

अक्षन्निति । कल्पः—“ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते—अक्षन्नमीमदन्त एष मिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजान्विन्द्र ते हरी इति ” इति ।

अक्षन्नपितरो हविरशितवन्तः । अमीमदन्त भृशं हृष्टा हि यतः प्रियास्तनु-स्वाधूषत हविर्भोजनसौकर्येण शिरःप्रभृत्यङ्गान्यकम्पयन्त । स्वभानवो वपुषि जनितेन स्वकीयेन तेजसा भासमाना विप्रा भोजनतुष्ट्या ब्राह्मणसदृशाः सन्तो नविष्ठया मती, अतिशयेन नूतनया बुद्ध्याऽस्तोषत भृशमिष्टमेतदित्यादिबचनैः स्तुतिं कृतवन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विधत्ते—

“ अक्षन्नमीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

नन्वक्षन्नित्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादक उपस्थेयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरण्य-माशङ्क्य मन्त्रस्यापेक्षितशेषपुरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव दर्शयति—

“ अक्षन्नमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठामह इति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितरो भुक्तवन्तो हृष्टाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्र-वाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मघवन्निन्देत्येतावपि शब्दावधिपरत्वेन व्याख्येयौ । अन्न-वान्परमैश्वर्ययुक्त इति तयोर्थः ।

अक्षन्नपितरा इति । कल्पः—“अथ प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचनमभि-प्रपद्यन्तेऽक्षन्नपितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतुपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितर इति ” इति ।

अतीतुपन्तास्मांश्च तर्पयन्तः(?) । अमीमृजन्तास्माञ्शोधितवन्तः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अत्र सूत्रकारः शाखान्तरमन्त्रमपि विनियुङ्क्ते—“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्या तमितोरुपतिष्ठन्ते ” इति ।

तदेतदुपस्थानं विदधानः पूर्वबद्वैयधिकरण्यं परिहरति—

“ अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽभिप्रपद्यामह इति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति ” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेत परावृत्य गृहान्गच्छतेति । कीदृशैः पथिभिः । गम्भीरैः सुलभान्तोपैः पूर्णैः पूर्वं कृतैः महतैः । अथ तदा गृहान्गत्वा तस्मिन्पितृलोके यमेन साकं ये पितरः सधमादं सहस्थानस्थमादं यथा भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान्सुविदन्तान्सुष्ठु वेदितुं श्रिवासेन तत्रत्यवृत्तान्तज्ञान्पितृन्पि यूयमित प्राप्नुत ।

कल्पः—“ मनो न्वा हुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते ” इति ।

तिसृषु ऋक्षु प्रथमायाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नाराशंसेन मनुष्यप्रशंसायोग्येन स्तोमेन वाक्यसमूहेन पितृणामपि मन्मभिर्मननीयैर्वाक्यैर्मनः पितृयज्ञानुष्ठानपरं चित्तं नु क्षिपमाहुवामह आह्वयामः । अथ द्वितीया—

आ न एत्विति । ऋत्वे कर्मानुष्ठानाय दक्षाय तत्तत्तामथर्याय जीवसे जीवितुं ष्योक्चिरं सूर्यं दृशे ब्रह्मं योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान्पुनरेत्वसकृत्प्राप्नोतु ।

अथ तृतीया—

पुनर्न इति । हे पितरो देव्यो जनो देवसंबन्धिपुरुषसमूहो नोऽस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं चित्तं ददातु, असकृत्प्रयच्छतु । वयमपि व्रातं संवत्सरसंघातरूपं जीवं जीवनं सचेमहि सेवेमहि ।

कल्पः—“ यदन्तरिक्षमिति पञ्चम्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

यदन्तरिक्षमिति । पृथिव्यादीलोकान्मनसा जिहिंसिम हिंसितुमिच्छेम । यन्मातरं पितरं वा हिंसितुमिच्छेमोति यत्तस्मात्सर्वस्मादेनसः पापाद्गार्हपत्यो मां प्रमुञ्चतु । अन्यान्यपि दुरितानि यानि चकृम तेभ्योऽपि मुञ्चतु । मामनेनसं सर्वपापरहितं करोतु ।

यदुक्तमापस्तम्बेन-“ उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति विः प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति ” इति । तदेताद्विधत्ते-

“ अपः परिषिञ्चति । मार्जयत्येवैनान् (९) । अथो तर्पयत्येव ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति । एनान्पितृन् । तद्वेदनं प्रशंसति-

“ तृप्यति प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुर्थप्रयाजवद्बार्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निषेधति-

“ अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योरुत्सृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९ इति ।]

बार्हियांगवर्जनात् । प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति-

“ चतुरः प्रयाजान्यजति । द्वावनूयाजौ । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतू-
नेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सूत्रकारो युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रेष्यतीतिपैवानुसारेण गार्हपत्यसमीप उपविष्टायाः पत्न्याः पूर्णपोत्रानयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत्तच्च पत्नीसंयाजांश्च चोदकप्राप्तान्प्रतिषेधति-

“ न पत्न्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत । यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्न्यै गोपीधाय (१०) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“ एतत्त इति दत्ते श्रीन्वेद्याः कोणेषु पिण्डकान् ।

ब्रूयुरन्नेत्युपस्थानं पूर्वस्याग्नेः सुसंहशम् ॥ १ ॥

अक्षन्विति प्रतीचोऽग्नेस्तथाऽक्षन्दक्षिणानलम् ।

परेतेति प्रवाह्याथ मन आद्यैरुपस्थितिः ॥

यत्पश्चिमाग्न्युपस्थानं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्--

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽतो नावघातोऽत्र बाध्यते ”

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छूयते—“ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ” इति ।

धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्ते-
र्धानात्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः ।
धाना अवहन्तव्या इति खत्र चोदकवाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं धानात्वं
पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते
सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्धर्मस्य क्रममात्रस्य
बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रादाद्य(त्रबाध)स्य लाभवात् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम् ”
इति । मृतवत्सा धेनुरभिवान्या । दुग्धे द्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मन्थः ।
तत्र यत्पेषणं तन्न प्राकृतम् । कुतः । क्रमव्यत्यासात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः
पेषणं पश्चात्पुरोडाशश्रवणम् । अत्र तु प्रथमतः श्रवणेन धानाः संपाद्य पश्चात्स-
क्तुभावाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ज्ञमः—चोदकमाप्तप्राकृतपेषणतत्क्रम-
योरुभयोर्बाध(धे)गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्धर्मा
दृषन्मन्त्रा इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रतिपुरुषमेकं कपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं या
वन्तो गुह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशुनाः
शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैकं एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्य आखुस्ते रुद्र पशुस्तं

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघारूयतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽन्विकया
 तं जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-
 मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम् (१)
 यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्या अवांस्व रुद्र-
 मंदिमह्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः
 करद्यथा नो वस्यसः करद्यथा नः पशुमतः
 करद्यथा नो व्यवसाययात् । त्र्यम्बकं यजा-
 महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
 नामृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् । एष ते रुद्र भा-
 गस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूर्जवतोऽतीह्य-
 वंततधन्वा पिनाकहस्तः कृतिवासाः (२) ॥

(सुभेषजमिहि त्रीणि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ

ष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे त्र्यम्बकपुरोडाशाः साकमेघशेषा उच्यन्ते ।
 तान्विधत्ते—

प्रतिपुरुषमिति । तद्विधिं प्रशंसति—“ प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति ।
 जाता एव प्रजा रुद्रान्निरवदयते । एकमतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा
 रुद्रान्निरवदयते । एककपाला भवन्ति । एकैवैव रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा०
 का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

करम्भवाक्यवज्रैर्कृतवाक्यवच्च व्याख्येयम् । मुख्यविधिसंनिधौ यावन्त
 इत्यादय एकादश मन्त्रा आम्नाताः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो गृह्णाः स्मस्तेभ्यः कर्मकरमिति निरू-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधारूयतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्यमाणेषु यजमानो जपति ” इति ।

गृहे भवा मनुष्या गृहास्ते वयं यावन्त इह स्थितास्तेभ्यः सर्वेभ्यः कं सुख-
मकरमकार्षम् । अपितेषु पुरोडाशेषु चोदकप्राप्तमभिधारणं निषेधति—

“ नाभिधारणीति । यदाभिधारयेत् । अन्तरवचारिणः रुद्रं कुर्यात् ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

रुद्रमनिष्टकारिणं क्रुरदेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्यान्तः प्रविश्यास्मानवरोऽं-
चरन्तम् ।

कल्पः—“ तानभिधार्यान्भिधार्यं वोद्वास्यान्तर्वेद्यामासाद्यः पशूनां शर्मासीति
मृते समावपति ” इति ।

कर्षकैर्बिंसादिबीजानि संग्रहीतुं तृणकटादिना पुटबन्धनं क्रियते तदिदं मृत-
शब्देनोच्यते । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे मृत भक्ष्यैस्तृणादिभिर्बीजैश्चोपेतन्वात्पशूनां शर्मासि ।
अतो यजमानस्य मेऽध्वर्योश्च सुखं यच्छ ।

एक एवेति । कल्पः—“ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणाग्ने-
रेकोल्मुकं धूर्पायद्धरति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ” इति ।

रुद्रो जगत्येक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्थे । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यव-
स्थितः । विधत्ते—

“ एकोल्मुकेन यन्ति (१) । तद्धि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति ।
एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ आखुस्ते रुद्र पशुरित्याखुत्कर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ ते पशुरिति
वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ज्ञ्यात् ” इति ।

आखुत्करो मूषकैर्बिलादुद्धृतः पांसुराशिः । पाठस्तु—

आखुस्त इति । हे रुद्र मूषकस्ते प्रियः पशुरतस्तं सेवस्व । विधत्ते—

“ रुद्रो वा अपशुकाया आहुत्यै नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं
द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आखुस्ते
पशुरिति ज्ञ्यात् (२) । न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति । नाऽऽरण्यात् ” [ब्रा०

का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्यै नातिष्ठत पशुरहितामाहुतिं नाङ्गनी करोतीत्यर्थः । यं द्विष्यात्तमसा-
विति नामग्रहणेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“ चतुष्पथ एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वे-
षां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायावदाय मध्यमेनान्तिमेन वा पलाशपर्णेन
जुहोत्येष ते रुद्र भागः सह स्वस्नाऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ” इति ।

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । हे रुद्र, एषोऽवत्तः पुरोडाशानामंशस्तवावदी-
यमानो भागः, तं भागं, स्वस्ना भगिनीवद्धितकारिण्याऽम्बिकया पार्वत्या
सहांशं जुषस्व सेवस्व । विधत्ते—

“ चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पङ्क्तीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति ।
मध्यमेन पर्णेन जुहोति । सुग्धेषा । अथो खलु । अन्तमेनैव होतव्यम् ।
अन्तत एव रुद्रं निरवदयते (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

अग्नीनां पङ्क्तीशः पादप्रदे (वे) शस्थानम् । यत्राग्नयः पुनः पुनः संचारेण पवि-
शन्ति तादृश एवैष चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देशे हुतं भवति ।
पलाशशाखायां यानि त्रीणि पर्णानि तत्र मध्यमं पर्णं प्रशस्ततया सुश्रूपम् ।
वामदक्षिणपार्श्वस्थयोरन्यतरेण होमेन रुद्रो यागभूमेरन्ताजिष्काशितो भवति ।

सह स्वस्नाऽम्बिकयेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ एष ते रुद्र भागः सह स्वस्नाऽम्बिकयेत्याह । शरद्धा अस्याम्बिका
स्वसा । तया वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तयैवैनः सह शमयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शरत्कालो हि पीनसध्वराद्युत्पादनेन हिंसकस्तद्वादिष्यमम्बिका हिंसिका ।
ततः शरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तथैव सहायभूतया प्राणिनं हिनस्ति । अत-
स्तया सह पुरोडाशभागसेवया तुष्टया तयैव सहैवैनं रुद्रं शमयति हिंसारहितं
करोति ।

कल्पः—“ भेषजं गवे सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिषिञ्चति ” इति ।

पाठस्तु—

भेषजमिति । भेषजं सुभेषजमित्येतौ मन्त्रयोरानी । हे रुद्र गवेऽस्मदीयायै
गोजात्यै भेषजमारोग्यं कुरु । एवमन्यत्र । तात्कालिकं रोगोपशमनमात्यन्तिकं

(राजसूयविषयस्य चातुर्मारयसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

वा सुभेवजं तद्यथाऽसति यथा भवति तथा कुरु । भेषो वाहकः । भेषी दोग्धी । तयोः सुगं सुष्टु गमनं रोगराहित्येन संचरणं यथा भवति तथा कुरु । गवाश्वादिशब्दैः पश्वादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह—

“ भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो भेषजं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति ” इति । पाठस्तु—

अवाम्बेति । हेऽम्ब पार्वति रुद्रमुद्दिश्यावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्षम् । त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बकस्तमुद्दिश्यावादिमहि । आदरार्थं पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्माञ्श्रेयसोऽभ्ययनादिभिः श्रेष्ठान्यथा करत्करोति, वस्यसो वसुमत्तमान्यथा करोति, पशुमतो गवाश्वादियुक्तान्यथा करोति, व्यवसाययाव्यवसाययति शास्त्रार्थनिश्चययुक्तान्यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् ।

यथा नः श्रेयस इत्याद्यभिधानान्मन्त्रस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

“ अवाम्ब रुद्रमदिमहीत्याह । आशिषभेवैतामाशास्ते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ त्र्यम्बकं यजानह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं पर्येति ” इति ।

पाठस्तु—

त्र्यम्बकमिति । शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । “ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ” इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरवनादिनिषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनस्तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्बृन्तात्स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितात्स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय ।

चतुर्थपादार्थं (र्थे) नन्त्रस्य तात्पर्यानिशयं दर्शयति—

“ त्र्यम्बकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

यजमानो यजामह इति यदाह, एतद्वचनं मृत्योर्मुक्षीयेत्येवाऽऽह मोचन एव तात्पर्यं तच्छेषत्वेभान्यादित्यर्थः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधास्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य च्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भगः स्थ भेगस्य वो लिप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावर्तयेयुः ” इति, तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—

“ उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिमानिनो भगनामकस्य देवस्य सकाशादेतान्पुरोडाशाह्णन्धुमिच्छन्ति । अत एवोत्क्षिप्तः पुनरञ्जलौ पतति ।

कल्पः—“ तान्मूते समावपन्ति मृतयोर्मृतेषु वैष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आस-
जन्ति वृक्षयोर्वृक्षेषु वाऽपि वा मृतयोः समोप्याविवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ व-
ल्मीकवपायां वाऽवधाय ” इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ सज्यमानः पुरोडाशसंघस्तव भागस्तं सेवस्व । अवसेन पाथेयरूपतया तव रक्षकेणानेन भागेन युक्तो मूजवत एतन्ना-
मकत्वेन प्रसिद्धात्पर्वतात्परः परभागे वर्तमानोऽनीह्यतिक्रम्य गच्छ । विधत्ते—

“ मूते कृत्वा सजन्ति । यथा जैनं यतेऽवसं करोति । तादृगेव तत् ”
[ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

यथा लोके दूरदेशवर्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषायावसं रक्षकं पाथेयं
करोति तद्वृक्षाग्रे पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवति ।

मन्त्रे भागनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवच्यै ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

अवततधन्वेति । कल्पः—“ अवततधन्वा पिनाकहस्तः : कृत्तिवासोमिति
त्रिरवताम्यन्ति ” इति ।

प्राणायामत्रयं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमित्यनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्मद्वि-
रोधिनं पाप्मानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वाऽवततधन्वा ज्या-
कर्षणेन विस्तारितधनुष्कः कृत्तिवासाश्चर्मवसन ॐ भवतु । अथवाऽस्मद्विषयेऽ-
वततधन्वाऽऽरोपितमौर्वीकधनुर्युक्तो भवतु ।

१ घ. ड. च. भगो वो लप्सी° । २ स्व. वो लप्सी° । ३ स्व. वपेयुः । ४ क. स्व. घ.
ड. च. जति वृ° । ५ स्व. ड. च. तद्द्रव° ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चतुष्पथप्रत्यागमनादीन्क्रमेण विधत्ते—

“अपतीक्षमायन्ति । अपः परिविञ्चति । रुद्रस्यान्तर्हित्यै । म वा एतेऽ-
स्माहोकाच्च्यवन्ते । ये त्र्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतिष्ठन्ति (५) ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
१०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स्वामी यावन्त इत्याह पशू मूते समावपेत् ।

एक इत्युल्मुकं नीत्वाऽऽखुस्त आखुत्करे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्याद्ग्रे सुभे परिविञ्चति ।

अवाम्बेति जपेत्स्वामी त्र्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाप्य तच्छेषान्मूते बध्नाति शाखिनि ।

अवत श्वासानियमो मन्त्रा एकादश स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एन्द्रा॑मं द्वाद॑शकपालं वैश्वदे॒वं च॒रुमिन्द्रा॑य
जुना॑सीरा॒य पुरो॑डाशं द्वाद॑शकपालं वा॒यव्यं प॑यः
सौर्य॑मेकं कपालं द्वाद॑शगव॒ः सीरं॑ दक्षिणाऽऽ-
भ्रेय॑मष्टाकं पालं निर्वपति रौद्रं॑ गा॒वीधुकं॑ च॒रु-
मैन्द्रं॑ दधि वारुणं॑ यवमयं च॒रुं वा॒हिनीं धे॒नुर्द-
क्षिणा॑ ये दे॒वाः पुरः॑सदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो
यम॑नेत्राः पश्चात्सदः सवितु॑नेत्रा उत्तरसदो
वरु॑णनेत्रा उपरिषदो बृह॑स्पतिनेत्रा रक्षो॑हण-
स्ते नः॑ पान्तु ते नोऽवन्तु॑ तेभ्यः (१) नम-

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चधीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा समूढं रक्षः संदग्धं रक्ष इद-
 महं रक्षोऽभि सं दंहाभ्यमये रक्षोन्ने स्वाहा
 यमाय सवितो वरुणाय बृहस्पतये दुवस्वते
 रक्षोन्ने स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य
 त्वा सवितुः प्रमवैऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुष्णो
 हस्ताभ्यां रक्षसो वधं जुहोमि हतं रक्षोऽ-
 वधिष्म रक्षो यद्वस्ते तद्वक्षिणा (२) ॥

(तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे साकमेधाः समापिताः । सप्तमे शुनासीर्यमिन्द्रतूर्यं(तुरीयं) चेति कर्मद्वयं
 पञ्चधीयमन्त्रा अपामार्गहोममन्त्राश्चोच्यन्ते ।

तत्र शुनासीर्यहवींषि विधत्ते—

ऐन्द्राग्नमिति । शुनासीराय शुनो वायुः सीर आदित्यस्ताभ्यां युक्तः शुना-
 सीरः । द्वादशभिर्बलीवदैरुत्समानं सीरं लाङ्गलम् ।

अत्र वैश्वदेवगतानामाग्नेयादीनां पञ्चानां हविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं चातिदि-
 शति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १]

इति ।

अथोपदिश्यमानेषु पञ्चस्वैन्द्राग्नेयैश्चदेवयोः पूर्वमेव प्रशस्तत्वादवशिष्टानि
 त्रीणि प्रशंसति । अथवा तयोर्विकल्पमभिप्रेत्य तदभावपक्षानुसारेण तावुपेक्ष्या-
 वशिष्टान्येव प्रशंसति—

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा
 इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । वायव्यं पयो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेऽभियमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्) वृष्ट्यै प्रदापयिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्यं एककपालो भवति । सूर्येण वा अमुष्मिँल्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति (१) । द्वादशगवश्च सीरं दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं बौधायन आह—“ अथातश्चेतुर्षु मासेषु शुनासीर्यहविर्मिथ्यक्ष्यमाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वभ्यस्त्रिभ्य पर्वभ्य ऊर्ध्वं प्रत्येकं मासचतुष्टयमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं पर्वते । तदेतदाभिषेद्य संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायुसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते प्राप्तत्वात्संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदापयितृत्वम् । “ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति स्मरणात्सूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आग्नेयामिति । गावीधुकमरण्यधान्यविशेषनिष्पन्नम् । पृष्ठे भारं वहतीति वहिनी ।

इन्द्रतूर्थं (तुरीयं) विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरानभि-
भवामेति । सोऽब्रवीत् । त्रेधाऽहमात्मानं विकारिष्ये इति । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकु-
रुत् । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् (२) । सोऽब्रवीत् ।
क इदं तुरीयमिति । अहमितिन्द्रोऽब्रवीत् । सं तु सूजावहा इति । तौ समसृ-
जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयमभऽत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरीयस्येन्द्रतुरी-
यत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

वीरत्वसिद्धये शरिरत्रयरूपेण विकारः । स त्रेधा विकृतोऽग्निरिन्द्रं प्रति पप्रच्छ—मयेदं रूपत्रयं युद्धसमर्थं संपादितम् । अथ कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं विजयसमर्थं करिष्यतीति । अहमेव करिष्यामीतिन्द्रोऽब्रवीत्तच्चवया तथा क्रियतां किंत्वावां युद्धविजयक्षमौ संसृष्टौ भवावेति । इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन्कर्मणि तत्कर्मन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यदीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुणस्तुरीयः । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्मीयमन्त्रापामागर्होममन्त्राणामभिधानम्)

“ यदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

चतुर्देवामियांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वहिनी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेनाऽऽग्नेयी । यद्वौः । तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्त्री सती दान्ता । तेन वारुणी समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

गोत्वं जातिः । धेनुत्वं नवप्रसवत्वम् । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासी-
र्यंदिन एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति—“ ततश्चतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” इति ।

इन्द्रतुरीयविधानादूर्ध्वं ये देवाः पुरःसद इत्यादयो मन्त्रा आघ्रातास्तेषां
विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति—“ एतस्या एव रात्रेर्निशायां पञ्चेध्मीयेन यजते
चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं व्युद्भृत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिध्मानुपसमाधाय
पुष्पां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद इत्येतैर्यथालिङ्गं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
समूढं रक्ष इति मध्य इध्मानुपसमू(मु)ल्लैकधोपसमाधायपरं पञ्चगृहीतं
गृहीत्वाऽग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा ”
इति । ये देवा इत्यादिमन्त्रपाठस्तु—

ये देवा इति । पुरःसदः पूर्वदिग्वर्तिनोऽग्निनेत्रा अभिप्रमुखा ये देवा रक्षो-
हणो राक्षसघ्नाः सन्ति ते देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवारणेन पान्तु । पुनरपि ते देवा
नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु । तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कारोऽस्तु । तेभ्य इदं हव्यं
स्वाहुतमस्तु । दक्षिणसदो यमनेत्रा इत्यस्य मन्त्रस्याऽऽदौ ये देवा इत्यनुषज्यते ।
अन्ते च रक्षोहण इत्यादिकमनुषज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्द्वैष्टव्यम् । पञ्चमे तु
ये देवा इत्येतावदेवानुषज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुषज्यते ।

तदेतत्पञ्चेध्मीयं विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत (४) । तं सृष्टं रक्षांस्पृजिवांसन् । स एताः
प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षांसि प्राणुदत ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । विधत्ते—

“ यत्पञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षांसि प्रणुदते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

पञ्चकृत्वोऽवदाय संपादितमाज्यं पञ्चावत्तीयम् ।

समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु—

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्थेन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्मीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

समूढमिति । रक्षोऽस्पत्प्रतिकूलं राक्षसजातं समूढं नाशयितुं सम्यगेकीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतोऽवस्थितार्तास्तत्तदनुचरान्सम्यग्दहामि । एतन्मन्त्रपाठेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“समूढं रक्षः संदग्धं रक्ष इत्याह । रक्षांस्वेव संदहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । अग्नये रक्षोघ्न इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । यमायेत्यादिषु रक्षोघ्ने स्वाहेत्यनुषज्यते । बृहस्पतेर्दुवस्वत इति विशेषणम् । परिचर्यावदि (त इ) त्यर्थः ।

अभियमादयो जितवन्त इति युक्तस्तद्धोम इति दर्शयति—

“अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देयं रथं विधत्ते—

प्रष्टिवाहीति । त्रिपादाधारवदश्वत्रयेणोत्समानः प्रष्टिवाही ।

समृद्धिहेतुत्वेन तं प्रशंसति—

“प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्धये (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमापस्तम्ब आह—“व्युष्टायां पुराऽग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति, अपां न्ययनादपामार्गानाहत्य तान्सकृन्कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोत्सुकं धूपायद्धरति, उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वकृत इरिणे पदरे वोपसमाधाय देवस्य त्वेत्यनुद्गत्य रक्षसो बधं जुहोमीति पर्णमयेन स्रवेण जुहोति, हन्तं रक्ष इति स्रवमनुपहृत्यावधिष्म रक्ष इत्युपतिष्ठते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्थाः । तत्र रक्षसो बधमुद्दिशेति विशेषः ।

होमकाले यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दानं विधत्ते—यद्वस्त्र इति ।

अपामार्गहोमं विधातुं प्रस्तौति—

“इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान्पराभाष्य । नमुचिमासुरं नालभत् । तं शच्याऽगृह्णात् । तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिश्चुनतरोऽभवत् । सोऽब्रवीत् । संधां संदधावहै । अथ त्वाऽवस्रक्षयामि । न मा शुक्रेण नाऽऽर्द्धेण हनः (६) । न दि-

(राजसूयविषयाणां हुनासीर्थिन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चैमीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)
 वा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नाऽऽर्द्रो व्यु-
 ष्ठाऽऽसीत् । अनुदितः सूर्यः । न वा एवदिवान न नक्तम् । तस्यैतस्मिँल्लोके । अपां
 फेनेन शिर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रधुमिगिति (७) । स एतानपा-
 मार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै स रक्षास्यपाहत ” [ब्रा० का० १
 प० ७ अ० १] इति ।

इन्द्रो वृत्रवधादूर्ध्वमन्यानसुरान्परिभूतान्छत्वा नमुचिनामानमसुरं नालमत न
 परामवितवान् । अपराभूतं तं नमुचिं शच्या स्वशक्त्याऽगृह्णात् । यथा युध्य-
 नेको मल्लः सखदशकोऽपि धैर्येण शक्तिमापाद्य हस्ताभ्यां प्रतिमल्लमालिङ्ग्य
 गृह्णाति तद्वत् । ततस्ताविन्द्रनमुची समलभेतां परस्परोपमर्दनपरौ संरब्धौ हेस्ताभ्यां
 पादाभ्यामन्योन्यं दृढमवष्टभ्य मल्लद्वयवद्भूमौ पतितौ । तदानीं स नमुचिरस्मादि-
 न्द्रादभिश्चानतरोऽभितो हस्तयोः पादयोश्च चलवत्तरोऽभूत् । ततो मुमुर्षुमिन्द्रमवलो-
 क्य कृपालुरिदमब्रवीत्—भो इन्द्र विगृह्यमाणराजद्वयवदावां परस्परंराङ्गीका-
 रेण संधिं करवाव । अथ त्वां मुमुर्षुमवस्त्रक्षयामि मोक्षयिष्यामीति ।
 ततः प्रहारसाधने काले च समयमेवं कृतवान्—भो इन्द्र शुष्केणाऽऽर्द्रेण वा
 काष्ठादेना साधनेन मां न हनो मां मा वधीर्दिवान रात्रौ च मा वधीरिति ।
 इन्द्रश्च तं समयमङ्गीकृत्य तेन मोचितो धैर्येण स्वस्थो भूत्वा समयानुसारेण तं
 नमुचिं हन्तुमपां फेनमायुधं भावयित्वा तस्मिन्नुचवावसिञ्चत् । न चैवं सति
 समयलोपः शङ्कनीयः । यत एष फेनो नैव शुष्कः । स्पर्शे सति काठिन्याप्रतीतेः ।
 नाप्यार्द्रस्तेन वस्त्रादेरक्लेदनात् । कालं च समयानुसारेण संपादयामास । यदा
 रात्रिव्युष्टा प्रभाताऽऽसीत्सूर्यश्चानुदितस्तदानीमन्धकाराभावाच्च रात्रित्वं सूर्योदया-
 भावाच्च नैतदहः । एतस्मिँल्लोके रात्रिरह्णश्च संधिकाले तदथ नमुचेः शिरोऽपां
 फेनेनोदवर्तयदुदच्छिनत् । तच्चोच्छिन्नं शिरो हे मित्रदोहिन्निन्द्रेत्युच्चारयदेन-
 मिन्द्रमन्ववर्तत सर्वदाऽनुगतमभूत् । ततस्ताच्छिरो वारयितुं स इन्द्र एताँल्लोकप्र-
 सिद्धानपामार्गानजनयत् । तानुत्पन्नानजुहोत् । तैरेव हुतैः स इन्द्रो नमुचेः
 शिरःसहितानि सर्वाण्यवशिष्टानि रक्षांसि हतवान् । विधत्ते—

“ यदपामार्गहोमो भवति । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७
 अ० १ इति ।

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयतिकर्मद्वयपञ्चैधीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

अङ्गविधीन्मन्त्रव्याख्यानं च क्रमेण दर्शयति—

“ एकोल्मुल्केन यन्ति । तद्धि रक्षसां भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षांसि हन्ति (८) । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामायतनम् । स्व एवाऽऽयतने रक्षांसि हन्ति । पर्णमयेन सुवेण जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षांसि हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितृप्रसूत एव रक्षांसि हन्ति । हतं रक्षोऽवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसां स्तृत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवच्यै । अपतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तार्हित्यै (९) ” [बा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

इमां दिशं वायवीम् । स्तृत्यै हननाय । निरवच्यै भागप्रदानेन निःसारणाय । स्पष्टमन्यत् । अत्र शुनासीर्येन्द्रतुरीयपञ्चैधीयापामार्गहोमानां चतुर्णां कर्मभेदेऽप्येकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंग्रहः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पञ्चैधमवहनौ जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चभिः ।

समूहन्तीध्मान्समिति पञ्चहोमस्तथाऽग्नये ॥ १ ॥

निशि हुत्वा सक्तुहोमः प्रातर्देवेति मन्त्रतः ।

हतं सुवप्रहरणमवधिष्मेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकार्यै चरुं सिनीवालयै चरुं
कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽग्नावैष्णवमे-

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मषट्काभिधानम्)

कादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशक-
पालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो वही दक्षि-
णाग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-
मीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं बभ्रुर्द-
क्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं
पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यव-
मयं चरुमश्वो दक्षिणा (१)

(वैश्वानरं द्वादशपालं निरष्टौ च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके शुनासीर्यादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-
कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ देविकानामकानि पञ्च हवींषि विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशमिति । अत्र धात्रादीन्पञ्च देवान्दक्षिणां च प्रजोत्पत्त्युप-
योगेन पशंसति—

“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणै-
वास्मै प्रजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते । राते राका । प सिनी-
वाली जनयति । प्रजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ दक्षि-
णा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

संवत्सरकालस्वामी धाता गर्भधारणामारभ्य संवत्सरादूर्वांगेव प्रजोत्पत्तिं कार-
यति । अनुमतिदेवता यजमानार्थं प्रजोत्पत्तिमङ्गी करोति । राका तु पुत्रपुष्ट्या-
दिरूपं राते ददाति । सिनिवाली तद्रूपं गर्भं निःसारयति । कुहूदेवतयाऽध्वयुः
प्रजासु वाचमुच्चारयितुं सामर्थ्यं च दधाति ।

(राजसूयविषयदेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकैकहविष्के द्वे कर्मणी च क्रमेण विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । बभ्रुः कपिलः । प्रथमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्यावतीः । वामन ऋषभो बही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः (२) । तेनैन्द्रः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आग्नेयादीनां वीर्यप्रदत्वात्तद्रूपत्वम् । प्रजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । बहीत्यादीनामग्न्यादिप्रियत्वादाग्नेयादित्वम् ।

मध्यमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकादशकपालम् । सौम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति (३) । अग्निः प्रजां प्रजनयति । वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

गर्भाशये निषिकं रेतो यथा बहिर्न निःसरति, यथा च न पूयति, तथा सोमो धारणसामर्थ्यं प्रयच्छति । धृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिहृत्याग्निः प्रजा उत्पादयति । इन्द्रस्तुत्पन्नाः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ।

अन्त्यस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णं चरुम् । सोमो रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति । पूषा पशून्प्रजनयति (४) । वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । श्यामो दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आद्ये त्रिहविष्के व्यासक्तदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवं त्रिकपालमित्यत्रोच्यते, न त्वन्यः कश्चिदतः सहैव व्याख्यानं कृतम् । इह तु व्यासक्तदेवतान्तःपाती पूषा । कश्चित्पोषकः पुरुषविशेषः । पौष्णचरौ तु भूमिः पूषा । अतो देवताभेदात्पृथग्व्याख्यानम् ।

(राजसूयविषयदेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

एकहविष्के षष्ठ्ये कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसति-

“ बहु वै पुरुषोऽमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः । संवत्सरेणैवैनं स्वददाति । हिरण्यं दक्षिणा (५) । पवित्रं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

अमेध्यत्वमशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोजनादिकालेषु पुनः पुनः प्रवृत्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरकालेनैवं यजमानं स्वददाति मेध्यं करोति । तच्चात्रेष्टिमात्रेण लभ्यते । हिरण्यस्योच्छिष्टादिस्पर्शोऽपि मृद्गाण्डवत्पारित्यागाभावात्पवित्रत्वम् ।

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च] प्रशंसति-

“ बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उप जाम्भ्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । अश्वो दक्षिणा । वारुणो हि देवतमाश्वः समृद्धयै (६) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

राजन्यः क्षत्रियो बहुविधमनृतमशास्त्रीयं करोति । तद्यथा--जाम्भ्यै जायायै जायात्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्गृहमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति जयाति न्यक्करोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाश्वमित्याम्नातत्वादश्वस्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय(चतुर्थ)पादे चिन्तितम्-

“सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गनामृत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ” ॥

राजसूये श्रूयते-“ सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणा ” इति । “ आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण(वैष्णव) श्रुवैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा ” इति । तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् । कुतः । ऋक्स्यस्य राजसूयस्य फलैक्येनैतदेकदेशयोरनयोरपि फलैक्यात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा शङ्कयेतेति मासे ब्रूमः-श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानृतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ॥

(राजसूयीवषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणोः गुहे
 शितिपृष्ठो दक्षिणेन्द्रमेकादशकपालः राज-
 न्यस्य गुहं ऋषभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं
 महिष्यै गुहे धेनुर्दक्षिणा नैऋतं चरुं परि-
 वृष्ट्यै गुहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिभिन्नं
 कृष्णा कूटा दक्षिणाऽभेयमष्टाकपालः
 सेनान्यो गुहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशक-
 पालः सूतस्य गुहे महानिरष्टो दक्षिणा मारु-
 तः सप्तकपालं ग्रामण्यो गुहे पृश्निर्दक्षिणा
 सावित्रं द्वादशकपालम् (१) । क्षत्तुर्गृह उप-
 ध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालः संग्रही-
 तुर्गृहे संवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदु-
 घस्य गुहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं चरु-
 मक्षावापस्य गुहे शबल उद्वारो दक्षिणेन्द्राय
 सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्व-
 पतिन्द्रायाः होमचेऽयं नो राजा वृत्रहा राजा
 भूत्वा वृत्रं वध्यान्मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै
 श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य
 आश्वत्ये (२) पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमवप-

जायै शाखायै कर्णाःश्चाकर्णाःश्च तण्डुलान्वि
चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽ-
कर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति
स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इधमः सैव श्वेता
श्वेतवत्सा दक्षिणा (३) ॥

(सावित्रं द्वादशकपालमार्धत्थे त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके नवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे देविकादिकं कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निनां हवींष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्युच्यन्ते । तत्रैकादश हवींषि विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मा, तस्य गृहे राजा गत्वैतामिष्टिं कुर्यात् । एवं सर्वत्र । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः स्त्री महिषी । परिवृत्किः प्रीतिरहिता राज्ञः स्त्री । तद्गृहे गत्वा ऋणानां व्रीहीणां ऋणान्व्रीहीन्-स्रैर्निर्मिद्यावघातमन्तरेणैव तण्डुलान्निष्पाद्य चरुः कर्तव्यः । कूटा भग्नशृङ्गा गौः । सूतः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पृश्निः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये । क्षत्ता यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः । संकीर्णवर्ण उपध्वस्तः । संग्रहीता धनसंग्रहकर्ता कोशाध्यक्षः । सवात्यौ समानमातरौ वत्सावेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाभ्यो गृह्णाति स भागदुधः । गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः । अक्षावापो द्यूतकारः । शबलश्चित्रवर्णः । उद्दारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि सर्वाणि हवींषि समस्य प्रशंसति-

“ रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एतेऽपादातारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । येऽपादातारः । त एवास्यै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः। ब्राह्मणराजन्यमहिष्यादयो रत्निनः। तदभिमानी-
देवानां प्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनाम-
भिमानीनो देवा एव राष्ट्रं प्रदातुमपादातुं च समर्थाः । अतः स्वकीयब्रह्मादिगृहेषु
निर्वापेण तुष्टा अस्यै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।

रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमपोद्य देशभेदपातं प्रयोगभेदं प्रशंसति—

“ यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्निन्त्वाय(१) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अरत्निनो रत्नरहिता दरिद्राः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दिनभेदं वि-
धत्ते—

“ यत्सद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवरुन्धे । तावतीमवरुन्धीत ।
अन्वहं निर्वपति । भूयसीमेवाऽऽशिषमवरुन्धे । भूयसो यज्ञक्रतूनुपैति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

आशिषं फलम् । बहुदिनानुष्ठाने क्रतुबाहुल्यं जनानां प्रतीयते ।

गृहस्वामिनं ब्रह्माभिमानीनं बृहस्पतिं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्यै ब्रह्म सश्रयति ।
अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्ध्यै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणजार्तिं संश्रयति सम्यक्कीदृणी
करोति । उरुलृष्टं करोतीत्यर्थः । किञ्च प्रथमतो ब्रह्मगृहं पश्चाद्वाजन्यगृहमित्येवं
ब्राह्मणजातिमनु क्षत्रियजात्यारम्भः कारितो भवति । इन्द्रं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो दक्षिणा
समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अदितिं प्रशंसति—

“ आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामिव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अत्र मुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विशेषं विधत्ते—

“ भगाय चरुं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समृद्धयै (३) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

वावाता महिष्या अभिषिकाया अर्वाचीना परिवृक्त्याः पीतिरहिताया उत्त-
मत्वेन स्वयं मध्यमा राज्ञः स्त्री । अत एवाश्वमेधप्रकरणेऽश्वमलंकुर्वत्यो राज-
स्त्रिय उत्तममध्यमाधमाद्यक्रमेणैतैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः-“ भूरिति महिषी । भुव
इति वावाता । सुवरिति परिवृक्ती ” इति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचित्त-
गर्भा विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पष्ठौही बाल-
गर्भिणी । निर्ऋतिं प्रशंसति-

“ नैर्ऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्मिलम् । पाप्मानमेव
निर्ऋतिं निरवदयते । कृष्णा कूटा दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प०
७ अ० ३] इति ।

पाप्मनो निर्ऋतिशरीरत्वात्तां प्रति प्रशंसैवैषा ।

आग्निं गृहस्वामिनं च प्रशंसति-

“ आग्नेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्य सशयति । हिरण्यं
दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

वरुणं प्रशंसति-

“ वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरुन्धे । महानिरष्टो द-
क्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

वरुणसवो वरुणानुज्ञा । मरुतः प्रशंसति-

“ मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे (४) । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवाव-
रुन्धे । पृथ्निर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वाद्दन्नत्वम् । सवितारं प्रशंसति-

“ सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उपध्वस्तो दक्षिणा समृद्धयै ”
[ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अधिनौ प्रशंसति-

“आधिनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे । अधिनौ वै देवानां भिषजौ । ताम्यामेवास्यै

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । पूषणं प्रशंसति—

“ पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे (५) । अन्नं वै पूषा । अन्नमेवावरुन्धे । श्यामो दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

यथा मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वाद्दन्तत्वं तथा पूष्णोऽन्नापोषकत्वाद्दन्तत्वम् । रुद्रं प्रशंसति—

“ रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्त एव रुद्रं निरवदयेत् । शबल उद्दारो दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो निःसारणमपि प्रशंसैव ।

पाठेनावगतां हविःसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशैतानि हवींषि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भवति (६) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

विहितेभ्यो द्वादशहविर्भ्यं ऊर्ध्वं स्वगृहे हविर्द्वयं विधत्ते—

इन्द्रायेति । प्रति प्रातिस्विके गृहे । सुत्राम्णे सुष्टुपालयित्रे । अंहोमुचे षाण्मोचकाय । पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।

तमिमं प्रतिनिर्वापं प्रशंसति—

“ यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्निन आशिषोऽवरुन्धीरन् । प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्रायाः होमुचे । आशिष एवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

रत्निनो ब्राह्मणराजन्यादय आशिषस्तद्विहितफलान्यवरुन्धीरन्गृहीयुः ।

अयं नो इति । एतेषां हविषां समीप एको मन्त्रं आम्नातस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादिति पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽध्वर्युर्जपति ” इति ।

अयं राजा राजसूयस्य कर्ताऽस्माकं राजा योऽस्त्यसौ शत्रुवधक्षमो राजा भूत्वा शत्रुं वध्यात् ।

वध्यादित्येत्यस्य पदस्याऽऽशीरर्थत्वं द्योतयति—

“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“श्वोभूतेऽभिषेचनीयस्योक्थ्यस्य दीक्षां प्रक्रमयति मैत्राबार्हस्पत्या दीक्षणीया ” इति । तामिमामभिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गभूतां दीक्षणीयां चोदकप्राप्तेऽष्टिबाधनाय विधत्ते—

मैत्राबार्हस्पत्यमिति । मैत्राबार्हस्पत्यं हविरिति शेषः । तत्र दुग्धे बार्हस्पत्यश्वरुः । आज्ये मैत्रश्वरुः । कीदृश आज्ये । स्वयंमूर्ते स्वयंमथिते । तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ श्वेतां श्वेतवत्सां गामाघ्रस्य दृतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्ते संयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति तत्स्वयंविळीनमाज्यं भवति ” इति । आग्निण फलपुष्परसेन लेपितायां (ते) दृतौ यत्पय आतञ्चनमन्तरेणैव मूर्ते दधि भवति तच्च बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तक्रवत्परितः क्षरति । तदिदं स्वयं मथितम् । नात्र मृद्गाण्डे पाकः किंत्वाश्वेत्ये पात्रे चतुःस्रकौ न तु वर्तुले । तच्च पात्रं यथा कया [चि]च्छिन्नशाखया न कर्तव्यं किंतु वाध्वाद्यभिघातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयम् । कर्णाः खण्डिततण्डुलाः । अकर्णा अखण्डिताः । तत्र खण्डितैः पयसि बृहस्पतेश्वरुर्निष्पादनीयः । अखण्डितैस्तु मित्रस्याऽऽज्ये चरुः । स्वयंकृता शास्त्रीयोद्धननादिरहिता । स्वयंदिनं समन्त्रकशास्त्रीयच्छेदनमन्तरेणैव खण्डितम् । स्वयंकृत इध्मः । अत्रापि शास्त्रीयसंपादनमन्तरेणैव निष्पन्नः ।

तमिमं विधिमनूद्य द्वयोर्हविषपात्रयोः संसर्गं विधत्ते—

“मैत्राबार्हस्पत्यं भवति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे (७) । बार्हस्पत्ये मैत्रमपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मि क्षत्रं च समीचीं दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

बार्हस्पत्ये चरुपात्रेऽग्नावधिश्रिते तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपिदध्यात् । तथा सति बृहस्पतिरूपा ब्राह्मणजातिर्मित्ररूपा क्षत्रियजातिश्चेत्युभयमस्मै सम्यक्संपादितं भवति । किंचाऽऽधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रियजातिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापितवान्भवति । पाठक्रमेण पश्चात्प्राप्तं बार्हस्पत्यप्रचारमपवदितुं विधत्ते—

“बार्हस्पत्येन पूर्वेण प्रचरति । मुखत एवास्मै ब्रह्म स२श्यति । ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह—

“स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इध्मः । अनभिजितस्याभिजित्यै । तस्माद्वाज्ञामरण्यमाभिजितम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यद्देशजातं युद्धप्रयासेन पूर्वमनभिजितं तस्याप्यभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि राज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेणवाभिजितं दृश्यते । दक्षिणां प्रशंसति—

“ सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धयै (८). ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पुरा स्विष्टकृतोऽध्वर्युरयं न इति संजपेत् ॥ [इति] ।

अथ भीर्मासां ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्र(पा)कृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाऽऽद्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानिरुद्धननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ” ॥

“ रत्निनामेतानि हवींषि ” इतिवाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं भैत्राबार्हस्पत्ये हविषि श्रूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इधमः ” इति । इष्टावुद्धननस्वननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिनिष्पाद्यते । स्फयेनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति स्वनति । स्फयेन वेदिं परिगृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदसत्यास्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रिच्छिन्नं बर्हिः संपाद्यते । त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधमः सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वयमित्युक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इध्माबर्हिषी अपि स्वत एव च्छिन्ने शास्त्रीयच्छेदननिरपक्षे ग्रहीतव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयमित्याद्ये पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गी ह्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गेभ्य उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननाद्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । उपकारद्वारोपकारकाणामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि ।

सोऽयं चोदकमापितस्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिवनिश्चयो बाध उच्यते ।
चोदकस्य त्वल्लुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यतायुक्तैर्हविरासाद-
नाद्यङ्गैश्चरितार्थता संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये पुरो॒डाशं॑ म॒ष्टार्क॑पालं॒ निर्व-
पति॑ कृ॒ष्णानां॑ व्री॒हीणां॑ सोमा॒य वन॑स्पतये
श्यामा॑कं च॒रुः॑ संवि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पुरो॒डाशं॑
द्वाद॑शकपालमाशूनां व्री॒हीणां॑ रु॒द्राय॑ प॒शु-
पत॑ये गावीधु॒कं च॒रुं बृ॒हस्प॑तये वा॒चस्प॑तये
नैवा॑रं च॒रुमि॒न्द्राय॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ पुरो॒डाश॑मेकाद-
शकपालं॒ महा॑व्री॒हीणां॑ मि॒त्राय॑ स॒त्यायाऽऽ-
म्बानां॑ च॒रुं वरु॑णाय धर्म॑पतये यव॑मयं च॒रुः॑
संवि॒ता त्वा प्र॑स॒वानां॑ सुवताम॒ग्निर्गृ॑हप॒तीनां॑
सोमो॑ वन॒स्पती॑नां रु॒द्रः प॑शूनाम् (१)
बृ॒हस्प॑तिर्वा॒चामि॒न्द्रो ज्ये॒ष्ठानां॑ मि॒त्रः स॒त्यानां॑
वरु॑णो धर्म॑पतीनां ये दे॒वा दे॒वसु॒वः स्थ॑त इ॒म-
मा॑मु॒ष्याय॑णम॒नमि॒त्राय॑ सुवध्वं मह॑ते क्ष॒त्राय॑
मह॑त आधि॑पत्याय मह॑ते जान॑राज्यायैष वो
भर॑ता राजा सोमोऽस्माकं॑ ब्राह्म॑णानां॑ राजा
प्रति॑ त्य॒ज्जाम॑ रा॒ज्यम॑धायि॒ स्वां त॒नुवं॑ वरु॑णो

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

अशिश्नेच्छुचैर्मित्रस्य व्रत्यां अभुमामन्महि
महत ऋतस्य नाम सर्वे व्राता वरुणस्याभू-
वन्वि मित्र एवैररातिमतारीदसूषुदन्त यज्ञियां
ऋतेन व्यु त्रितो जरिमाणं न आनइविष्णोः
क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्त-
मसि (२) ।

(पशूनां व्राताः पञ्चविंशतिश्च) ।

इतिःकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे रत्निनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देव-
सुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीयगतस्याग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुनिर्वा-
प्याणि । तथा च बौधायनः—“सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयाय दशपेयाय च
सह परिवहत्यर्थं राज्ञः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्थं निदधात्यग्नीषोमीयस्य पशुपु-
रोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिडम् ” इति ।
तान्येतानि हवींषि विधत्ते—

अग्नय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिदेवताविशेषणानि । सत्यप्रसवायामो-
घाभ्यनुज्ञानाय । ऋष्टिभिरेव दिनैः पच्यमाना आशुब्रीहयः । स्थूलबीजं महा-
ब्रीहयः । आम्बा धान्यविशेषाः । तेष्वेतेषु विधिषु श्रूयमाणा देवताः प्रशंसति—

“ देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवास्यै
सवान्प्रयच्छन्ति । त एनं सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनां सुवते । सोमो वनस्प-
तीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम्
(१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

यान्यग्नये गृहपतय इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि तान्येतानि

× विशत्याद्याः सदैकत्वे ’ इति कोशात्पृथ्यैवेति युक्तम् ।

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

देवसुवां संबन्धीनि । भाविनी(न्या) सज्ञया यजमानो देवस्तं सुवन्तेऽनुजानन्ती-
त्यग्न्यादयो देवसुवः । यावन्तो विधिवाक्येष्वग्न्यादयः श्रूयन्त एतावन्त एव
देवानां मध्ये सवा अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय सवा-
न्स्वोचितानैश्वर्यविशेषान्प्रयच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एनं यजमानं सुवन्त ईश्वरो यथा
भवति तथाऽभ्यनुजानन्ति । तत्राग्निरेवैनं यजमानमन्येषां गृहपतीनामीश्वरमनुजा-
नाति । एवमन्यत्रापीश्वरं सुवत इति योज्यम् । सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशुना-
मित्यनयोर्मध्ये सविता सत्यप्रसवानामित्यध्याहर्तव्यम् । स्वभृत्यान्प्रत्यैश्वर्यार्थ-
ममोषा या अभ्यनुज्ञास्तासामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन्धर्मपत्यन्तान्प्रति
यत्स्वामित्वमेतदेव लोकेऽपोक्षितं सर्वमैश्वर्यम् ।

उक्तानां हविर्विधीनां संनिधौ सवितेत्यादयो मन्वा आम्राताः । तत्र कल्पः—
“पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति ” इति । पाठस्तु—

सविता त्वेति । सविता हविर्विधौ तृतीयो देवः । सोऽत्र प्राधान्यात्प्रथमं
निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यार्थमनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां
सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानातु । एवमुत्तरत्र त्वां सुवता-
मिति पदद्वयानुषङ्गेण योजनीयम् । हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देवसुवो यज-
मानप्रेरकाः स्थ ते यूयमिमं यजमानमामुष्यायणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य
यज्ञदत्तस्य पौत्रं चानमित्राय शत्रुराहित्यार्थं सुवध्यमभ्यनुजानीध्वम् । किंच
महते क्षत्रायानुत्तमक्षत्रियकुलाय, महत आधिपत्यायाप्रतिहतनियमनसामर्थ्याय,
महते जानराज्याय जनसंबन्धि यद्राज्यं तच्च सागरपर्यन्तभूमिविषयत्वान्महत्सार्व-
भौमत्वाय सुवतामित्यर्थः । विधत्ते—

“सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० ४] इति ।

मन्त्रगतयोर्मध्यमोत्तमभागयोः स्पष्टार्थतामाशीःपरतां च दर्शयति—

“ये देवा देवसुवः स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ४] इति ।

एष इति । “कल्पः—अथैनं रत्निभ्य आवेदयत्येष वो भरता राजेति” इति ।

हे भरता राजन्यवैश्यादयो धनिका एष यजमानो युष्माकं राजा । एनं स्वा-
मिनं यथोचितं सेवध्वमित्यभिप्रायः ।

(राजसूयविषयाणां देवसुत्रां हविषामभिधानम्)

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जपति ” इति ।

सोम उक्तमो देवो राजा न त्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति प्राप्तिं वारयितुं व्याचष्टे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोम-
राजानो ब्राह्मणाः ” [ब्रा० का० १ म० ७ अ० ४] इति ।

यस्मान्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवांस्तस्मात्सोमोऽप्यग्निष्टो-
मादियागेषु सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजन्नेहवरोहेत्यादिभिर्मन्त्रैरुप-
चरन्ति ।

कल्पः—“ प्रति त्यन्नाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विमृष्टे ”
इति । पाठस्तु—

प्रति त्यदिति । ऋतस्य नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे व्राता इत्यादिद्वितीयः ।
त्यद्राज्यं महत इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यत्पूर्वमभिहितं तद्राज्यं नाम नमनीयं
यजमानस्य यथाऽवश्यं भवति तथा प्रत्यघायि वरुणेन प्रतिष्ठापितम् । वरुणः
स्वां तनुवमशिभेदाश्रितवान् । वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानाद्धर्मपतीन्पुरु-
षान्प्रति यजमानस्य स्वामित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीयो तनुः । वरुण-
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्तत्तदनुज्ञार्त्नी स्वस्वतनुमा-
श्रितवन्त इति द्रष्टव्यम् । वयमपि शुचोर्भिन्नस्यानुज्ञया व्रत्याः कर्मयोग्या अभूम् ।
मित्रः सत्यानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता वयं महत ऋतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामामन्महि
राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मन्यामहे । किंच, ऋत्विजः सर्वे
वरुणस्यानुज्ञया व्राताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रश्वैरस्मान्प्रति रक्षकत्वेनाऽऽ-
गमनैररातिं वैरिणं विशेषेणातारिद्वयं यथा वैरिणमातिलङ्घयामस्तथाऽकरोत् ।
याज्ञिया ऋत्विज ऋतेन यज्ञेनासुषुदन्त रक्षितवन्तः । त्रिभिर्ब्राह्मणादिभिर्वर्षेया-
गेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः । स नोऽस्माकं जरिमाणं जरया शैथिल्यं व्यु-
विशेषेणोद्धृत्याऽऽनहायुष्यं व्यापितवान्भवति । दीर्घायुष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
मन्त्रद्वयं पादशो व्याचष्टे—

“ पति त्वन्नाम राज्यमधाधीत्याह (२) । राज्यमेवास्मिन्प्रतिदधाति । स्वां तनुवं वरुणो अशिश्रोदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचिर्भिवस्य व्रत्या अभूमेत्याह । शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि महत ऋतस्य नामेत्याह । मनुत एवैनम् । सर्वे व्राता वरुणस्याभूवन्वित्याह । सर्वव्रातमेवैनं करोति । वि मित्र एवैररातिमतारीदित्याह (३) । अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त याज्ञिया ऋतेनेत्याह । स्वदयत्येवैनम् । व्यु त्रितो जरिमाणं न आनडित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

वरुणसवं वरुणस्यानुज्ञाम् । एनं राजसूयं मनुत एव पुनः पुनः कर्तुमिच्छत्येव । सर्वेऽध्वर्युप्रभृतयो व्राता व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ सर्वव्रातः । एनं यजमानमरातिं तारयति वैर्यतिक्रमं कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयत्येव स्वादू करोत्यविघ्नेन पालयतीत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते-

“ द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

पुरतो निर्वाप्यस्यानुनिर्वाप्यैः सहैव स्विष्टकृदवदानं विधत्ते-

“ अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

एकत्राग्नीषोमौ देवता, इतरत्राष्टावग्न्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्यज्ञस्य परिग्रहः । कल्पः-

“ विष्णोः क्रमोऽभीति त्रीन्विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामति ” इति । पाठस्तु-
विष्णोरिति । वाजपेये रथसमीपगमने न्याख्यातम् । विधत्ते-

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँलोकानभिजयति (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“सवितेति स्वामिहस्तं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्निभ्यः स्वामिनं ब्रूयात्सोमेति ब्रह्मणो जपः ॥

पतिद्वाभ्यां मुखं स्वामी माँष्टिं विष्णोस्त्रिभिः क्रमः ।

दशमे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्रा उदीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किन्ते तद्विधौ तस्याविधित्वेन तु उत्तरम्” ॥

राजसूये नानाविधबीजयुक्ता यागाः श्रुताः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति ऋणानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्” इत्या-
दिना । प्रकृतौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले
विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले
वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वपक्षे प्राप्ते चरम एवेति राद्धान्तः । अत्रेयं पूर्व-
पक्षिणोऽभिका शङ्कन, न इस्तेन कण्डूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति ।
तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्नियमनस्थौवधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो
वाग्विसर्गोऽनुद्यते, रागप्राप्तत्वान्नासौ विधीयत इति । तस्मात्प्रासनवादिसर्गोऽपि
चरम एव काले नियम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्षैक्यात्प्रयोगाणां भिन्नत्वान्न सकृद्भवेत् ॥”

राजसूये नानाबीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः । स-
र्वावघातविषयायामेकस्यां चिकीर्षायां प्रकृतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—समन्त्रोऽवघात-
श्चोदकातिदेशेन प्राप्तो बीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः ।
पुनर्बीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समयस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।
अवघातप्रसङ्गात्प्रथमे प्रपाठक उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयलाभादनुस्मारितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये षेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अर्थतः स्थापां पतिरसि वृषाऽस्युर्मिवृषसे-
 नोऽसि व्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ सूर्य-
 वर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ
 वाशाः स्थ शक्ररीः स्थ विश्वभूतः स्थ जन-
 भूतः स्थाग्नेस्तेजस्याः स्थापामोषधीना रसः
 स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्नूर्जस्वती राजसूयाय
 चितानाः । यामिर्मिजावरुणावभ्यषिञ्चन्यामि-
 रिन्द्रमनयन्नत्यरातीः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
 स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त ॥१॥

(अत्येकादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे देवसुवां हवींष्युक्तानि । एकादशेऽभिषेकार्थजलविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।
 कल्पः—“अपां ग्रहान्गृह्णात्याग्निधे वायव्यैर्गृह्णन्ते षोडश सप्तदश वा ग्रहा
 गृह्णन्ते तावन्त एव ग्रहा गृह्णन्ते, अर्थतः स्थेति सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव
 मन्त्रेण गृह्णात्येवमुत्तरैर्येन जुहोति तेन गृह्णाति, अपां पतिरिति समुद्रियाः
 सैन्धवीर्वाऽपो वाऽन्यः पुनदः स्यात्पुरुषे पशौ वाऽभ्यवेते प्रतीपमन्य ऊर्मियु-
 ध्यत्यन्वीपमन्यो वृषाऽसीति यः प्रतीपं वृषसेनोऽसीति योऽन्वीपं व्रजक्षित इति
 कूप्यानां मरुतामोज इति याः प्रतीपं गच्छन्ति हादुनीनां वा प्रभावरीः स्थेति
 यो उत्स्यन्दिवा तत्रैव प्रत्यवसिच्यन्ते परिवाहिणीः स्थेति परिनदीनां सूर्यवर्चस
 इत्यातपति वष्याणां सूर्यत्वचस इति यासु रूपाणि परिदृश्यन्ते मान्दा इति
 स्थावराणां वाशा इति पुष्याणां शक्ररीः स्थेति गोरुल्ब्यानां विश्वभूत इति पयसो

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

जनभूत इति दध्नोऽग्नेस्तेजस्या इति घृतस्यापामोषधीनां रस इति मधुनोऽपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्निति सर्वत्र होमे ग्रहणे चानुषजति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते ” इति ।

सूत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । प्रभावरिः स्थ परिवाहिणीः स्थेति मन्त्रद्वयं शाखान्तरगतम् । अत्र मन्त्रपाठस्तु—

अर्थेत इति । हे सारस्वत्य आपो यूयमर्थेतः स्थ, अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य सारस्वत्या नद्या सकाशाद्यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः, यूयं तथाविधाः स्थ । समुद्रं कांचिन्दीं पुनदं वा संबोध्यापां पतिरसीत्युच्यते । त्वदीयं जलं गृह्णा-
मीत्याभिप्रायः । हे प्रतीपं युध्यन्नूर्मे त्वं वृषाऽसि सेचकोऽसि । हेऽन्वीपं युध्य-
न्नूर्मे त्वं वृषसेनोऽसि सेचनक्षमा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुरुषे
पशौ वा नदीमुत्तरीतुं प्रविष्टे सत्युपरिभागस्थ ऊर्मिः प्रवाहस्योर्म्यन्तरेण युध्यति,
अधोभागस्थः प्रवाहानुकूलः सहसा गच्छन्नूर्म्यन्तरेण युध्यति, तदुभयमत्रोक्तम् ।
हे कूप्या आपो यूयं व्रजक्षितः स्थ, व्रजे गोष्ठवद्ब्रह्मीनां निवासयोग्ये
कूपस्थाने क्षियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीपगामिन्य आपो यूयं मरु-
तामोजः स्थ वायुनां बलरूपा भवत । आवर्तादिषु वायुना प्रतिहताः सत्यः
प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतपयुक्तवृष्टिसंबन्धिन्य आपो यूयं सूर्यवर्चसः स्थ,
सूर्जवद्वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्यादिप्रतिबिम्बग्राहिण्य आपो
यूयं सूर्यत्वचसः स्थ, सूर्यस्य त्वक्शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यास्तु तिष्ठति ताः
सूर्यत्वचसः । हे स्थावरा आपो यूयं मान्दाः स्थ गत्यभावान्मन्दरूपाः
स्थ । हे नीहारगता आपो यूयं वाशाः स्थ वश्या भवत ।
नीहारो हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति ततो वश्यत्वम् । गोगर्भ-
वेष्टन उल्बे स्थिता हे आपो यूयं शक्ररीः स्थ गर्भरक्षणे शक्ता भवत । हे
क्षीरगता आपो यूयं विश्वभूतः स्थ, विश्वं विभ्रतीति विश्वभूतः । क्षीरेण हि
प्राणिजातं पुष्यते । हे दधिगता आपो यूयं जनभूतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
हे घृतद्रवरूपा आपो यूयमग्नेस्तेजस्याः स्थ, ज्वालारूपत्वाद्घृतमग्नेस्तेजस्तेन
भवास्तेजस्याः । हे मधुद्रवरूपा आपो यूयमपामोषधीनां रसः स्थ । पुष्परस-
जन्यत्वादुभयसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाश्विन्तयन्त ऋत्विजोऽपोऽगृ-

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

हणन् । कीदृशीः । देवीर्दीप्यमाना मधुमतीर्मधुरा ऊर्जस्वतीर्विलपदाः । ता एव पुनर्विशेष्यन्ते—याभिरद्भिर्देवताः पूर्वं मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्पुनरपि याभिरद्भिररातीः शन्नूनतिक्रम्येन्द्रमनयंस्तादृशीरपो गृह्णन्तित्यन्वयः । हे आपो यूयं राष्ट्रप्रदत्वाद्यजमानाय राष्ट्रं दत्त स्वाहा तुभ्यमिदं स्वाहुतम् । हे आपो राष्ट्रप्रदत्वादमुष्मै रामयुधिष्ठिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अत्रार्थेत्यादिषु पञ्चदशसु मन्त्रेष्वपो देवीरित्युगियं शेषत्वेनानुषज्यते । स्वाहाकारान्तो राष्ट्रदा इति मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुषज्यते । तद्रहितस्तु ग्रहणकाले । विधत्ते—

“ अर्थेतः स्थेति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

एनाः सरस्वत्यादिनदीगता अपो निष्क्रीय निःशेषेण क्रीत्वा । किंचाऽऽहृत्या हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता भवन्ति । आज्यहोमस्याभिधारणरूपत्वात् । होमादूर्ध्वमनेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ वहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपाः राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवास्मै गृह्णाति । अथो श्रियमेवैनमभिवहन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

सरस्वत्यामन्यस्यां वा नद्यां प्रवाहरूपा वहन्त्यस्तासां सकाशाद्गृहणीयात् । एता एव वहन्त्यः कुत्यारूपेण बहुविधसस्योपकारित्वादिषां राष्ट्रमित्युच्यते । तद्ग्रहणेन यजमानार्थं राष्ट्रं कृतं भवति । किंचैनं यजमानं प्रति श्रियं वहन्ति । स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । यजमानस्य सस्याभिवृद्धये जलसंपात्तिं प्रदर्शयति—

“ वृषाऽस्यूर्मीरित्याह (१) । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । स्वाधीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति—

“ वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य सःशयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । वैश्यादिप्रजासंपात्तिं दर्शयति—

“ व्रजक्षितः स्थेत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवास्मै पर्युहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नगरस्थितवैश्यवत्कूपे सर्वदाऽवस्थानाद्वैश्यत्वम् । अन्नप्राप्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ मरुतामोजः स्थेत्याह । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । राष्ट्रस्य वैर्यनभिभवरूपं तेजो दर्शयति—

“ सूर्यवर्चसः स्थेत्याह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्व्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । सत्यानृतप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति—

“ सूर्यत्वचसः स्थेत्याह । सत्यं वा एतत् । यद्वर्षति । अनृतं यदातपति वर्षति । सत्यानृते एवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

आतपराहिताया वृष्टेः प्रभूतत्वेन फलपर्यन्तस्थापित्वादातपमुक्तायास्तद्वैपरीत्यम् । सर्वत्र सत्यं वक्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोरवरोधः । वेदनं प्रशंसति—

“ नैन* सत्यानृते उदिते हि*स्तः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

स्थिरास्वप्सु घर्षणादिकं विसम्भेण कर्तुं शक्यत्वाद्वाष्ट्रगतब्राह्मणवर्गस्व ब्रह्मवर्चसं दर्शयति—

“ मान्दाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नीहारे वश्यत्वस्य दर्शितत्वाद्वाष्ट्रस्यापि वश्यत्वं दर्शयति—

“ वाशाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

उल्बगतानामपां पशुसंबन्धात्पशुप्राप्तिं दर्शयति—

“ शक्करीः स्थेत्याह । पशवो वै शक्करीः । पशूनेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपत्तिं दर्शयति—

“ विश्वभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्व्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । दध्न इन्द्रियप्रदत्वात्तज्जलेनेन्द्रियसंपत्तिं दर्शयति—

“ जनभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेजःसमृद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्याह (४) । राष्ट्रमेव तेजस्व्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । अबोधिरत्तस्य मधुत्वान्मधुसंपत्तिं दर्शयति—

“ अपामोषधीनां रसः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव मध्व्यमकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

वहन्तीनां गृह्णातीति नदीमात्रप्रवाहे जलग्रहणं यदुक्तं तस्यानुकल्पत्वं द्योत-
यन्मुख्यकल्पं विधत्ते—

“ सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अपां पृष्ठम् । यत्सारस्वती । पृष्ठमेव-
नं समानानां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

सारस्वत्याख्यान्तदीविशेषादानीयमानः सारस्वतः । अपां पृष्ठं पृष्ठवदुपरि-
वर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । पृष्ठमेव करोत्युक्तपृष्ठमेव करोतीत्यर्थः ।

शास्त्रान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—

“ षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मि-
न्वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

षोडशसंख्याकाः कला अवयवा यस्येति षोडशकलः । एकादशेन्द्रियैः
पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्थेत् इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहि-
तम् । अर्थेतः स्थेति जुहोति वहन्तीनां गृह्णातीत्यभिधानात्तत्रोभयत्रावस्थितां
षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति—

“ षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रिंशत्संपद्यन्ते । द्वात्रिंशदक्ष-
राऽनुष्टुक् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दाःसि । वाचैवैनं सर्वेभिरुच्छन्दोभिरभि-
ञ्चति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

अनुष्टुच्छन्दसोऽक्षरसंघातगामित्वाद्वाग्रूपत्वम् । अनुष्टुभो वा इमानि जायन्त
इति तापनीये सर्वजगद्धेतुत्वाभिधानात्सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सारस्वतीजलेऽर्थेति होमः सामुद्रिके त्वपाम् ।

वृषाऽसीति पतीपोर्मावन्वीपोर्मा पुनर्वृष ॥

व्रज कूप्यासु मरुतां वायुप्रतिहतास्वथ ।

सूर्यश्चाऽऽ(वाऽऽ)तपवृष्टासु सूर्यविन्ध्ययुतासु च ॥

मान्दाः स्थिरासु वाशाः स्थ नीहारस्थासु शकरीः ।

गवोत्वस्थासु विधेति क्षीरगासु जनेति तु ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

दधिगासु भृतस्थासु त्वग्नेर्मधुगतासु तु ।

अपामपः सर्वशेष ऋगेषा राष्ट्रदा इति ।

स्वाहान्तो होमगोऽन्यस्तु ग्रहणे दश पञ्च च ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं
महि वर्चः क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीद-
तोर्जस्वतीर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्ट-
मसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृतां
अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानाः । सध-
मादौ द्युम्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युवो
वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाः
शिगुः (१) मातृतमास्वन्तः । क्षत्रस्योल्ब-
मसि क्षत्रस्य योनिरस्याविन्नो अग्निर्गृहपतिरा-
विन्न इन्द्रो बृद्धश्रवा आविन्नः पूषा विश्ववेदा
आविन्नौ मित्रावरुणावृतावृधावाविन्ने द्यावा-
पृथिवी धृतवृते आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूप्या
विन्नोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्राष्ट्रे
महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते
जानंराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेन्द्रस्य (२) वज्रोऽसि वार्त्ति-

घ्रस्वयाऽयं वृत्रं वध्याच्छत्रुबाधनाः स्थ पात
 मां प्रत्यञ्चं पात मां तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात
 दिग्भ्यो मां पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः
 पात हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयःस्थूणावु-
 दितौ सूर्यस्याऽऽरौहतं वरुण मित्रं गतं तत-
 श्चक्षाथामदितिं दितिं च (३) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशेऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ देवीराप इति वेतसे सते ग्रहान्समवनीय ” इति ।

अप्सु जातो वृक्षविशेषो वेतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशसदृशं पात्रं सतं तस्मि-
 न्सते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्यो नानापात्रेषु गृहीता यूयं क्षत्रियाय राज्ञे
 महि वचो बन्वाना महत्तेजः संपादयन्त्यः परस्परं संसृज्यध्वम् । कीदृश्यः कीदृ-
 शीभिः सह । मधुमतीर्मधुरा मधुमतीभिर्मधुराभिः सह ।

मन्त्रसामर्थ्येन परस्परं संसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—

“ देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः संसृज्यध्वमित्याह । ब्रह्मणैवैनाः संसृजति ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयि-
 त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधृष्टा इति । हे आपोऽनाधृष्टाः केनाप्यतिरस्कृता ऊर्जस्वतीः सारस्व-
 त्यः सीदत तिष्ठत । किं कुर्वत्यः । राज्ञे महद्वचो दधत्यः ।

मन्त्रसामर्थ्येनैवाऽऽसामुपवेशनमपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधृष्टाः सीदतेत्याह । ब्रह्मणैवैनाः सादयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७

अ० ६] इति । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयाते । आग्नेयो वै होता ।
ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसी । तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

म वो देवायान्नय इत्याद्याग्नेयशस्त्रपाठाद्धोताऽऽग्नेयः । इन्द्र त्वा वृषभं वय-
मित्याद्यैन्द्रशस्त्रपाठाद् ब्राह्मणाच्छंसिन ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“ अनिभृष्टमसीति तस्मिञ्शतमानं हिरण्यमवधाव ” इति । पाठस्तु—

अनिभृष्टमिति । हे हिरण्य त्वमनिभृष्टमसि यंवादिवद्वह्निसंयोगेऽपि नितरां
भृष्टं नासि न भवसि । किञ्च वाचो बन्धुरसि । हिरण्यवत्तया हि राजामत्या-
दीनां वाक्सर्वैराद्रियते । तपोजा असि संतापवतोऽग्नेर्जातोऽसि । हिरण्यस्याग्निरे-
तस्त्वात् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं प्रकृत्य श्रूयते—“ तस्य रेतः परापतत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ” इति । सोमस्य दात्रमासि सोमस्य क्रयार्थं त्वं दत्तमसि ।
“ हिरण्येन क्रीणाति ” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“ शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तेनोत्पूय ” इति । पाठस्तु—

शुक्रा व इति । हे आपः शुक्रा वो दीप्तिमतीर्धुष्माञ्शुक्रेण दीप्तिमता हिर-
ण्येनोत्पुनामि । कीदृशीः कीदृशेन । चन्द्राश्चन्द्रेण । उभयोरह्लादकत्वं प्रसि-
द्धम् । अमृता अमृतेन । स्वादुत्वादापोऽमृताः । प्रियत्वाद्धिरण्यममृतम् । पुनरपि
कीदृशीः । स्वाहाकारसंपादितहोमयुक्ताय राजसूयाय चितानाः संपादिताः । विधत्ते-

“ हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्यै हि पवित्राम्यामुत्पुनन्ति न्यावृत्त्यै(१) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

पात्रे स्थापितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रग्रथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां श्रुत्वो-
त्पुनीयात् । आज्यं त्वाहुत्यर्थं पवित्राम्यामेवोत्पूयते । आपस्त्वभिषेकार्था इत्या-
ज्याद्ब्यावृत्त्यर्थं हिरण्येनोत्पवनम् । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवोन्ध्रिये प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वाजपेये यूपारोहणप्रसङ्गे वाक्यमेतद्ब्याख्यातम् । मन्त्रद्वयभागानामर्थो
लोकसिद्ध इति दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“ अनिभृष्टमसीत्याह । अनिभृष्टः सेतत् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो ह्येष बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा सेतत् । सोमस्य दावमसीत्याह (२) । सोमस्य सेतदात्रम् । शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । शुक्रा ह्यपः । शुक्रः हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रा ह्यपः । चन्द्रः हिरण्यम् । अमृता अमृतेनेत्याह । अमृता ह्यपः । अमृतः हिरण्यम् (३) । स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

राजसूयाय राजसूयान्तर्गतराजाभिषेकाय ।

कल्पः—“ सधमादो द्युम्निनीरिति चतुर्षुदपात्रेषु व्यानयति पालाश औदुम्बर आश्वत्थे नैयग्रोधे च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद् इति । वरुणः पस्त्यासु गृहस्थानीयास्वप्सु अन्तर्मध्ये सधस्थं चक्रे ताभिरद्भिः सह स्थितिं कृतवान् । कीदृशीषु पस्त्यासु । मातृतमासु । अतिशयेन मातरो मातृतमाः । अतिस्नेहयुक्ता मातरो हि पुत्रं पालयन्ति प्रियं तद्वत्पालयिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । अपां शिशुः । मातृस्थानीयानामपां पुत्रस्थानीयः । किं कुर्वन् । वसान एता अपो वस्त्रवदाच्छादयन् । कीदृशीरपः । सधमादः स्वान्तःस्थितेन वरुणेन सहैकस्मिन्देसे स्थित्वा तं वरुणं मादयित्रीर्हर्षयित्रीः । द्युम्निनीर्दीप्तिमतीर्धनवतीर्वा । ऊर्जा बलहेतुभूताः । अनिभृष्टा यवादिवद्भर्जनायोग्याः । अपस्युवः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्ते—

“ सधमादो द्युम्निनीरूर्ज एता इति वारुण्यर्चा गृह्णाति । वरुणसवमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वरुणसवं वरुणानुज्ञानम् । ऋच एकत्वं प्रशंसति—

“ एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ क्षत्रस्योल्बमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति पैण्डुरमुष्णीषं द्वितयिं श्वेतं पैण्डुरमित्याचक्षते ” इति । तार्प्यं घृताकं वस्त्रम् । वाजपेये व्याख्यातौ मन्त्रौ । विधत्ते—

“ क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्प्यं चोष्णीषं च प्रयच्छति सधोनित्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

यजमानो राजत्वात्क्षत्रियः । तार्प्योष्णीषयोरपि क्षत्रसंबन्धित्वे सयोनित्वं समानजातित्वं भवति । विधत्ते—

“ एकशतेन दर्भपुञ्जीलैः पवयति । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मैकशतः (४) । यावानेव पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

बहुभिर्दर्भनाडीभिर्युक्तमेकं काण्डं दर्भपुञ्जीलं, तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकैर्यजमानं शोधयेत् । शतवीर्यः शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकामेकत्वसंख्यां पूरयति । द्रव्यत्रयभक्षणं क्रमेण विधत्ते—

“दध्याशयति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अन्नाद्यस्यावरुद्धथै । शष्पाण्याशयति । सुराबलिमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

दध्न इन्द्रियपियत्वात्तेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य मधुरत्वान्मृदुत्वाच्चातुं योग्यत्वम् । शष्पाणि बालनृणानि । व्रीहियवाङ्कुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनकत्वात्सुरात्वम् । सा च सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः ।

कल्पः—“ आविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन्बहिरुदानीय ” इति । आविद आवित्संज्ञका मन्त्राः सप्त । उदानीयाऽऽग्नीध्रीयाद्बहिर्निःसार्य । पाठस्तु—

आविन्न इति । अग्निरिदानीं गृहपतिराविन्नोऽनेन कर्मणा गृहपतित्वं लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृद्धकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विज्ञानं लब्धवान् । मित्रावरुणौ सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वव्यापाररूपं व्रतधारणं लब्धवत्यौ । अदितिर्देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान्बहुपुत्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्माऽऽमुष्यायणोऽमुष्य राजेन्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा । तादृशो यजमानोऽस्यां प्रजायामग्निमन्त्राष्ट्रे महद्भयः क्षत्रत्वादिपूर्वव्याख्यातगुणेभ्यः पर्याप्तः सन्नाविन्नस्तान्गुणाल्लब्धवानित्यर्थः ।

एष व इति । कल्पः—“ एष वो भरता राजेत्युक्त्वा ” इति ।

पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रत्निभ्यः प्रदाय “ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

एता आविन्न इत्याद्या आवित्संज्ञका मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्तीत्यर्थः । तेनैनं यजमानमाविदं गृहपतित्वादिलाभं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

आद्यमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—

“ अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । मित्रावरुणौ प्राणापानाभ्याम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

गार्हपत्यं गृहपतित्वम् । इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमलिखत् । सोऽर्धमणः पन्था अभवत् । स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति द्यावापृथिवी उपाधावत् । स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय वज्रं पारहत् । आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति यदाह (६) । आभ्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया द्युलोके रेखा संपन्ना । सा च सूर्यस्य मार्गोऽभवत् । तदानीं द्यौरुपाटनेन क्षुब्धा यदा वज्रप्रहारायानुज्ञां दत्तवती तदा स इन्द्रोऽनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ सेवित्वा ताभ्यामनुज्ञातो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं प्रहरति । षष्ठमन्त्रं प्रशंसति—

“ आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । भूमिरेव कांचिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—

“ आविन्नोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्वास्मिन्राष्ट्र इत्याह । विश्वैवैनं राष्ट्रेण समर्धयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

विशा करप्रदायिन्या प्रजया राष्ट्रेण सर्वसस्यशुक्लेन भूमिविशेषेण च यजमानं समर्धयत्येव । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च मन्त्रौ पूर्ववद्व्याचष्टे—

“ महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः (७) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्वध्न इति धनुर्यजमानाय प्रयच्छति” इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

इन्द्रस्येति । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसाधनमसि । अतस्त्वयाऽयं यजमानो वैरिणं वध्यात् । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति धनुः प्रयच्छति विजित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शत्रिवाति । कल्पः—“ शत्रुबाधनाः स्थेति त्रीन्बाणावतः ” इति ।

बाणा शल्यं तद्युक्ताग्रानित्यर्थः । त्रीनिपून्प्रयच्छतीति शेषः । हे इषवो यूयं शत्रुणां बाधका भवथ । विधत्ते—

“ शत्रुबाधनाः स्थेतीषून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । प्रयच्छतीत्यनुवर्तते ।

कल्पः—“ पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमानाननुमन्वयते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो बाणस्य प्रत्यङ्मुखो भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षणेऽयं तिर्यग्भवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वग्भवति । हे मदीया बाणाः प्रत्यगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो यथोक्तप्रकारेण मां प्रत्यागच्छद्भ्यो बाणेभ्यो रक्षत । युद्धकुशला हि स्वर्कीयैर्बाणैः परकीयानपसारयन्ति खण्डयन्ति वा । अतो मद्धस्तेऽवास्थिता हे बाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं परकीयबाणेभ्य एव रक्षणं किंतु विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो नाशहेतुभ्यः शत्रुकृतपीडाभ्यो मां पात । मन्वस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

“ पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पातेत्याह । तिस्रो वै शरव्याः । प्रतीची तिरश्च्यनुची । ताभ्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शरव्या हिंसिकाः परकीयहेतमस्ताश्च पूर्वोक्तरित्या प्रत्यगादिरूपाः ।

मध्यमभागं व्याचष्टे—

“ दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

दूरदेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थिताः संधिविग्रहकारिमनुष्यमुखेन(ण) वैरिणो

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

भीषयन्ति । ताभ्यो दूरदेशवर्तिनीभ्यो दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्था बाणाः पान्त्येव । तृतीयभागं व्याचष्टे—

“ विभाभ्यो मा नाष्टाभ्यः पातेत्याह । अपरिमितादेवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

अपरिमिताद्बहुविधाद्ग्रामापहारादिरूपाद्वाधात् । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” इति ।

वेद्भुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पाठस्तु—

हिरण्यवर्णाविति । हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त, हे मित्र शत्रुमारक दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहतं, वेद्भुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्योपरिभागं गर्तसदृशमारोहतं परकीयबाणेभ्यो रक्षतम् । परितश्चर्मफलकादिभिराच्छादिते सति रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते— उषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं यान्युषांसि सूर्योदयात्पूर्वभावीनि तेषां संबन्धिनि विशिष्ट आलोके प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पन्ने सति । कीदृशौ बाहू । हिरण्यवर्णौ सुवर्णस्वचितकवचप्रतिमौकेन हिरण्यवर्णासमानौ । अयःस्थणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ । ततो रथारोहणादूर्ध्वमदितिमखण्डितां रथसेनां दितिं खण्डितां परसेनां च चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । विधत्ते—

“ हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति त्रिष्टुभा बाहू उद्गृह्णाति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

उद्ग्रहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । बौधायनपक्षे तु यथाब्राह्मणं बाहूद्यमनार्थ एव मन्त्रः । इन्द्रियं वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात्त्रिष्टुच्छन्दसस्तद्रूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वैतसे पात्रे सर्वा अपि नयेदपः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतुर्ब्रह्माख्याधिष्णययोः ॥

अनिभृष्टेति तास्वन्तः शतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोत्पवनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सथ ॥

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

क्षत्रेति धारयेत्स्वामी ताप्योष्णीषद्वयं क्रमात् ।

स्वामिनं वाचयेदाविसप्तमन्त्रान्विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिनं दद्यात्सोमोऽस्मा ब्रह्मणो जपः ।

इन्द्र दद्यात्स्वामिनोऽन्यो धनुः शत्रुविति वाणकान् ॥

पातेशूनमन्त्रयेत्स्वामी हिर बाहू तथोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु

त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं सामाग्निर्देवता ब्रह्म द्रवि-

णमुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः

स्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं विरा-

जमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः

स्तोमो वैरूपं सामं मरुतो देवता विड्द्रवि-

णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा (१) छन्दसा-

मवत्त्वेकविंशः स्तोमो वैराजं सामं मित्रा-

वरुणौ देवता बलं द्रविणमुर्ध्वामा तिष्ठ-

पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिंशो

स्तोमो शाक्वरैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता

वर्चा द्रविणमीदृक्चान्यादृक्चैतादृक्च प्रतिह-

इचं मितश्च संमितश्च सभराः । शक्रज्योतिश्च

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च
 सत्यश्चर्तपाश्च (२) अत्यश्हाः । अग्नये स्वाहा
 सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा पुष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय
 स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-
 श्शाय स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये
 स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
 त्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 प्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा (३) ।

(अनुष्टुप्चर्तपाश्च सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 षमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽभिषेकार्थजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे दिग्ब्यास्थापनमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः—“अथैनं पञ्चभिर्दिशो व्यास्थापयति समिधमा तिष्ठेति मनसा
 चानु प्रकामति ” इति ।

व्यास्थापयति विविधदिग्भिमुखत्वेन विजयाय प्रस्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

समिधामिति । समिध्यतेऽस्यामादित्य इति समिधमाची दिक्तां दिशमाति-
 ष्ठाऽऽक्रम्य तिष्ठ । तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु । स्तोमानां मध्ये
 त्रिवृत्स्तोमो रक्षतु । साम्नां मध्ये रथंतरं साम रक्षतु । देवानां मध्येऽग्निर्देवो रक्षतु ।
 ब्रह्म ब्राह्मणस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

समान्नातम्—“ तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिं करोति स मध्य-
मया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः ” इति ।

अयमर्थः—उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु
तिसृभ्य ऋग्भ्यो हिं करोति गायेत् । काभिस्तिसृभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति । सोऽयं
प्रथमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्त-
त्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः
संपद्यते । सेयं स्तुतिरुद्यतीनाम्नाऽभिधीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्या-
मृच्युत्वन्नं साम रथंतरम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उग्रमिति । पूर्वन्यायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षकेण यमेनाधिष्ठित-
त्वाद्वाक्षिणादिगुप्ता ।

पञ्चदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया
स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं
करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकैकेनैव
तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याय आवृत्तिः पञ्चभिर्ऋ-
ग्भिर्गायेत् । तद्यथा—प्रथमामृचं त्रिर्गायेत् । इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीय-
पर्याये मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये उत्तमां त्रिर्गायेत् । सेयं पञ्चदशस्तोमस्य
संबन्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वामिद्धि हवामह इत्ये-
तस्यामृच्युत्वन्नं साम बृहत् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विराजामिति । जलाधिपेन वरुणेन पालिता सती सम्यक्फलितैः सस्यैर्वि-
शेषेण राजत इति विराट् प्रतीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति
दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेष्वितिशब्दो वर्तते । परंत्वनुपयुक्त इति ज्ञेयम् ।

१ क. च. °सप्त स° ।

(राजसूयविषयदिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिर्गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीय-
पर्याये मध्यमामुत्तमां च त्रिर्गायेत् । सेयं सप्तदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशस-
प्तत्यभिधीयते । यथाव इन्द्रेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैरूपम् । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु-

उदीचीमिति । एकविंशस्तोम एवाम्नातः-“ सप्तभ्यो हिं करोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्ये-
कविंशस्य विष्टुतिः ” इति ।

प्रथमपर्याय उत्तमां स्रुद्रायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां, तृतीयपर्याये मध्यमां
स्रुद्रायेत् । सेयमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिरिति सप्तसप्तिन्येत्यभिधीय-
त इत्यर्थः । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैराजम् ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु-

ऊर्ध्वामिति । त्रिणवस्तोम एवाम्नातः-“ नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नव-
भ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणवः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत् । उत्तमां स्रुद्रा-
येत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां स्रुद्रायेत् । मध्यमां त्रिर्गायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्वो
गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । मध्यमां स्रुद्रायेत् । उत्तमां
त्रिर्गायेत् । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्त्रिणवनामको वज्रसमानः ।

त्रयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः-“ एकादशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
सप्तभिः स एकयैकादशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेका-
दशभ्यो हिं करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् । मध्यमां सप्तकृत्वः । उत्तमां स्रुत् । द्विती-
यपर्याये प्रथमः स्रुद्द्वितीयां त्रिस्तृतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्त-
कृत्वो द्वितीयां स्रुत्तृतीयां त्रिरिति । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमानामन्तः । यत्तु
वाजपेय उज्जित्यनुवाके त्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकमाम्नातं तत्सर्व-
मुन्नेयस्तोमामिमायेणेति द्रष्टव्यम् । उच्यतेनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्टव्यः । पो-
श्वस्मं पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम शाकरम् । रेवतीर्नः सधमाद इत्यस्यामु-
च्युत्पन्नं साम रैवतम् । त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्रव्यरक्षका उक्ताः ।

(राजसूयविषयदिग्ब्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

चतुर्थे शारीरबलस्य तदक्षकत्वम् । पञ्चमे वर्चसः प्रख्यातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् । विधत्ते—

“ दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिजित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यजमानं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽध्वर्योर्मानसमनुक्रमणं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदनु प्रक्रामेत् । अभि दिशो जयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यद्यध्वर्युर्यजमानमनु पादेन प्रकादेदिशामभिजयो भवेत्किंतून्माद्येदुबुद्धिभ्रमं प्राप्नुयात् । विधत्ते—

“ मनसाऽनु प्रक्रामति । अभि दिशो जयति । नोन्माद्यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

प्रक्रमणस्य कृतत्वाद्दिग्विजयः । पादेन तदकरणादुन्मादाभावः ।

समिदादीनि दिशां नामानि प्रशंसति—

“ समिधमा तिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रामा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजमा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीचीमा तिष्ठेत्याह । पशून्मेवावरुन्धे । ऊर्ध्वामा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव लोकमभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

समिच्छन्दस्य दीप्तिप्रतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उग्रशब्द इन्द्रियबलोपेतत्वमाचष्ट इतीन्द्रियप्राप्तिः । अन्नं वै विराडिति श्रुत्यनुसारेणान्नप्राप्तिः । “ यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति ” इति पशोरुत्तरदिक्संबन्धश्रवणात्पशुप्राप्तिः । स्वर्गलोकस्योर्ध्वभावित्वादभिजयः । विहितं मानसमनुक्रमणं प्रशंसति—

“ अनुञ्जिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्येऽनुवाक्यतृतीयैर्गणैः कपालान्युपदधाति—ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्येताभ्यां मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन ” इति । पाठस्तु—

ईदृङ्चेति । ईदृङ्ङित्यादीनि मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । तद्रूपेण भावित्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे प्रथमकपाल त्वमीदृङ् चासि । एतन्नामकमेवासि । एवमन्यत्रापि योज्यम् । विधत्ते—

“ मारुत एष भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का०

१ प्र० ७ अ० ७] इति ।

एष पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन्गुणं विधत्ते—

“ एकविंशतिकंपालो भवति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७]

इति । एकविंशः रतोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।

कपालोपधानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते—

“ योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । ग्राम्यैरेव पशुभिरार-
ण्यान्पशून्परिगृह्णाति । तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

अत्राऽऽम्नात ईदृङ्चेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्त एको गणः । शुक्रज्योतिश्चेत्या-
दिः सप्तसंख्यायुक्तोऽपरो गणः । तयोर्गणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये
गत्वाऽध्येतव्यो योऽनुवाकस्तस्मिन्ननुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“ धु-
निश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिपः ” इति ।
एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽवस्थितैर्ग्राम्यैः पशुभिः परितोऽवब-
ध्याऽऽरण्यान्पशून्गृह्णाति । यस्मादन्नारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तस्तस्मात्त्रोकेऽप्यरण्य-
वासिनो हरिणादय आनीयमानाः पलायनं वारयितुं ग्रामे परिचयवद्भिर्हरिणा-
दिभिरुभयत एकपाशेन बद्ध्वा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“ अग्नये स्वाहेति षट्पार्थानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ” इति ।

“ इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति ” इति च । “ पृथि-
व्यै स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः ” इति च । “ अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानाम-
वेष्टीः ” इति च ।

एतस्मिन्नवेष्टिविनियोगेऽप्यभिषेकात्पूर्वं षट्कमेकं तत ऊर्ध्वमपरं षट्कमिति
द्रष्टव्यम् । पाठस्तु—

अग्नय इति । अत्र चतुर्थ्यन्तैरुक्ताः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पार्थानि विधातुं प्रस्तौति—

“ पृथिव्यैः । अभ्यषिच्यत (३) । स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्था-
न्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयादिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

वेनस्य पुत्रः पृथिनामा कश्चिद्राजा राजसूये पार्थहोमं विनैवाभ्यषिच्यत । ततः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतो राष्ट्रप्राप्तये पार्थसंज्ञकान्यग्रये स्वाहेत्यादीनि मन्त्रवाक्यान्य(प्य)पश्यत् । तैर्हुत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् । विधत्ते—

“ यत्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा०का०१प्र०७अ०७] इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव । षष्ठसप्तममन्त्रौ प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं च समीची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षण्णां मन्त्राणां चरमम् । इन्द्राय स्वाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षण्णां प्रथमम् । तथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च ब्राह्मण-क्षत्रियाभिमानिदेवत्वादस्मै यजमानाय तज्जातिद्वयं समीची दधाति परस्परस्नेह-युक्तं करोतीत्यर्थः । किंच तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रति-ष्ठापयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्ठात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतो व्यव-सर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति ” [ब्रा०का०१प्र०७अ०७] इति ।

वसन्ते वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्भोगस्थानत्वेन संवत्सरो देवानां पुरमिव भवति । यथा पुरे पण्यवीथी व्यवस्थिताभ्यामुभयतो वाटिकाभ्यां युक्ता भवति तस्यां गच्छन्पुरुषश्चौरैरविद्धो भवति तद्वत्पार्थियोः षट्कयोर्मध्येऽभिषेकाय यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्वाधो न भवति । विधत्ते—

“ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजते । तस्माद्राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टाः । तस्माद्राजसूयेनेजानो नाभिचरितवै । प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

भूतानां यक्षराक्षसापिशाचादीनां मृत्युहेतूनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आ-हुतयोः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिद्वादशमन्त्रसाध्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुहु-यात् । अत्रात्र संध्याकाले मध्यरात्रे निर्जनदेश उच्छिष्टदेशे बाल्याद्यवस्थायां च भूतोपद्रवरूपो मृत्युरुत्पद्यते । अनेन तु होमेन तत एव देशात्कालादवस्थाविशे-

षाच्चैनं मृत्युमवयजते नाशयति । यस्मान्मृत्युर्नाशितस्तस्माद्राजसूयेनेष्टवतो यजमानस्यापमृत्युपरिहारेण कृत्स्नायुःप्राप्तिर्भवति । यस्माद्वैरिभिरापादितो भूताद्युपद्रवो राजसूययाजिनं न प्रामोति तस्मादयं नाभिचरितवै नाभिचरणीयः । स च परैः कृतोऽभिचारः प्रत्यकर्तुरेवाभिमुखो भूत्वा तमेनमभिचारकर्तारं स्तृणुते हिनस्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“दिशो व्यास्थापयेद्भूपमध्वर्युः समिपश्चभिः ।
मारुतस्य कपालानि दध्यादीदृङ्चतुर्दश ॥
अग्नाभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्युत्तराणि षट् ।
पृथिषट्कद्वयं तद्वत्स्युभूतानामवेष्टयः ॥
त्रयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्नचित्तारिंशदीरिताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिभूंया-
दमृतमसि मृत्योर्मा पाहि दिद्योन्मा पाह्यवेष्टा
दन्दशूका निरस्तं नमुचेः शिरः । सोमो राजा
वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः
सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तां ते ते चक्षुः
सुवन्तां ते ते श्रोत्रः सुवन्ताः सोमस्य त्वा
द्युम्नेनाभि षिञ्चाम्यग्नेः (१) तेजसा सूर्यस्य
वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरु-
तामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि
समाववृत्रधरागुदीचीरहि बुध्नियमनु संच-

(राजसूयविषयाभिषेकभिधानम्)

रन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्वरन्ति
स्वसिचं इयानाः । रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-
तान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम
पतयो रयीणाम् (२) ।

(अग्नेस्तैकादश च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-
ष्ठमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशोऽनुवाके दिग्ब्यास्थापनमुक्तम् । चतुर्दशोऽभिषेक उच्यते । कल्पः—

“ अग्नेण प्रशास्तुर्धिष्णियं स्वादिरीमौदुम्बरीं वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य
त्विविरसीति तस्यां शार्दूलचर्म प्राचीनधीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य ” इति । पाठस्तु—
सोमस्येति । हे शार्दूलचर्म त्वं सोमस्य दीप्तिरस्यतस्तवेव मे दीप्तिर्भूयात् ।
विधत्ते—

“ सोमस्य त्विविरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपस्तृणाति । यैव
सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ७अ०८] इति ।

शार्दूलचर्मगतां दीप्तिं दृष्ट्वा सोमदीप्तित्वेन भावनादुभयावरोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तस्मिञ्शतमानं हिरण्यं निधाय ” इति ।

तस्मिञ्शार्दूलचर्मणि । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतत्वमसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रमाणं च क्रमेण विधत्ते—

“ मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतं हिरण्यम् । अमृतमसि
मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपाभ्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शतमानं भवति

(१) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति । वर्णो देहः ।

दियोदिति । कल्पः—“ दियोन्मा पाहीति सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतलक्षणलेन यजमानस्य शीर्षन्धि निधत्ते ” इति ।

हे दियोद्दयोतनात्मक शिरस्यभिषेकजलसेचनार्थं स्थापित शतच्छिद्रयुक्त सुवर्णपात्र त्वं मां रक्ष । विधत्ते—

“ दियोन्मा पाहीत्युपरिष्ठादाधिनिदधाति । उभयत एवास्यै शर्म दधाति ” ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

उभयतोऽधस्तादुपरिष्ठाच्चामृतरूपस्य सुवर्णस्य स्थितत्वात्सुखं भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आसीनं क्लीबं सीसेन विध्यति ” इति ।

दन्दशूकाः सर्पा अवेष्टा विनाशिताः । विधत्ते—

“ अवेष्टा दन्दशूका इति क्लीबं सीसेन विध्यति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्मात्क्लीबं दन्दशूका दंशुकाः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यस्मात्सर्पत्वेन भावितं सीसं क्लीबे पातितं तस्मात्लोकेऽपि क्लीबं पुंस्त्वरहितं पलायनाद्यक्षमं बहुवल्मीकोपेतैःरण्ये गच्छन्तं सर्पा दन्दशूका दंशुका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सव्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति ” इति ।

लोहितायसं ताम्रं पूर्वं फेनेन पातितं यन्ममुचेः शिरस्तादिदं ताम्ररूपं संनिरस्तं परित्यक्तम् । एतच्च ताम्रं नापितस्योपरि प्रक्षेप्तव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ तामारोहन्यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसं षण्डकाय प्रत्यस्यति, निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय, तौ बहिर्वेदि निरस्यतः ” इति । विधत्ते—

“ निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

“ कल्पः—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति सोमो राजेत्यभिमन्व्य सोमस्य त्वा द्युन्नेनाभिषिञ्चामीति पालाशेन पुरस्तादध्वर्युरेवमितरत्रौ-

(राजसूयविषयाभिषेकमिधानम्)

दुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्यो वाऽऽश्वत्थेन पश्चाद्वैश्यो नैयग्रोधेनोत्तरतो
जन्यः ” इति । जन्यः सखा । अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-
पत्यग्न्यादयो धर्मसुवो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—

सोमस्येति । हे यजमान त्वां सोमस्य द्युम्नेन दीप्याऽभिषिञ्चामि । एवम-
ग्नेस्तेजसेत्यादौ योज्यम् । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वेऽभिषिच्य इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः ।
देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तामित्याह । प्राणा-
नेवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वम-
भिषिच्य इत्याहुरभिज्ञाः । युक्तो हि तेषाममूर्तानां मन्त्रपाठमात्रेणाभिषेकः ।
मन्त्रे हि सोमादयो देवा वागादीनभिषिक्ताननुजानन्वित्येवावबुध्यते । तस्मात्त-
त्पाठ एवाभिषेकः । स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकमन्त्रे प्रथमभागस्य शास्त्रान्तरपाठं निराकृत्यात्रत्यं पाठं विधत्ते—

“ यद्ब्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्व्येव स्यात् । दुश्मर्मा
तु भवेत् । सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः
(३) । स्वयैवैनं देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वानिरूपणात्पुरुषः सोम-
देवत्यः । सोमदेवतयाऽभिषेके सति लावण्यलाभाद्दुश्मर्मत्वं न भवेत् ।

उक्तभागानां पाठं तत्तत्प्राप्त्या प्रशंसति—

“ अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्च
एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मिश्रावरुण-
योर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह (४) । ओज एवा-
स्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

क्षत्राणामिति । कल्पः—“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिच्यमानमभिमन्त्र-
यते ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

हे यजमान त्वं क्षत्रियाणां पतिरसि । नात्र केषांचित्पतिः, किंतु सर्वेषां क्षत्रियाणाम् । अनेनैवाभिप्रायेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

मन्त्रसामर्थ्यादशेषक्षत्रियपतित्वसिद्धिं दर्शयति—

“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अतीति । कल्पः—“कृष्णविषाणया वासांसि विचूत(त्य), एकं द्वे सर्वाणि वा, एतान्युत्कर उदस्यत्यति दिवस्पाहीति ” इति ।

यान्यभिषेककाले लेपलिप्तानि वस्त्राणि तेषामेव त्यागः । हे यजमान दिवो द्योतमानानन्यान्पार्थिवानतिक्रम्य त्वमेव सर्वां भूमिं पाहि ।

द्युशब्दस्थेतरपुरुषपरत्वं दर्शयति—

“अति दिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

कल्पः—“समाववृत्रन्निति येऽभिषिच्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति तान्पात्रैरुन्मार्ष्टि ” इति । पाठस्तु—

समाववृत्रन्निति । या आपो लेपरूपेण स्रवन्ति अधरागधोगताः, उदीचीरूर्ध्वं गताः, समाववृत्रन्सम्यगावृत्य स्थिताः, न हीयत इत्यहिरुत्तमाङ्गं, बुध्नस्य पादस्याग्रभागो बुध्नियः, शिरःप्रभृति पादाग्रपर्यन्तमनुक्रमेण संचरन्त्यस्ता आपः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे पर्वतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्योपरि नद्यां नाव इव चरन्ति । यद्वा नावो नौयोग्या बहुलाश्वरन्ति । कीदृश्यः । स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयाना आगच्छन्त्यः । बाहुत्येन सर्वत्र प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्रनिरसनमन्त्रः पूर्वमात्रातोऽपि सामर्थ्यात्पश्चात्प्रयोक्तव्यः ।

लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्यगावृत्य स्थित्या राष्ट्रधौव्यसंपत्तिं दर्शयति—

“समाववृत्रन्नधरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

रुद्रेति । कल्पः—“आंशीधे प्ररेकं जुहोति रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमासि यमेष्टमासि स्वाहेति ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

अत्र स्वाहाकारोऽध्यातृदत्तः । हे रुद्र यत्तव परमुत्कृष्टं नाम शर्वादिकं नमः शिवाय पशुपतय इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ऋषि जपपरान्पुरुषान्फलप्रदानेन क्रीणाति वशी करोतीति ऋषि तस्मै नाम्ने हुतमसि, अभिषेकशेषभूतं पात्रस्थं जलं हुत-मस्तु । तच्च यमस्येष्टमस्तु । विधत्ते—

“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणभागो वै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रं निरव-दयते (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यदग्नेयं स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्रुद्रं समर्धयतीति श्रुतत्वादुद्रस्योच्छे-षणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“उदङ् परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

नाम्न आहुतिप्रदानेन प्रयोजनं दर्शयति—

“रुद्र यत्ते ऋषी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य ऋषी परं नाम । तेन वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवैनः सह शमयति” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शर्वादिनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति । तथा सति यो वध्योऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन घातकं नाम शाम्यति, तदानीमेव वध्योऽपि शाम्यति । वध्यत्वं निवर्तत इत्यर्थः । यमेष्टमित्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवयजते (६) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यमस्येष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ।

कल्पः—“अत्रैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्रावान्तमवनीय प्रतिहितस्य गृह्हा-नेत्यान्वारब्धयोः प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति” इति ।

प्रतिहितोऽत्यन्तप्रियपुत्रस्तं च महिषीं च स्पर्शयित्वा जुहुयात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न पारिभूव पारिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

सृष्टिसंहारयोरशक इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्याम । विधत्ते—

“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यात् । प्रियाया भार्यायाः पुत्रो राष्ट्रं पालयितुं समर्थो भूयादित्यर्थः । विधत्ते—

“ पर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्निवर्षिं दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्थेन वैश्यः । विशमेवास्मिन्पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः । मित्राण्येवास्यै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै (७) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

ब्रह्मवर्चसमेव त्विषिमध्ययनादिकृतमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवान्नाद्यं बलप्रदमन्नं प्रियं चान्नम् । विशमेव पुष्टिं करप्रदातृप्रजासंपत्तिम् । अत्रविनियोगसंग्रहः—

“ सोमाऽऽसन्ध्यां व्याघ्रचर्माऽऽस्तीर्यामृ स्वर्णकं क्षिपेत् ।
दिद्योद्राजा स्वर्णपानं दध्यान्मूर्ध्नि शतक्षरम् ॥
अवे रोहन्निहाऽऽसन्दीं क्लीबं सीसेन विध्यति ।
निरस्तं केशवापाय निरस्येहोहितायसम् ॥
सोमोऽध्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।
क्षत्राभिषिक्तं संमन्य त्यजेद्वस्त्रमतीत्यतः ॥
समालेपान्मार्जनं स्याद्बुद्धशेषं जुहोति हि ।
प्रजापते काम्यहोमो मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं
 वध्यान्मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा
 युनाज्मि यज्ञस्य योगेन विष्णोः क्रमोऽसि
 विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि मरुतां
 प्रसवे जेषमातं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण
 पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयान्नमो मात्रे
 पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवी* हिंसिषं मा
 (१) मां माता पृथिवी हिंसीदियदस्यायु-
 रस्यायुर्मे धेह्युर्गस्युर्जे मे धेहि युङ्क्षसि
 वचोऽसि वचो मयि धेह्यन्नये गृहपतये
 स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय
 स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा हंसः शुचिषद्वसु-
 रन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृष-
 द्वरसद्वतसद्भ्योमसदब्जा गोजा क्रतजा अद्रिजा
 क्रतं बृहत् (२) ।

(हिंसिषं मर्तजास्त्रीणि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते । कल्पः—
 “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहत्य ” इति । पाठस्तु—
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रन्न इति रथमुपावहरति विजित्यै ” ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

मित्रावरुणयोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति यज्ञस्य योगेनेति ” इति ।

हे दक्षिणाश्च त्वां प्रशास्त्रोराज्ञापयित्रोर्मित्रावरुणयोः प्रशिषा प्रशासनेन यज्ञसंबन्धि(न्ध)निमित्तं रथे युनक्ति । मित्रावरुणपदाभिप्रायं दर्शयति—

“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्तित्याह । ब्रह्मणैवैनं देवताभ्यां युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपादिताभ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति । रथस्याश्वयोपेतत्वं विधत्ते—

“ षष्टिवाहिनं युनक्ति । षष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्यै युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

तादृशं रथं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट् संपद्यन्ते (१) । षट् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सव्येष्ठेत्यत्र दक्षिणस्थेत्यध्याहार्यम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ।

कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽत्येतिः ” इति । पाठस्तु—
विष्णोरिति । एते त्रयो मन्त्रा वाजपेये व्याख्याताः । विधत्ते—

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । मियपुत्रस्यान्वारम्भणं विधत्ते—

“ यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वारभते । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । प्राप्नोतीत्यर्थः । प्र ससाहिष इत्येतामृचं विधत्ते—

“ त्रिष्टुभाऽन्वारभते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सैयमृगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमग्ने बृहद्वय इत्यस्मिन्ननुवाके सामान्नातेति तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मरुतामिति । कल्पः—“ मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयाति ” इति ।

मरुत्संज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि ।

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

तदनुज्ञायां जयहेतुतां दर्शयति—

“ मरुतां प्रसवे जेषमित्याह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जयति ” [ब्रा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

आप्तमिति । कल्पः—“ सधन् राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्मा एतानिषूनस्यत्याप्तं मन इति ” इति ।

मनोऽभिमतमाप्तं प्राप्तम् । अमुमेवार्थं दर्शयति—

“ आप्तं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सीत् । तदापत् ” [ब्रा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ऐप्सीदातुमिष्टवान् । आपत्प्राप्नेति । विधत्ते—

“ राजन्यं जिनाति । अनाक्रान्त एवाऽऽक्रमते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

बाणविमोकेन राजन्ये जिते सति स्वयं शत्रुणाऽनपक्रान्त एव सञ्जश्रुमा-
क्रान्तवान्भवति ।

समहामिति । कल्पः—“ तं जित्वा समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमा-
वर्तते ” इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूवम् ।

मन्त्रपाठेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते । यो राजन्यं जिनाति । समहमिन्द्रि-
येण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

“ पशूनां मन्युरसीति वाराही उपानहावुपमुच्य ” इति । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे वराहचर्मनिर्मित उपानत्त्वं पशूनां मन्युरूपाऽसि । अतो
यथा तव मन्युरूपत्वं तद्वन्ममापि वैरिषु मन्युर्भूयात् । विधत्ते—

पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुच्यते । पशूनां
वा एष मन्युः । यद्वाराहः । तेनैव पशूनां मन्युमात्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । वराहस्याभिनिवेशाधिक्यं मन्युरूपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्योपानह उपमोकं प्रशंसति—

“ अभि वा इयं सुषुवाणं कामयते । तस्येश्वरेन्द्रियं वीर्यमादातोः । वाराही

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

उपानहावुपमुञ्चते । अस्या एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै (४) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

इयं भूमिः सुषुवाणमभिषिक्तमभिलक्ष्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा च तस्येन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा शक्ता भवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्भवति । तस्यान्तर्धानमनात्यै भूम्या वीर्यस्यास्वीकाराय भवति । कल्पः—

“ नमो मात्र इत्यवरोक्ष्यन्पृथिवीमभिमन्थ्य ” इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्योन्यर्हिंसाभावप्रार्थनं विस्पष्टम् । एतदेव दर्शयति—

“ नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहाहिंसस्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अवरुह्य मणीन्प्रातिमुञ्चत इयदसीति राजतमूर्गसीत्यौदुम्बरं युङ्क्सीति सौवर्णम् ” इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । पाठस्तु—

इयदिति । हे राजतमणे त्वमियदस्येतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयते । परिमितत्वादेवाऽऽयुःस्वरूपोऽसि । तस्मादायुर्मे प्रयच्छ । हे ताम्रमण ऊर्गसि बलरूपोऽस्यतो बलं मे प्रयच्छ । हे सौवर्णमणे युङ्क्सीति धारयितुं योग्योऽसि । धारिते सति च वर्चोऽसि तेजस्वी भवस्यतो मे कान्तिं प्रयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति—

“ इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । ऊर्गस्यूर्जं मे धेहीत्याह । ऊर्जमेवाऽऽत्मन्धत्ते । युङ्क्सीति वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्चं एवाऽऽत्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुरूर्जं वर्चो दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । तदिदं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—

“ उपहृतायामिडायामुन्मुच्य मणीन्ब्रह्मणे ददाति ” इति । कल्पः—

“ अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान्होमान्हुत्वा ” इति । पाठस्तु—
अग्नय इति । स्पष्टोऽर्थः । विधत्ते—

“ रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । पाठप्राप्तामाहुतिसंख्यां प्रशंसति—

“ त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

“ हंसः शुचिषदिति सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमत्यादधाति ” इति ।

अथस्य मग्रहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । पाठस्तु—

हंस इति । हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । स्वस्थोपरि यजमानं वासयतीति वसुः । तरुगुल्माद्यनवरु-
ज्जेऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता होतृसमानः तदेव कथमित्युच्यते—वेद्यां
सीदतीति वेदिषत् । अतिथिसदृशश्च । तदपि कथमित्युच्यते—दुरोणेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोणसत् । यो यस्तमारोढुं नयन्ति तस्य तस्य गृहं सीदति । नृषु
मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत् । वरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति वरसत् ।
ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीत्यृतसत् । सूर्यं बोढुं व्यामन्याकाशे सीदतीति
व्योमसत् । अप्सुयोनिर्वा अथ इति श्रुतेरद्भ्यो जातैरश्वैरुपेतत्वादब्जाः । गोश-
ब्दवाच्याद्ब्रह्माज्जायत इति गोजाः । एतच्च स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयमित्या-
घ्रातम् । ऋतजाः षष्ठिवाहिन ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् । अद्रिभ्यः पाषा-
णसदृशेभ्यो दृढेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः । ईदृशो रथो बृहत्पौढं
राजसूयाख्यमृतं यज्ञं संपादयत्विति शेषः । विधत्ते—

“ यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमिघाताम् । सह संग्रहीत्रा रथ-
वाहने रथमादधाति । सुवर्गदिवैनं लोकादन्तर्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति ।

अथप्रग्रहधारी यः संग्रहीता यश्च रथाद्वरुढो यजमानस्त्वानुभौ सह स्वर्ग-
रूपायां वेद्यां यद्यवतिष्ठेतां तदानीं यज्वा चेतश्च सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तच्चा-
युक्तम् । तस्माद्रथ एवावस्थितेन संग्रहीत्रा सह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थाप-
येत् । तथा सति संग्रहीता वेदिरूपात्स्वर्गादन्तर्हितो भवति । मन्त्रं विनियुक्ते—

“ हंसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणैवैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

पूर्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेणैवैनं रथमुपावहतवान् । तस्मादिदानीमपि हंस
इति मन्त्रेण रथमाधातुं युक्तम् । मन्त्रगतच्छन्दोविशेषं प्रशंसति—

“ अतिच्छन्दा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि ।
सर्वैभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्ष्म वा एषा छन्दसाम् । यदति-

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

च्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्षमैवैनं समानानां करोति (६) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

हंसमन्त्रस्य च्छन्दोऽतिजगती । सा च गायत्र्यादीन्यल्पच्छन्दांस्यतिक्रम्य
वर्तत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । अत एव च्छन्दसां तत्रान्तर्भावात्सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आहिते सति सर्वैश्छन्दोभिराहितो भवति । किं-
च, एषाऽतिजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अत्रत्यैरक्षरैः कैश्चित्कचित्कस्य-
चिच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाधाने यजमानः सर्वेषां
समानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ इन्द्रेति रथमाहृत्य मित्रेत्येतं युनक्ति हि ।
विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्वारुह्य प्रयाति सः ॥
आसं क्षत्र इषुं मुक्त्वा संप्रदक्षिणमाव्रजेत् ।
पश्चित्युपानहौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रणम् ॥
इयन्मणिं राजतं चोर्गर्भनात्यौदुम्बरं मणिम् ।
युङ्क्षौवर्णं चाग्र हुत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

हंसो रथं स्थापयति मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरियसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

मि॒त्रोऽसि॒ वरु॑णोऽसि॒ सम॑हं वि॒श्वैर्दे॒वैः क्ष-
त्रस्य॒ नाभि॑रसि॒ क्षत्र॑स्य॒ योनि॑रसि॒ स्योना॑मा
सीद॑ सु॒षदा॑मा सीद॑ मा त्वा हि॒ंसी॒न्मा मां
हि॒ंसी॒न्नि प॑साद॒ धृत॑व्र॒तो वरु॑णः प॒स्त्या॑स्वा
साम्ना॑ज्याय सु॒क्रतु॑र्ब्रह्मा इ॒न्वं राज॑न्ब्रह्माऽसि॑

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविताऽसि सत्यसवो ब्रह्मा इन्त्व* राजन्ब्र-
ह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजाः (१) ब्रह्मा इ-
न्त्व* राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्मा इ-
न्त्व* राजन्ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तेन मे रघ्य दिशोऽभ्यय*
राजाऽभूत्सुश्लोकाँश्च सुमङ्गलाँश्च सत्यराजा-
इन् । अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाऽग्नये
गृहर्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

(सत्यौजाश्चत्वारिंशश्च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे दिग्विजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य सर्वैः
सेव्यत्वं वर्णयते ।

मित्रोऽसीति । कल्पः—“ मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपावहरते
वरुणोऽसीति सव्यम् ” इति ।

पूर्वं हिरण्यवर्णावुषसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उद्धृहीतौ तयोरिदानी-
मधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो त्वं मित्रोऽसि मित्रवद्भोजनादाविष्टार्थ-
प्रापकत्वात् । हे वामबाहो त्वं वरुणोऽसि शौचादावनिष्टनिवारकत्वात् ।

समहंमिति । कल्पः—“ समहं विश्वेदेवैरिति विश्वदेव्या[मा]मिक्षायां हस्ता-
वुपावहरते ” इति । अहं सर्वेदेवैः संगच्छेयम् (य) ।

मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वात्तन्नाम्ना व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोरूपत्वं वरु-
णशब्दस्यान्धकारवदावरकवाचित्वात्तन्नाम्ना व्यवहृतस्य रात्रिरूपत्वमिति
व्याचष्टे—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः । अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

मित्रावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात्सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षायां मित्रावरुणात्मकत्वेन निरूपितयोर्हस्तयोरुपावहरणं युक्तमित्येतद्दर्शयति—

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वेदेवैरितिपदेऽच्चारणेन तत्संबन्धिनीनां प्रजानां यजमानभोग्यत्वं संपन्नत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ समहं विश्वैर्देवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता एवाऽऽद्याः कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ स्वादिरमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृच्यधीवासमास्तीर्य ” इति । कृच्यधीवासं चर्मपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृच्यधीवास क्षत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभिवन्मध्यस्थानमासि । मातृवद्धारकत्वेन क्षत्रस्य योनिः कारणमासि । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरासि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

योनिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन भावनया सकारणत्वं क्षत्रस्य संपद्यते ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीद सुषदामा सीदेति तामासाद्य यजमानो मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपैविशति ” इति ।

हे मदीयशरीर स्योनां सुखकरीमेनामासन्दीं प्रत्यासीद समपिस्थं भव । सुषदां सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासीद । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् । मामपि शरीरस्वामिनं मा हिंसीत् । मन्त्रद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीद सुषदामा सीदेत्याह । यथायजुरैवैतत् । मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्याहाहिंसायै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ निषसाद् धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

नि षसादेति । अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृत्यज्ञो वरुणोऽनिष्टनिवारको भूत्वा निषसादास्यामासन्ध्यामुपविवेश । पस्त्यासु बहुषु वैरिगृहेष्वागत्य साम्राज्यं कर्तुं सुकृतुः शोभनसंकल्पो भवतु ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

साम्राज्यमुद्दिश्य सम्यक्संकल्पसिद्धिमेव दर्शयति—

“ निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुकतुरित्याह । साम्राज्यमेवैनं सुकतुं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ तमृत्विजो रतिनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्ताद्ध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्धोतोत्तरत उद्गाता, उपविष्टेषु ब्रह्माऽन् ओमित्यध्वर्युं राजा मन्वयते त्वं राजन्ब्रह्माऽसीततिरः प्रत्याहैवं ब्रह्माणं होतारमुद्गातारं चोत्तरोत्तरेणेतरे प्रत्याहुः ” इति । एतेषामष्टानां मन्त्राणां पाठस्तु—

ब्रह्माऽन्त्वमिति । दूरादाह्वोतुं प्लुतिः । हे राजंस्त्वमेव ब्रह्माऽसि ब्राह्मणोऽसि न त्वहम् । कुतः । यतस्त्वमेव सविताऽसि ब्राह्मणधर्मान्पालयन्नस्माकमनुष्ठानायानुज्ञाताऽसि । सत्यसवस्त्वममोघानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां त्वदर्धनत्वात्त्वमेव ब्रह्मा । तथेन्द्रोऽसि परमैश्वर्यवानसि । सत्यौजा अमोघवीर्योऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव(मित्र)नामाऽसि । सुशेवः सुष्टु सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्यनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यधर्मा शास्त्रीयधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य सिंहासने समासीनं राजानमथ उपविष्टाः पुरोहितादयो बहुभिराशीर्भिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्ब्रह्मापि सेवोपचारः क्रियते । एतयाऽऽशीर्वादरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यत्सामर्थ्यं शापानुग्रहरूपं तद्वाजनि प्रतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिप्रेत्य वाजसनेयिनो बृहदारण्यके क्षत्रियसृष्टिप्रस्तावे सामानन्ति—“ क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति ” इति ।

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्वयाचष्टे—

“ ब्रह्माऽन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सवितारमेवैनं सत्यसवं करोति (२) । ब्रह्माऽन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । इन्द्रमेवैनं सत्यौजसं करोति । ब्रह्माऽन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनं सुशेवं करोति । ब्रह्माऽन्त्वं राजन्ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनं सत्यधर्माणं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सवितेन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवतापियाणां छन्दसामुच्चारणं संपद्यत इति दर्शयति—

“ सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । त्रिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति (३) । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दांसि । सत्यमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गायत्र्यादिच्छन्दांसि च सत्यममोघं फलं प्रयच्छन्ति । अत उभयोः सत्यरूपत्वादिन्द्रादिपदोच्चारणेन गायत्र्याद्युच्चारणसिद्धिः । तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः संपादयति ।

वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुबुच्चारणसिद्धिं दर्शयति—

“ वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वे देवस्य नेतुरित्यस्यामनुष्टुभिः प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम् । उत्तरेष्वयः पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च “ एकस्मादक्षरादानाप्तं प्रथमं पदम् ” इत्यादिब्राह्मणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि क्वचिदानिष्टकारित्वादनृतरूपः । क्वचित्त्वन्निवर्तकत्वात्सत्यरूपः । एतच्च “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽर्धं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्द्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” इत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं द्रष्टव्यम् । अत उभयरूपत्वसाम्याद्वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुबुच्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात्सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदनं प्रशंसति—

“ नैनं सत्यानृते उदिते हिस्तः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्फयं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—इन्द्रस्येति । हे स्फय वज्रतृतीयांशत्वात्वं वज्रोऽसि । स्फयस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिघाती त्वं तेन कारणेन मे मदर्थं रध्य द्यूतस्थानपरिलेखनरूपं कार्यं साधय । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य विजयावृद्धमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि चार्वाङ्ग इति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैवास्मा अवरपरं रन्धयति । एवं हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रन्धयेयुः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

रन्धयेत्युच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं चापेक्षितं सर्वकार्यं रन्धयति साधयति । यद्यदि यजमानायैते कार्यविशेषा रन्धयेयुः सिन्धयेयुः । एदं सति श्रेयो हि तत्पशस्ततरं खलु ।

दिश इति । कल्पः—“ दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् राज्ञे प्रयच्छति ” इति ।

अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्संहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजाऽभूत् । विधत्ते— “ दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रयच्छति । एते वै सर्वेऽद्याः । अपराजायिनमेवैनं करोति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अक्षाः कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः । विभीतकफलानि सौवर्णानीत्येके । ते चाक्षा द्यूतस्थाने निवपनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन दर्शितम्— “ अक्षावापोऽधिदेवनमुद्धत्या बोक्ष्याक्षाञ्जिवपेतसौवर्णान्परःशतान्परःसहस्रान्वा ” इति । तेभ्यः पञ्चाक्षानुद्गृह्य जितवानयं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे दद्यात् । एत एव पञ्चाक्षा अयाः सर्वे संपद्यन्ते । अयशब्दोऽक्षवाची । पञ्चादिग्वर्त्यक्षाभिप्रायेण पञ्चाक्षाणां दत्तत्वाद्वाशिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति । तथा सत्येनं यजमानमपराजायिनं कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओदनमुद्ब्रुवत । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामेवैनं श्रियं गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अधिदेवनकाल ओदनं पणत्वेन सर्वं परस्परं ब्रूयुः । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति भ्रुतेरोदनः परमेष्ठिरूपः । तथा सत्योदनपणप्रतिज्ञया परमां श्रियं यजमानः प्राप्नोति ।

सुश्लोकाँ ३ इति । कल्पः— “ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँ ३ इति संघहीतारं सुमङ्गलाँ ३ इति भागदुभं सत्यराजा ३ निति क्षत्तारम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः स्तुतिर्यस्यासौ सुश्लोकः कोशाध्यक्षोऽथप्रग्रहधारी वा । तावुभावपि स्वस्वकार्यं सम्यगनुतिष्ठन्तौ शोभनस्तुतियुक्तौ भवतः । शोभनं मङ्गलं मर्यादानुल्लङ्घनेन प्रजाभ्यः करादानरूपं यस्य भागदुवस्य सोऽयं सुमङ्गलः ३

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सत्यस्यावश्यंभाविनोऽन्तःपुररक्षणस्य स्वामी क्षत्ता सत्यराजा । एतेषां संबोधना-
नि प्लुतयश्च दूरादाह्वानार्थाः । द्वयोः सानुनासिकत्वं सांप्रदायिकम् ।

स्वकीयाः संग्रहीनादयः सुश्लोकादयो भूयासुरित्येवमाशीः परतया व्याचष्टे—

“ सुश्लोकाँ३ सुमङ्गलाँ३ सत्यराजा३ नित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ”

[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति । विधत्ते—

“शौनःशेषमाख्यापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन यजमानं वरुणपाशान्मोचयतीति । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—

“ परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

परःशतं शतादधिकम् । ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—“ शौनः-
शेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः परःशताः परःसहस्रा वा ” इति । विधत्ते—

“ मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽमिक्षाया अग्नये स्विष्ट-
कृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

समवद्यति समस्यैकीकृत्यावद्येत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थिताभिर्देवताभिरे-
वैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पालितवान्भवति ।

अपां नष्टा इति । कल्पः—“ अवभृथेन प्रचर्यापां नष्ट्रे स्वाहेत्यप्सु जुहो-
त्यूर्जो नष्ट्रे स्वाहेत्यन्तरा दर्भस्तम्बे स्थाणौ वल्मीकवपायां वा हुत्वाऽग्नये गृह-
पतये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये हुत्वा ” इति ।

अपां नष्ट्रे नपातयित्रे विनाशमकुर्वते वह्नये । न खल्वग्निरपो नाशयति किं-
तूत्पादयति । अग्रेराप इति सृष्टिप्रकरणे श्रवणात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्रे
वह्नय ऊर्जो नष्ट्रे । उदराग्निना भुक्तेऽन्ने जीर्णे सति बलं वर्धते न तद्विनाशयते ।
विधत्ते—

“ अपां नष्ट्रे स्वाहोर्जो नष्ट्रे स्वाहाऽग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुती-
र्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति (६) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० १०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः संब्यत्वस्य वर्णनम्)

“ बाहू अधो हरेद्द्वाम्भ्यां मित्रेति वरुणेति च ।
स्वाम्युपाहत्य बाहू सं वैश्वदेव्यां प्रसादयेत् ॥
क्षत्राऽऽसन्ध्यां तु खादिर्यां ऋच्यधीवाससंस्तृतिः ।
स्योना स्वामी समागत्य मा त्वा तत्रोपसीदति ॥
नि षोपविष्टं समन्त्र्य ब्रह्मा ३ नध्वर्युर्भीरयेत् ।
प्रत्याह सोऽपि त्वामिति ब्रह्मा होता च सामगः ॥
राज्ञोक्ता उत्तरं प्राहुरिन्द्रं स्पर्धं स्वामिनोऽर्षयेत् ।
दिशोऽक्षान्दापयेत्पञ्च सुशोक इति च क्रमात् ॥
संग्रहीता भागदुषः क्षत्ता चाऽऽहूयते त्रिभिः ।
अपां जुहोत्यप्सु दर्भं गार्हपत्ये त्रिभिः क्रमात् ।
अनुवाके षोडशोऽस्मिंस्त्रयोविंशतिरारिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेच्याख्ये योगे ये देवनादयः ।
तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥
राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।
कल्प्याऽऽकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ” ॥

राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चि-
त्सोमयागः । तत्संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“ अक्षैर्दीव्यति राजन्त्यं जिनाति
शौनःशेषमाख्यापयते ” इति । जिनाति जयति । बहवृचब्राह्मणे समाम्नातं
शुनःशेषविषयमुपाख्यानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिबलाद्देवनादयोऽभिषेचनी-
याङ्गमिति चेन्नैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देव-
नादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इत्यत्र सर्वशेष-
त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमविकृति-
त्वेनातिदिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । संनिहितविधिबलादाकाङ्क्षो-
त्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य
तद्द्वारा वाक्यलिङ्गभूतिकल्पनया संनिधिविप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु
महाप्रकरणं क्लृप्तत्वादेकया कक्षयया संनिकृत्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधि-
बाधात्सर्वशेषा देवनादयः । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ अभिषेच्यमाकृताङ्गन्समाप्तौ देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वे प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य संनिधौ देवनशौनःशेषोपाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्राभिषेचनीये चोदकमाप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन प्रथमं संपाद्य पश्चाद्देवनादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः—माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभिषिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठमाप्तम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ” ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गनमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभिषेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नातास्तथाऽप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते । तस्मिन् अपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां विदेवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद्देवनादिकमाभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् । उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य पबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दानुमत्यादीन्सर्वान्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वाद-
शकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं
श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वारुणं
दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं
बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शुण्ठो दक्षिणा
वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं हिरण्यं सारस्वतं द्विचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यत्वरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संसृपां
हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते—

आग्नेयमिति । उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुक्लकायः शुण्ठः । तान्येतानि
हवींषि प्रशंसति—

“ वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्संसृद्धिरनु सम-
सर्पत् । तत्संसृपांसंसृप्तवम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहन्ननु प्रायुङ्क्त । सर-
स्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे । बृहस्प-
तिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे (१) ।
सोमेन राज्ञाऽष्टमे । त्वष्ट्रा रूपेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्संसृपो
भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आप्नोति” [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० १] इति ।

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

सुषुवाणस्य सुष्टु सोममभिषेचनीयकर्मण्यभिषुतवतो वरुणस्थेन्द्रियसामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतद्विनष्टम् । स च वरुणस्तादिन्द्रियं संसृप्शब्दाभिहितैर्यथोक्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक्प्राप्तवान् । सम्यक्सृप्यते प्राप्यते वीर्यमाभिरग्न्यादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्ताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निरवपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वायुपया सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातीतकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमेन सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता त्वष्टा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तादिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठानविधिरुच्येयः । अन्यं प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति ! इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुद्धचै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १] इति ।

पूर्वा पूर्वादिगता दिनभेदेन बहुवेदित्वद्योतनार्था वीप्सा । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ श्रोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्थति यत्र * पूर्वस्याऽऽहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्हपत्य उक्तमायाः प्राग्वंश आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ” इति ।

अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कञ्चित्कालविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तद्दधाति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । रेत एव हिवं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ।

* स्व. पुस्तकटिप्पण्यां “ पूर्व आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः ” इति पाठः ।

१ स्व. घ. ङ. च. “न्द्रियं सा” । २ क. पूर्वपूर्वदे” । ३ स्व. घ. च. पूर्वदे” ।

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवातन्तः प्रतितिष्ठति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १] इति ।

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृ-
व्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः
कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिने उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा
प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा
प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदावनुष्ठायोपरिष्ठाद्वैष्णवेन दश-
महविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारणहेतुत्वात्प्रथमतस्तत्प्रयोगे यजमानो रेतो
दधाति । ततस्त्वष्टुः प्रयोगे सति धृतं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति । विष्णोर्यज्ञरूपत्वाद्गन्ते तद्धविःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि
यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमा-
पस्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठ्यते—
“ एका दीक्षा तिस्र उपसदः पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति अन्तरा त्वाष्ट्र-
मष्टाकपालमुपरिष्ठाद्वैष्णवं त्रिकपालम् ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरोदिति ।

अङ्गङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भावी(ति) कालविधिस्ततः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरोष्ठिवत् ” ॥

राजसूये संसृप्शब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि ।
तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते—“पुर-
स्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ” इति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां
त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्गनीति
प्राप्ते ब्रूमः—उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौ-
म्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गङ्गिभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पु-
ण्डरिञ्जां प्र यच्छति दशभिर्वत्सतरैः सोमं
क्रीणाति दशपेयो भवति शतं ब्राह्मणाः
पिबन्ति सप्तदश* स्तोत्रं भवति प्राकाशाव-
ध्वयवे ददाति स्रजमुद्गात्रे रुक्म* होत्रेऽश्वं
प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश पष्ठौहीर्ब्रह्मणे व-
शां मैत्रावरुणायर्षभं ब्राह्मणाच्छ*सिने
वाससीनेष्टापोतृभ्या* स्थुरिं यवाचितमच्छा-
वाक्यायानइवाहममधिं भार्गवो होता भवति
श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारवन्तीयमग्नि-
ष्टोमसाम* सारस्वतीरपो गृह्णाति (१) ॥

(वारवन्तीयं चत्वारि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशे संसृपां हवींष्युकानि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षासो-
मक्रययोश्चोदकप्राप्तं दिनभेदमपवदितुं विधत्ते—

सद्य इति । प्रकृतावप्सु स्नात्यपोऽश्रातीति यद्विहितं तदपवदितुं विधत्ते—

पुण्डरिञ्जामिति । तदेतत्सूत्रकारः स्पष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते” इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रशंसति—

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

“ जामि वा एतत्कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिस्रजां प्र यच्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिस्रजां प्रयच्छति । साक्षा-
देव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

चोदकमाप्तानि हिरण्यवासःप्रभृतीनि दशविधक्रयद्रव्याण्यपवादितुं विधत्ते—
दशभिरिति । वत्सतरा उपरतस्तनपानाः । अत एव सूत्रकारो विशिनष्टि—
“ दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति ” इति । अत्र संख्यां प्रशंसति—

“ दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् (१) । अन्नं विराट् ।
विराजैवाच्चाद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

साण्डत्वं विधाय प्रशंसति—

“ मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।
सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसाहितत्वम् । प्रधानं कर्म विधत्ते—

दशपेयं इति । दशसु वैकृतचमसेषु पातव्यः सोमरसो यस्मिन्कृतौ स
ऋतुर्दशपेयः । यद्वा—एकैकस्मिन्पात्रे दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमो यस्मि-
न्स दशपेयः । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकार आह—“ शोभूते पात्रसंसादनकाले दश
चमसानधिकान्प्रयुनाकि तानुञ्जयनकाल उञ्जयति भक्षणकाले दश दशैकैकस्मि
श्वमसे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति ” इति । तं विधिं प्रशंसति—

“ दशपेयो भवति । अच्चाद्यस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ०
२] इति । विधत्ते—

शतमिति । एकैकस्मिन्पात्रे दश दश ब्राह्मणा इति मिलित्वा शतं ब्राह्मणाः
पिबन्ति । प्रशंसति—

“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिविष्टति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

सप्तदशमिति । अस्मिन्कृतौ यद्यत्स्तोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशस्तोमंत्वमेव
क्षुर्यात् । प्रशंसति—

“ सप्तदश* स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

प्राकाशाविति । प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति—

“ प्राकाशावध्वयंवे ददाति । प्रकाशमेवैनं गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । हिरण्यस्रजो दानं विधत्ते—

स्रजमिति । तथा च सूत्रकारः—“ दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वयंवे ददाति हिरण्यस्रजमुद्रात्रे ” इति । प्रशंसति—

“ स्रजमुद्रात्रे । ध्येवास्मै वासयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अस्य यजमानस्य ध्येव विशिष्टमेव दुकूलादिकं वासयति उत्तरीयत्वेनाऽऽच्छादयति । वर्तुलस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते—

रुक्ममिति । प्रशंसति—

“ रुक्मं होत्रे । आदित्यमेवास्मा उन्नयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते—

अश्वमिति । ददातीत्यनुषज्यते । द्वाभ्यामेकद्रव्यदानं वाचनिकम् । प्रशंसति—

“अश्वं पस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतेराप्स्यै (३)” । ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अश्वमेधप्रकरणे प्रजापतेरक्षयश्वयत्तत्परापतादिति श्रुतेरश्वस्य प्राजापत्यत्वम् ।

बालगर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते—

द्वादशेति । वत्सद्वाराऽभिवृद्धिसूचनादायुष्याभिवृद्ध्या प्रशंसति—

“ द्वादश पशौहीर्नस्रणे । आयुरेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । बन्ध्याया गोदानं विधत्ते—

वशामिति । वशाशब्देन बुद्धिस्थं वंशित्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वशां वैवावरुणाय । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । रेतःसेचनसमर्थस्य गोदानं विधत्ते—

ऋषभमिति । ऋषभशब्देन बुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ ऋषभं ब्राह्मणाच्छसिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विधत्ते—

वाससी इति । धौतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । पवित्रे एवास्यैते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

स्थुरि यवाचितमिति । वारुणं यवमयं चरुमिति श्रुतत्वाद्यवपिथं वरुणं स्वकीयभागप्रदानेन स्वकीयदेशान्ताद्बहिर्निःसारितवान्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ स्थुरि यवाचितमच्छावाकाय । अन्तत एव वरुणमवयजते (४) ” ।

[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

अनड्वाहमिति । वह्निद्वारकेणोभयोः संबन्धेन प्रशंसति—

“अनड्वाहमग्नीधे । वह्निर्वा अनड्वान् । वह्निरग्नीत् । वह्निनैव वह्नि यज्ञस्यैव वरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

दशपूर्वाभासगोराभेयहविर्युक्तस्य शकटस्य वह्नादानड्वान्वह्निः । अग्नेरिन्धनाद्वाग्नीध्रेऽपि वह्निः । उभयोः संबन्धे सति वह्निरूपेणानुड्वाहा यज्ञस्य वह्निवाहकमग्नीध्राद्यृत्विग्जातं स्वाधीनं करोति ।

चोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं बाधितुं विशेषान्विधत्ते—

भार्गवो होतेति । प्रकृतौ यः कोऽपि होतेत्यत्रापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्नत्वेति विशेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रत्याज्यस्तोत्रे गायत्रसाम्नो विहितत्वात्तदपवादाय आयन्तीयं सामात्र विधीयते । आयन्त इव सूर्यमित्यस्मामृच्युत्पन्नं साम आयन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायज्ञिस्याग्निष्टोमसामत्वात्तदपोद्य वारवन्तीयं साम विधीयते । अथ न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम । प्रकृतौ वहन्तीनां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीविरत्वाद्वापि तत्प्राप्तौ सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते । इन्द्रवीर्यत्वेन त्रयं प्रशंसति—

“इन्द्रस्य सुषुवाणस्य त्रेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । आयन्तीयं तृतीयम् । सरस्वती तृतीयम् । भार्गवो होता भवति । आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । वारवन्तीयमाग्निष्टोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

वारवन्तियस्येन्द्रवीर्यत्वाभावेनात्र स्तुतेरप्रततित्वात्तेन सह स्तोतुं आयन्तीयमपि गृह्णामादौ—

“ आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं भवति । वारवन्तीयमाग्निष्टोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारयति (५) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

१ स. व. च. इन्द्रियवी० । २ क. ऊ. च. °स्येन्द्रियवी० ।

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

सामनाम्नि श्रयतिधातोः प्रतीतत्वाद्यजमानेन वीर्यमाश्रीयते । द्वितीयनाम्नि वारयितृत्वप्रतिशेरस्मिन्व्यजमाने प्रयुक्तं वैरिवीर्यं निवारितं भवति ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽथवा ।

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः । क्रयस्याभिन्नत्वात् । ' सह सोमौ क्रीणाति' [इति] अभिषेचनीयस्य यदा सोमक्रयस्तदैव दशपेयस्यापि सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात्पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः—भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृग्शब्दवाच्याभ्यो दशम्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमः । ताभ्यः प्राचीनेऽन्यन्तव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति । ' सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति ' इति दशपेये क्रयस्य सद्यस्कालत्वाभिधानात् । सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

राजसूये क्वचित्कर्तुंश्चमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आद्यो भागा(ना)त्संख्ययैकजातोर्विषाः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते—“ दश दशैकैकं चमसमनुसर्षन्ति ” इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य पञ्चमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्मक्षणीयः । दशेति संख्या (ख्य) या जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि—दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात्प्रकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्मक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयते तर्हि प्रकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्यतां न त्वेकजातीयत्वम् । तस्माद् राजन्यो यजमानो राजन्यैर्नवाभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतितः

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुरुषाणां दश दशेतिवीप्सया प्रतिच-
मसं दशसंख्यां विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं
विधीयते—“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति ” इति । तथा सति यजमानस्यापि राज-
स्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव
भक्षकाः । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याऽऽध्वर्यवस्य वा ।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥

राजसूये श्रूयते—“ हिरण्मथौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति ” इति । प्राकाशौ
दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधकौ,
जताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीतिकर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसंबन्धेन प्राकाशावध्वर्यव इतिवाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपोदिते सति देयद्र-
व्यप्रतीतेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः । अध्वर्यवे ददातीतिसंपदान-
नकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतरस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात्संपदानवि-
शिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धात्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गीं पशौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमा-
मिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शिति-
पृष्ठो दक्षिणाऽऽदित्यां मल्हां गर्भिणीमा ल-
भते मारुतीं पृश्निं पशौहीमाश्विभ्यां पूष्णे

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते
सत्यवाचे चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-
डाशं द्वादशकपालं तिसृधन्वं शुष्कहातिर्द-
क्षिणा (१) ॥

(आग्नेयः हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं पिशङ्गीं सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सतिवदू-
तानां हवीषि च विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ पञ्च हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । पिशङ्गीं पिङ्गलवर्णां ।

दिग्ब्यास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणावेष्टिविधिं प्रस्तौति—

“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयेन्ति । दिशा-
मवेष्टयो भवन्ति । दिक्षेव प्रतिष्ठित्यनुन्मादाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ३] इति ।

यं यजमानमध्वर्युः प्रस्थापयत्येष यजमानो दिशोऽनुप्राप्य दिग्भ्रमेणोन्मदि-
तोरुन्मतो भवितुमीश्वरः प्रभुर्भवति । विधिवाक्यावगर्तं देवतापञ्चकं प्रशंसति—

“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्षेव प्रतिष्ठति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि अभिर्धारणं विधत्ते—

“ हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यमभिचारयति । यजमानदेवत्यो वै नृह-
स्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति (१) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ३] इति ।

यजमानस्य देवता उक्ता अग्न्यादयश्चतस्रस्ताभ्यो हितो यजमानदेवत्यः ।
अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

आदित्यां मल्हामिति । आदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिला
गलस्तनयुक्त्यर्थः । पृश्निरल्पतनुः श्वेतवर्णा वा ।

आदितेभूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्वमसकृदुकं तदेतदभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पृष्टौहीम् । विशं
वैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

करप्रदानेन विशः सम्यक्त्वं सस्यानिष्पादकत्वेन राष्ट्रस्य सम्यक्त्वम् ।

पाठपाठं क्रमं प्रशंसति—

“ आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्र एव विशमनुब-
ध्नाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आश्रावणस्य चोदकपाप्तमुच्चध्वनित्वमादित्ययोगेऽनुद्यापवादितुं विधत्ते—

“ उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उपाशु मारुत्यै । तस्माद्वाष्ट्रं विशम-
तिवदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यस्माद्वाष्ट्ररूपायामादित्येष्टावुच्चध्वनिर्विदूपायां मारुतीष्टावुपांशुध्वनिस्त्वस्मा-
ल्लोकेऽपि राष्ट्रमुज्जित्य तत्पालको राजादिः सहस्रकरदानाय विशमतिवदति ।
निर्भर्त्सयतीत्यर्थः । पूर्वोक्तं पशुविशेषणं प्रशंसति—

“ गर्भिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ।
अगर्भा मारुती । विद्वै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ३] इति ।

गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वं तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियप्रजा
इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्येन वैश्या निरिन्द्रिया इतरापेक्षया
क्षीणसामर्थ्या भवन्ति । ननु पृष्टौही बालगर्भिणीत्यसकृदुकं कथमगर्भा मारुती-
तीहोच्यते । नायं दोषः । पञ्चवर्षाया अपि पृष्टौहीशब्दवाच्यत्वात् ।

पशुबन्धं विधाय सात्यदूतानां हवीषि विधत्ते—

अश्विभ्यां पूष्ण इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चयो द्रष्टव्यः । सत्यं वक्तीति
सत्यवाक्तस्मै सरस्वन्नामकाय देवाय । सत्यप्रसवायामोघानुज्ञाय । तिसृभिरिषु-
भिर्युक्तं धनुस्तिसूधन्वं तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिः । तदुभयमत्र देयम् ।

तेषु हविःषु प्रथमं प्रशंसति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अधिनोः पूष्न्वाचः सत्यं संनि-
धाय । अनृतेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपाल निर-

(राजसूयसंबन्धिर्मां विशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहर्षाधि-चेत्येतेषां विधिः)

षण् । दूतो वै ते वाचः सत्यमवारुन्धत (३) । यदधिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्षपति । अनृतेनैव भ्रातृव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

वाचः संबन्धि यत्सात्यमनृतपरित्यागेन भाषणं तत्सर्वं स्वकीयमश्विनोः पूष्णि च निक्षेपरूपेणावस्थाप्य युष्मान् हनिष्याम इत्यनृतेन वचनेनासुराणामग्रे भाषां कृत्वा तद्विभासेन युद्धसंनाहं परित्यज्य कदाचिन्निर्झाणानसुरान्निहतवन्तः । सतोऽनृतदोषपरिहारक्षमं पूर्वांनिक्षिप्तं वाचः सत्यं ग्रहीतुमाश्विनोः पूष्णः स्वोक्तो-चरूपं पुरोडाशं निरूप्य तत्सत्यं स्वार्थिनं कृतवन्तः । तद्वद्यजमानस्यापि द्रष्ट-व्यम् । द्वितीयं हविः प्रशंसति—

“ सरस्वते सत्यवाचे चरुम् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

पूर्व. प्रथमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवारुन्ध इति यदुक्तं तदेवोत्तरेण सत्य-वाच इत्यनेन देवतादिशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गृणाति उच्चारयति । अतोऽनेनापि यागेन सत्यस्वीकार एव दृढो भवेतीत्यभिप्रायः ।

सत्यप्रसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—

“ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं प्रसूयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति । विधत्ते—

“ दूतान्प्रहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेव नं गमयन्ति । अथो दूतेभ्य एव न छिद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्वेदयन्ति ख्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैनं यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्वेद्यते ख्याप्यत इत्यावित्कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किंचायं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति, किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“ तान्यभ्यवस्त्राय प्रतिराजभ्यः प्रहिणोत्यभ्यविक्षि राजाऽभू-मित्यावेदयते ” इति । तानि तिसृधन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याण्यभ्यवस्त्रायाभित आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति—अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽ-भूवामिति । दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

“ तिसुधन्वश्च शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृद्धचै (४) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्टिचारुपा श्रुताऽत्र तु ।

विपक्षत्रियविद्भेदाद्दक्षिणां व्यत्ययः क्रमे ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वकृतं ततः ।

अप्राप्तप्रापणात् (णं त) स्मान्न रथंतरतुल्यता ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“ आग्नेयपथाकपालं निर्बपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पशौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वंशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा ” इति । तस्यामेवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्यतो निधायाऽऽहुतिर्माहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्र-वायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेना-नूदितम्, एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तदयाऽनूद्यते । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयत्वेन स्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मण-वैश्ययोः प्राप्त्यभावाच्चानुवादो युक्त इति चेन्न, तयोरपि राज्ययोगेन राज-शब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः, न तु राज्ययो-गस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगूह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मण-वैश्ययोः प्रजापालने राज्यशब्द औपचारिकः । तस्मादेवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्मत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टे-रपि तथात्वासस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेन्नैवम् । अन्तर-

(राजसूयसंबन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

वेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्संभावात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्यु-
ज्येयम् । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवेष्टावङ्गन्तन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गन्तोऽग्रिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदालिङ्गं ब्राह्मणयोगगम् ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते—“ दिशामवेष्टयो भवन्ति ” इति । ताश्चावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवमाम्नायन्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणै-
न्द्रेमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पशौही दक्षिणा मैत्रा-
वरुणीमभिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा ” इति । तास्वेवेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । तल्लिङ्गान्—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्यनिमित्तमिति लिङ्गं, तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयो-
गभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्व-
यम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूतदिव्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावगमात् । तथा च श्रूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मादितोः ।
यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनु-
न्मादाय ” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्त्वेतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदिति विहितः । न चासौ राजसूयान्तःपाती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णत्रय-
संयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणैवश्ययोरनधिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगे तन्त्रमन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रम-
ष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-
बाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति
पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षैत्रपत्वं
चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा(१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत्) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पञ्चबन्धः सात्यदूतानां हवींषि चोक्तानि । अथ
विंशे प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते । तत्प्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“अपराहणे षड्मिः
प्रयुजां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा
श्रोभूते षड्भिरुत्तरो रथवाहनवाहः ” इति । तान्येतानि हवींषि विभक्ते—

आग्नेयमिति । रथस्य वाहनं रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथस्वेषयोरग्र-
मवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलविदोऽसौ पूर्वषट्के
दातव्यः । एवमुत्तरषट्केऽपि योज्यम् । अत्र पूर्वषट्कगतं प्रथमं हविः प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति”

[ब्रा०का० १प्र०८अ०४] इति ।

उपरिष्ठात्परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते “ मासि मास्येतानि हवींषि निरुष्वाजी-
त्याहुः ” इति । तत्पक्षानुसारेण फाल्गुनमासमारभ्य क्रमेणैकैकस्मिन्मास एकैकं
हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपक्रम्य
पवित्रनामकमग्निष्टोममानुमतादीनि चानुष्ठाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य वैश्व-
देववरुणभ्राससाकमेधांश्चतुर्षु मासेषु निष्पाद्य द्वितीयस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

शुनासीरीयन्द्रतुरीयादिकमनुष्ठायोत्तरदिनेषु देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रत्निनां हवींषि चानुष्ठाय फाल्गुनामावास्यायामभिषेचनीयार्थं दक्षिण्यत्वात् तस्य दीक्षा वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथाऽभिषेचनीयस्योक्थ्यस्य दीक्षाः प्रवर्धयति यथा संवत्सरस्य दशरात्रेऽवशिष्टे दशपेयो भविष्यति ” इति । स च दशपेयः संवत्सरं दशरात्रीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां समाप्यते दशम्यां प्रातः सात्यदूतानि निरूप्यापराहणे प्रयुजां हवींष्यु-
पक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्नेयस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः प्राप्यते । तस्मिञ्शिशिरे तन्निर्वापाच्छिशिरद्वारा तद्दिविः स्तूयते । कुरुपञ्चालदेशवर्तिनो राजानः प्राच्येषु देशेषु सस्याभिवृद्धिमवगत्य दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्मादाग्नेययागकालः शिशिरः सस्याभिवृद्धिहेतुस्तस्मात्प्राञ्चो यान्तीत्येवं स्तुतिः । द्वितियं हविः प्रशंसति—

“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्वसन्तं व्यवसायाऽऽदयन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

उक्तक्रमेण वासन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्मादन्नस्य देवता सोमोऽत्र चरुणेज्यते तस्मात्प्रथमो वसन्तमास आगतोऽयमिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गता राजानस्तत्रत्यं धान्यं सर्वमुपहत्य स्वसेनामादयन्ति वसन्तः समुपस्थितः सम्यक्पक्वं समृद्धमन्नं कामं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां भ्ररयन्ति । तृतीयं हविः प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वसन्तमासि सावित्रयागः कृतस्तस्मात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गता राजानः सवित्राऽनुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुन्धते यवादीनि धान्यानि परकीयाणि विशेषणाविरुन्धते यथा कृषीवला न गृह्णन्ति तद्ददवरोधं कुर्वते । चतुर्थं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुम् । सवित्रैव विरुन्धे । ब्रह्मणा यवानादधते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्मात्प्रथमे श्राद्धे मासि बार्हस्पत्ययागः कृतस्तस्माद्ब्रह्मणा बृहस्पतिनाऽनुज्ञा-

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

ताः सन्तो यवानादधते पूर्वं सवितृप्रसादाद्ये यवाः परदेशवर्तिभ्यः कृषीवलेभ्योऽव-
रुद्धास्तान्सर्वानानीय स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं प्रशंसति—

“ त्वाष्ट्रमष्टाकपालम् (१) । रूपाण्येव तेन कुर्वते ” [ब्रा० का० १
प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये ग्रीष्मे मासि त्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्मात्रा
त्वष्ट्राऽनुज्ञाताः सन्तो रूपाण्येव परकीयधान्यानां यथेष्टभोजनेन पुष्टिमन्त्येव
शरीराणि कुर्वन्ते । षष्ठं प्रशंसति—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाचे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला
यान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वार्षिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्द्वैश्वानरेणानुज्ञाता जघन्ये
नैदाचे द्वितीयस्मिन्ग्रीष्ममासेऽपगते सति वर्षर्तुप्रथममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना
विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं
सर्वेऽपि राजान उक्तरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् । उत्तरषट्कस्य प्रथमं हविः
प्रशंसति—

“ सारस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात्पावृषि सर्वा वाचो वदन्ति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वार्षिकमासि सारस्वतयागः कृतस्तस्मात्पावृषि वृष्ट्या संतु-
ष्टाः कृषीवलास्त्वया कृषिकार्यं मया कृषिकार्यं क्रियते बीजानि सन्ति के
वाऽनड्वाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशं-
सति—

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृषन्ते । वारुणेन विधृता आसन्ते । क्षैत्र-
पत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाऽऽदधते” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

शारदे प्रथमे मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात्तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पूषदेव-
ताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । शारदे
द्वितीये मासि मैत्रयागस्य कृतत्वान्मित्रदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति ।
हैमन्ते प्रथमे मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्वारुणदेवताया अनुग्रहेण गोमयादिकं
प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेत्रं विशेषेण धृतवन्तः पोषयन्त आसन्ते । हैमन्ते द्वितीये
मासि क्षैत्रपत्ययागस्य कृतत्वात्क्षेत्रपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमध्ये यथेष्टमु-

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

त्पञ्च निरर्धकं तृणादिकमुन्मूल्य फलपाकं संपादयन्ति । शैशिरे प्रथमे मास्यादि-
त्ययागस्य कृतत्वादादितिदेवताया अनुग्रहेण पक्वानि धान्यानि स्वगृहेष्वदादधते ।
अधोक्तं प्रतिमासनिर्वापं परपक्षत्वेनोपन्यस्यति-

“ मासि मास्येतानि हवींषि निरुप्याणीत्याहुः । तेनैवर्तुन्प्रमुक्ते इति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

तेनैव प्रतिमासं पृथङ्निर्वापेणैव सर्धानृतुन्प्रयुक्तवान्भवति ऋतुधर्मान्यथायथं
प्रयुक्तवान्भवति । यस्माद्दत्तप्रयोगस्तेषु संपद्यते तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीत्याभि-
प्रायः । तं पक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते-

“अधो खल्वाहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषु निरुप्याणि । षडु-
त्तरेषुः । तेनैवर्तुन्प्रमुक्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

आयुष्परिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्धर्मस्य त्वरिता गतिरितिन्यायेन दिनद्वये
निरुप्याणि । तथा सति षट्संख्यायाः षड्वा ऋतव इतिश्रुत्यनुसारेण ऋतुप्र-
योगसिद्धिः । प्रयुजां हविष्ववमप्युपपन्नमित्यभिप्रायः । दक्षिणाद्वयं प्रशंसति-

“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यै-
वान्तौ युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ४] इति ।

शकटशुगस्योभयोरन्तयोर्बद्धावेतावनड्वाहौ तयोर्दानेन संवत्सरस्योभयोर्मास-
षट्कयोरन्तौ संपादितवान्भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषणघञुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

स्वाद्दीं त्वां स्वादुनां तीत्रां तीत्रेणामृताम-
मृतेन सृजामि स० सोमेन सोमोऽस्याश्विभ्यां
पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णो प-
च्यस्व पुनातु ते परिरुत० सोम० सूर्यस्व

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

दुहिता । वारैण शश्वता तना । वायुः पूतः पवि-
त्रेण प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः
सखा । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दा-
न्त्यनुपूर्वं वियूर्य । इहेहैषां ऋणुत भोजनानि
(१) ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः । आश्विनं
धुम्रमा लभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषमैन्द्रमे-
कादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं
चारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तु-
ष्णुत बडवा दक्षिणा (२) ।

(भोजनानि षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके प्रयुजां हवींष्युक्तानि । एकविंशे सौत्रामण्या मन्वाः षशवो
हवींषि चोच्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्नेण गार्हपत्यमवटं खात्वा तस्मिन्सुरायाः कल्पेन सुरां संद-
धाति परिसुद्भवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शष्यैः सुरां संसृजति” इति । पाठस्तु—
स्वादीं त्वेति । हे सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोम-
शब्देन व्रीहियवाद्यङ्कुरं शष्पशब्दाभिधेयं बालतृणमु(णं चो)पलक्ष्यते । सोम-
स्यौषधिराजत्वेनोपलक्षयितुं शक्यते(त्वात्) । कीदृशीं त्वाम् । तीव्रामुम्रगन्धाम् ।
अमृताममृतवदाप्यायनकारिणीम् । अत एव बलीवर्दांश्चादीनाप्यायितुं पायय-
न्ति । कीदृशेन सोमेन । तीव्रेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन तीव्रत्वम् । अमृतेन
“ अपाम सोमममृता अभूम ” इत्यादिश्रुतेनामृतत्वप्रापकेन(ण) । एवंविधसौ-
मात्मकेन शष्पेण संसृष्टत्वात्त्वं सोमोऽसीति । तस्माद्देवतात्रयार्थं त्वं षन्मस्व ।
सुत्रान्धो सुहृ रक्षकाय । सक्तुप्रभृतिकद्रव्यविधानाय प्रस्तौति—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषामभिधानम्)

“इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् । स यत्प्रथमं निरष्टीवत् । तत्कलमभवत् । यद्द्वितीयम् । तद्धृदरम् । यत्तृतीयम् । तत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः । यदक्षयोः (१) । स शार्दूलः । यत्कर्णयोः । स वृकः । य ऊर्ध्वः । स सोमः । याऽवाची । सा सुरा ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सोममभिषुतवत् इन्द्रस्य सामर्थ्यं दशधा भिन्नं सत्पतितमभूत् । युक्तं चैतत् । अभिषवस्य वधरूपत्वात् । ध्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्तीति श्रुतेः । स चेन्द्रो वक्त्रेण त्रिवारं निष्ठीवनं कृतवान् । तेन द्रव्यत्रयमभूत् । प्रथमनिष्ठीवनेन कलं बालस्वर्जरफलमभूत् । बदरं क्रमुकपरिमितं सूक्ष्मं बदरीफलम् । कर्कन्धु हरीतकीपरिमितं स्थूलं बदरीफलम् । तदेतन्नयं मुखच्छिद्रान्निःसृतम् । यत्तु वीर्यं नासिकाच्छिद्रान्निःसृतं स सिंहमृगोऽभूत् । यच्चाक्षिच्छिद्राभ्यां निःसृतं स शार्दूलोऽभवत् । यदपि कर्णाच्छिद्राभ्यां निर्गतं स वृक आरण्यश्चाऽभूत् । यो वीर्यभागो मूर्धच्छिद्रादूर्ध्वो निर्गतः स सोमोऽभवत् । या च वीर्यकला पायुगुह्याभ्यामवाची निर्गता सा सुराऽभवत् । यद्यपि कलादीन्यष्टैव द्रव्याणि तथाऽपि च्छिद्रदशकोन्निर्गतत्वेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि विधत्ते-

“ त्रयाः सक्तवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावरुद्धचै । त्रयाणि लोमानि (२) । त्रिषिमेवावरुद्धे । त्रयो ग्रहाः । वीर्यमेवावरुद्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

त्रयास्त्रिविधाः सक्तवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कर्कन्धुभिश्च निष्पाद्यत्वात्त्रिविधाः । सक्तूनामिन्द्रियाभिवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियसंपत्तिः । त्रयाणि सिंहशार्दूलवृकाणां संबन्धीनि त्रीणि त्रिविधानि लोमानि संपाद्यानि । त्रयस्त्रिसंख्याका अश्विसरस्वतीसुत्रामदेवताका ग्रहा ग्रहीतव्याः । लोमभिस्त्रिषिदीप्तिः संपद्यते ग्रहैश्च वीर्यम् ।

सौत्रामण्या द्रव्यान्तरत्वशङ्कां वारयन्सन्कतुत्रयादीनि द्रव्याणि प्रशंसति-

“ नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणा इन्द्रियं वीर्यम् । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सक्तुत्रयलोमत्रयग्रहत्रयैर्निष्पन्ना नवसंख्या । तत्र सौत्रामणीदशमीत्वं नामरू-
पेण न तु द्रव्यरूपेण । यथोक्तद्रव्यानिष्पाद्यकर्मसंघनामत्वात् । पुरुषेऽपि मुख-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चहविषामभिधानम्)

च्छिद्राणि शिरसि सप्ताधो द्वे इति नवसंख्याकानि प्राणाधारत्वात्प्राणा इत्यु-
च्यन्ते । नाभिस्तु दशमी । सा च च्छिद्राभासरूपत्वाच्च मुख्यच्छिद्रम् । यथा
सौत्रामणी न द्रव्यं तद्वत् । नवच्छिद्रगताश्च प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन
चोच्यन्ते । अतोऽत्र द्रव्यगतया नवसंख्यया प्राणानिन्द्रियं वीर्यं च यजमाने
संपादयति । विधत्ते—

“ सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति । न वा एतदयो न हिरण्यम् (३) ।
यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणी
समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सीसक्लीबशष्पाणामन्तरालवर्तित्वं साम्यम् । सीसमयसोऽधिकं हिरण्यात्तु
न्यूनम् । क्लीबोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु न्यूनः । शष्पाण्यपि सुराजनक-
त्वात्सुराया अधिकानि सोमवत्पूतत्वाभावात्ततो न्यूनानि । तान्येतानि सौत्रा-
मणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्यन्ते ।

सोमेन संसृजामीत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेत्याह । सोममेवैनां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८
अ० ५] इति । देवतार्थपाकस्य प्रसिद्धतां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेत्याह ।
एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।
शष्पैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विधत्ते—

“ तिस्रः सःसृष्टा वसति (४) । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

क्रीतसोमस्य त्रिरात्रवासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—“ तत्र सोम-
माह्वियमाणं गन्धर्वा विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्समा-
त्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” इति ।

कल्पः—“ पुनातु ते परिस्नुतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पावयति ” इति ।

यथा शुद्धार्थं जलं वस्त्रेण गालितं भवति तद्वदियं बालपवित्रेण गालिता
कार्या । पाठस्तु—

पुनातु त इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता सुरां पावयतु सूर्यसंबन्धिनी

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

दुहितृस्थानीया दीर्घैः परिस्रुतं ब्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमकृतं सुराद्रव्यं वारेण बालजन्धेन पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारेण । शश्वता शश्वतेन दृढेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणानेन पूतः सोमो वायुवच्छीघ्रगामी भूत्वा प्रत्यङ्घोवर्ती पात्राभिमुखः सन्नभितः शीघ्रं द्रुतोऽभवत् । कीदृशः सोमः । इन्द्रस्य युज्यो योग्यः सखा । विधत्ते—

“पुनातु ते परिस्रुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्तैः” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

लौकिकजलादिकं न मन्त्रेणाऽऽविलं पुनन्तीति ततो व्यावृत्तिर्भवति ।

साधनं विधत्ते—

“पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

दशापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धम् ।

सोमसाम्याय बालस्वीकार इति दर्शयति—

“वारेण शश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

बालेन सोमशोधनं सोमप्रकरणे सूत्रकारेण दर्शितम्—“शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानः प्रयच्छति तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते” इति ।

वायुः पूत इत्यस्या ऋचः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति—

“वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा ह्येषा । अतिपवितस्यैतया पुनीयात्” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

द्विविधो हि सोमपाः सोमवामी जीर्णसोमश्चेति । तत्र सोमवामिनः सोमो बहिर्निर्गत इति प्राङ्सोमो अतिद्रुत इत्येतादृशः पाठस्तस्मिन्युक्तः । प्रत्यङ्कृत्यस्यार्थस्य तस्मिन्भावात् । तं प्रत्येषा व्यृद्धा समृद्धिहीना । यस्त्वतिपवितो जीर्णसोमस्तं प्रत्यर्थसद्भावात्समृद्धैव । तदेतत्सूत्रकारेण विशदीकृतम्—“प्राङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य” इति ।

कल्पः—“अपरस्मिन्स्वरे सुराग्रहान्मृहणाति कुविदङ्केति” इति । पाठस्तु—

कुविदङ्केति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अधिसरस्वतीसुत्रा-
मेन्द्रा ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न प्रापुः

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

किंत्वत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वनां हविर्विषयाणि भोजनानीहेह
कृणुत । ग्रहणवात्राणामनेकत्वाद्दीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते । कुविच्छब्दो बहु-
र्थवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिधान्योपेताः क-
षिकाः कुविद्यवांचिच्छुलं यवमन्वानि च गोधूमपियंग्वादिधानान्यनुपूर्वं तत्परी-
क्षाक्रमेण विद्युयेदं पक्रमिदमपक्रामिति पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति तथा यूमपि
नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्ह-
वीषि भुङ्ग्ध्वम् । विधत्ते—

“कुविदङ्गैत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः प्रजापतिः ।
प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

अस्यामृचि प्रस्तुतान्यभिसरस्वत्यादिनामानि न श्रुतानि किंत्वङ्गेति साधा-
रणशब्दः श्रुतस्तस्मादभेयं देवतेतिविशेषनिरुक्तवर्जितेयमृक् । प्रजापतिर्जग्दी-
श्वरोऽपि मूर्तिरहितत्वादनिरुक्तः । अत एव जगत्कारणप्रतिपादनपरे नासदासी-
यनूके श्रूयते—‘ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः ’ इति । ‘ यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा
न वेद ’ इति च । अतो निरुक्तराहित्यसाम्यादस्याः प्राजापत्यत्वम् ।

अत्र ग्रहाणां भिन्नत्वेन मन्त्रान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

“ एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने धीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति । मन्वानुक्त्वा पशुन्विधत्ते—

आश्विनं धूम्रमिति । मलिनशैत्यवर्णोपेतो धूम्रः । अत्रत्या देवताः प्रशं-
सति—

“ आश्विनं धूम्रमालभते । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताम्भामेवास्यै मेषजं
करोति । सारस्वतं मेषम् । वाग्वै सरस्वती । वाचेवैनं भिषज्यति । ऐन्द्रमुष-
भं सेन्द्रं त्वाम (६) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

पशुन्विधाय पुरोडाशान्विधत्ते—

ऐन्द्रमेकादशकपालमिति । कल्पः—“ दक्षिणेऽग्नौ शवातृष्णां स्थालीं
प्रबद्धां धारयति तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं बिलत्य यन्मे मनः परागत-
मिति तस्मिञ्जशतमानं हिरण्यं निधाय सोमपतीकाः पितरस्तृष्णुतेति तस्मिन्पुरा-
शेषमालभति ” इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

सोमपतीकाः सोमप्रमुखाः । दक्षिणां विधत्ते—

बद्धवेति । अधस्य योषिद्वद्धवेति ।

पशुभेदेन प्रसक्तं यूपभेदमपोहं यूपैक्यं विधत्ते—

“ यात्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूप आलभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

अस्माद्बहिर्धां यजमानशरीराद्बहिर्देशे ।

मरुतौ यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इत्यभिधानादत्रापि तत्पाप्तौ निवेधति—

“ नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति । ग्रहपुरोडाशा ह्येते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ग्रहा एवात्र पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्यैकः पेष एका याज्या ” इति । तत्र त्रयाणां ग्रहाणां याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ युवः सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति (१) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

युवः सुरामित्याद्यृग्वथं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके द्वितीया-नुवाके समाभ्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । तत्र चाश्विशब्दो यथा श्रुतस्तथै-वेन्द्रावतमितीन्द्रशब्दोऽपि श्रुतः । सरस्वती त्वेति सरस्वतीशब्दोऽपि श्रुतः । ततोऽन्धोः सर्वदेवत्यत्वं मरुत्रानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ।

विधत्ते—

“ ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातासम् । ब्राह्मणो साहृत्या उच्छे-षणस्य पाता ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

हुतायाः सुरायाः शेष उच्छेषणम् । तत्रैवानुक्तरूपं विधत्ते—

“ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् । श्वेष ततः प्रायश्चित्तिः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

येयमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणपानाभाववैकल्ये प्रायश्चित्तिः ।

पशूनां पुरोडाशानां च विलक्षणदेवत्यत्वं प्रशंसति—

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

“ वद्वै सौत्रामण्यै व्यृद्धम् । तदस्यै समृद्धम् । नानादेवत्याः पशवश्च पुरो-
डाशाश्च भवन्ति समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

कर्मान्तरे पशोः पुरोडाशस्य चैकदेवत्यत्वविधानाद्भिन्नदेवत्यत्वं समृद्धि-
हीनं भवति । यदेवान्यत्र समृद्धिहीनं भिन्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यां क्रियते तद्भि-
न्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यामस्यां वाचनिकत्वात्समृद्धं संपद्यते । तस्मादत्र समृद्धयै
पशवश्च पुरोडाशाश्च भिन्नदेवत्या भवन्ति ।

ऐन्द्रस्य पशोः पुरोडाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः (२) ।
इन्द्रिये एवास्यै समीची दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ऐन्द्रमृषभमिति पशुविधीनामन्ते पठितं, तदनन्तरमेवैन्द्रमेकादशकपालं निर्व-
पतीति पुरोडाशविधीनामादौ पठितं, तस्मादैन्द्रयोर्नैरन्तर्यादस्य यजमानस्य
दक्षिणवामभागस्थे द्वे अपीन्द्रिये सम्यक्स्थापिते भवतः ।

प्रकृतौ पशूनामङ्गन्यागात्पूर्वं पुरोडाशप्रचारो विहितः । अत्र त्वङ्गन्यागादूर्ध्वं
तदीयेभ्योऽनुयाजेभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादनुयाजानां पुरोडाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोडाशाः । पशु-
नेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात्पुरोडाशानां पशुत्वम् । पुरोडाशदेवताः प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणमवपयते ” [ब्रा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

वडवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वडवा दक्षिणा (३) । उत वा एषाऽथ२ सूते । उताश्वतरम् । उत सोम
उत सुरा । यत्सौत्रामणी समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

एषा वडवा यदश्वमश्वतरं वोभयं प्रसूते । अश्वगर्दभजातिद्वयसंगमादुत्प-
न्नोऽश्वतरः । या सौत्रामणी साऽपि तद्वत्सोमः सुरा चेत्युभयरूपा भवति ।
अतः सहशदक्षिणा समृद्धिकरी ।

सोमवामिन उक्तास्त्रय एव पशवः । सोमातिपवितस्य तु विशेषं विधत्ते—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषामभिधानम्)

“ बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थमतिपवितस्याऽऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैव यज्ञस्य व्युत्क्रमपिवपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

व्युत्क्रमं विकलाङ्गमपिवपति समृद्धं करोति ।

पूर्वपशुवत्समानदेवत्यपुरोडाशाभावप्रसक्तौ प्रकृतिवत्तादृशस्य पुरोडाशस्य
प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“ पुरोडाशवानेष पशुर्भवति । न खेतस्य ग्रहं गृह्णन्ति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या ग्रहा एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र
तु ग्रहाभावात्पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते—

“ सोमप्रतीकाः पितरस्तृणुतेति शतातृण्णायाः समवनयति (४) ।
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] इति । शतातृण्णा शताच्छिद्रा स्थाली ।

दक्षिणाभेरुपरि शतातृण्णायां (या) बन्धनं यत्सूत्रकारेणोक्तं तदिदं विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यसस्य व्यावृत्तैः ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

पापवस्यसं पापेन धनवत्तरत्वम् । निषिद्धां हि सुरां स्वकीयद्रव्यत्वेन
संपादयन्पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या ।
सोमाज्यादिवदाहवनीय एव तज्जोमे व्यावृत्तिर्न भवेत् । तस्माद्दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् ।
शतातृण्णायां हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

“ हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

अन्तरा दक्षिणाग्निसुरयोर्मध्ये । सा च सुरा हिरण्यस्पर्शेन पूता भवति ।
परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

दक्षिणाग्नौ शतातृण्णायाः स्थापनं विधत्ते—

“ यत्रैव शतातृण्णां धारयति (५) । तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

त्व२ सोम प्रचिकित इत्यादिभिरुपस्थानं विधत्ते—

“ पितृन्वा एतस्येन्द्रियं वीर्यं गच्छति । य२ सोमोऽतिपवते । पितृणां याच्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवा-
वरुन्वे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

यं यजमानं पीतः सोमोऽतिशयेन शोधयति स्वयं तदुदरे जीर्णत्वादेतस्ये-
न्द्रियमिति पूर्वत्रान्वयः । संख्यां विधत्ते—

“ तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव पीणाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ स्रवन्ति सौमीभिः पितृमतीभिस्तिसृभिस्तिसृ-
भिरुत्तरोत्तराभिरुपतिष्ठन्ते त्व२ सोम प्रचिकित इत्येताः समाम्नाता भवन्ति पुर-
स्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्ध्येता” इति । त्व२ सोम प्रचिकितस्त्वया हि नः
पितरस्त्व२ सोम पितृभिरित्यध्वर्योरेतास्तिस्रः । बर्हिषदः पितर आऽहं पितृनुप-
हृताः पितर इति ब्रह्मण एतास्तिस्रः । अग्निष्वात्ताः पितरो ये अग्निष्वात्ता वा-
न्यायै दुग्ध इति होतुरेतास्तिस्रः ।

तानेतानुपस्थातृन्विधत्ते—

“अथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि । अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवास्यै भेषजं करोति (६) ” । [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] ।

इन्द्रियवद्व्यवहारनिर्वाहकत्वाद्द्विजां यज्ञेन्द्रियत्तम् ।

तदेवमेतदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्त्रकाण्डोक्ताः प्रधानकर्मविधयस्तन्मन्त्राश्च व्या-
ख्याताः । अथानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्डनिरपेक्षो राजसूयप्रयोगोऽ-
भिधीयते ।

तत्राऽऽरम्भकाले कर्तव्यं पवित्रारुयं सोमयागं विधत्ते—

“ अग्निष्टोममद्य आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवाऽऽरम्भ
सवमाक्रमते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतित्वेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वम् । सवमभिषेकयुकं
राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते—

“ अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रिंशत्पमानो भवति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । ता
एवाऽऽप्नोति । मजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाऽऽप्नोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ७] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

अथाग्निष्टोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभी रत्निहविःपर्यन्तैर्यागैर-
ग्निष्टोमाभिचेचनीययोग्यं वाहितत्वात् । प्रकृतौ बाह्विष्वमानमाभ्यांदिनपवमानाभ-
वपवमानानां क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशस्तोमा विहिताः । अत्र तु तान्परित्यज्य
चतुस्त्रिंशस्तोमः प्रयोक्तव्यः । समिधमातिष्ठेत्यनुवाके त्रयस्त्रिंशस्तोमविधायकं
ब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्रैवावस्थितिविशेषणैकां स्तोत्रायामविकां संपाद्य चतुस्त्रिं-
शस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽवृत्तिविशेषः सामसूत्रे ब्रह्मव्यः । ये देवा दिव्येकादश
स्थेतिमन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवा उक्ताः । यद्वा वाजसनेयिनः शाकल्यब्राह्मणेऽधीयते—
“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्योस्ता एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजाप-
तिश्च त्रयस्त्रिंशौ” इति पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः संपास्या इति तत्तत्प्रकरणाद्-
वगम्यते । एतासां त्रयस्त्रिंशद्देवतानां प्रजारूपाणां पालकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुस्त्रिं-
शः । यथोक्तस्तोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ।

पवमानशब्देन प्रथमस्य बाह्विष्वमानस्यैव सहसा बुद्धिस्थत्वात्तत्रैवायं चतु-
स्त्रिंशस्तोम इति भ्रमं व्युत्सितुं त्रिष्वपि पवमानेष्वेतं स्तोमं विधत्ते—

“सुशर एष स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः स्तोमाः (१) । एतावानै-
यज्ञः । यावान्पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् । यत्समाः पवमानाः ।
तेनासुशरः । तेन यथापूर्वम् ” [ब्रा० का० १ म० ८ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुस्त्रिंशस्तोमं कृत्वैतयोस्तदकरणे सति यद्वैषम्यं भवति स
एष स्तोमानां सुशरः सम्यग्घिसनं भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोश्चोदकप्राप्तौ
यौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः प्रथमपवमानप्रयुक्ताच्चतुस्त्रिंशस्तोमाभ्यूनत्वेन
हिंसैव भवति । किंचायथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किमा-
यातमिति न शङ्कनीयम् । पवमानस्तोमदोषस्य यज्ञभ्रंशे पर्यवसानात् । एते त्रयः
पवमाना इति यावानेतावानेव मुख्यो यज्ञः । अन्यत्सर्वं यज्ञस्थान्तःश्लेषणम् ।
यथा भित्तेर्दाढ्यान्तर्दृढकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्थान्त्यदङ्गजातं
संपूर्त्यर्थमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपम् । त्रयाणामपि पवमानानां चतुस्त्रिंश-
स्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ।

अभिषेचनीयस्योक्थ्यसंस्थारूपत्वं विधत्ते—

“आत्मनैवाग्निष्टोमेनर्घ्नाति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि ।
पशव उक्थानि । यदुक्थ्यो भवत्यनुसंतत्यै (२) ” । (ब्रा० का० १ म० ८
अ० ७] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रगणशुहविधामभिधानम्)

अग्निष्टोमे द्वादशैव शस्त्राणि । उक्थये तु तेभ्य ऊर्ध्वं त्रीणि शस्त्राणि । तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाग्निष्टोमभागेनायं यजमान आत्मनैव स्वयमेव धनादिभिः समृद्धो भवति । स्वर्गहेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत उत्तरभाविनां त्रयाणां प्रजापशुरूपात्पञ्चदशस्तोत्रयुक्तोक्थपररूपत्ये सति प्रजासु पशुषु च समृद्धिरनुसंतता भवति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रस्थ प्रारम्भे चोदकप्राप्तामुद्रास्थै गायता नर इत्येतामृचं बाधितुमगन्तरं विधत्ते—

“ उप त्वा जामयो गिरु इति प्रतिपद्भवति । वाग्वै वायुः । वाच एवैषोऽभिषेकः । सर्वासामेव प्रजानां सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

प्रतिपद्यत उपक्रमपतेऽनयेति प्रतिपत् । औदा पठनीयेत्यर्थः । अस्यामृचि वायोरनीके अस्थिरन्निति गिरां वायुसपीपे स्थितिः पठ्यते । स च वायुर्वाक्स्वरूपः । कोष्ठाग्निपेरितस्य वायोः कण्ठताल्वाद्यभिघातेनाक्षराविशेषोत्पत्तेः । अभिषेचनीये योऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच एवाभिषेकः । तत्कथमित्युच्यते— सर्वासामेव प्रजानां मध्ये सूयतेऽभिषिच्यते । सर्वाश्च प्रजा एनं राजेति वदन्त्यः सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्पेरकवायुप्रतिपादिका सेयमृगेवाऽऽदौ पाठ्या ।

ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ एतमु त्प दशक्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेवैतेन सूयते । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

इत्याह, इत्येतामृचं पठेत् । अस्यामृचि समादित्यभिरुच्यतेत्यादित्याः श्रूयन्ते । ते चाऽऽदित्या एव प्रजा अदितेरुत्पन्नत्वात् । तेन मन्त्रपाठेन प्रजानामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिषिच्यते । ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । ये संभायां अकन् (१) । यदाह पवस्व ऋचो अग्नि इति । तेनैव यज्ञमुखान् यन्ति” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

सम्पग्भिभ्रयन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा तृचा याभिराद्याभिक्रग्भिस्तास्तृचानामाद्या ऋचः संभायाः । तादृश ऋचो य उद्गातारोऽकन्कुर्वन्ति पठन्ति त एत उद्गातारो यज्ञमुखाद्यन्ति वा अपगच्छन्त्येव । पवस्वेत्युचः पाठे तु तत्र हे सोम त्वमग्नियोऽग्ने भव आदिभूतः सन्वाचः शोधयेत्यभिधानाद्यज्ञमुखादपगमनं न भवति । उच्छब्दयुक्ताः काश्चिदृचो विधत्ते—

“ अनुष्टुप्प्रथमा भवति । अनुष्टुप्प्रथमा । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचैव प्रयन्ति ।

वाचोद्यन्ति । उद्धतीर्भवन्ति । उद्धदा अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः(२) । तस्मादुद्धतीर्भवन्ति ” [ब्रा०का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

स्तोत्रस्याऽऽदावन्ते त्वनुष्टुभावृचौ भवतः । तथा सत्यनुष्टुच्छन्दसो वाग्वि-
शेषत्वेन वाग्रूपत्वाद्वाचैव प्रारम्भसमाप्ती कृते भवतः । यद्यप्युप त्वा जामयो
गिर इत्यादयो गायत्र्यः, तथाऽप्युच्छन्दयुक्ताभिर्ऋग्भिरनुष्टुप्त्वं संपद्यते ।
अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छन्दयुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वात् । यद्वा सौरीष्वनुष्टुच्छन्दस्का-
सूद्यन्नद्य मित्रेत्यादिषुच्छन्ददर्शनादनुष्टुप्प्रूपमुच्छन्दैरुपेतम् । अनुष्टुभः संबन्धी
राजन्योऽनुष्टुच्छन्दसां प्रतिष्ठेति श्रुतेः । यथा छन्दुसां मध्येऽनुष्टुभ उत्तमत्वं
तद्द्राज्ञः सर्वालकत्वेनोत्तमत्वात्(त्वम) । तस्मात्प्रशस्तत्वाद्दुच्छन्दयुक्ता
ऋचः कार्याः । स्तोत्रसामापिकामृचं विधत्ते—

“ सौर्यनुष्टुगुत्तमा भवति । सुवर्गस्य लोकस्य संततैः ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्ता उद्धतीरिमां च सौरीं सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वा-
त्सौर्यां समापने स्वर्गः संततो भवति ।

प्राकृतानि पृष्ठस्तोत्राण्यपवादितुमन्यानि पृष्ठस्तोत्राणि विधत्ते—

“ यो वै सवादेति । नैनं सव उपनमति । यः सामभ्य एति । पापीया-
न्सुषुवाणो भवति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति
(३) । तैरेव सवाञ्चैति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

यो यजमानः सवादेति प्रस्तुतात्सोमाभिषवात्पंगच्छति, एनं सवो नोपन-
मति भावी सोमाभिषवो न प्राप्नोति । तर्हि वर्तमानं सोमाभिषवं करोत्विति
चेन्मैवम् । यः सामभ्योऽपगच्छत्यसौ सुषुवाणः पापीयान्भवति । वर्तमानं
सोमाभिषवं कुर्वतोऽपि सामराहित्यात्पापिष्ठत्वम् । तर्हि सामान्यपि कानि-
चिद्वायत्विति चेन्मैवम् । नहि यानि कानिचित्सामान्यत्र मुख्यानि, किंतु पृष्ठस्तो-
त्रगतान्येव । तस्मात्प्रयुज्यमानैस्तैरेव पृष्ठस्तोत्रैः सवाञ्चैति सोमाभिषवात्पंग-
च्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतोऽवगन्तव्यम् ।

पृष्ठस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरमुष्मिँल्लोकं ऋध्नोति । यानि मनु-
ष्यराजानां सामानि । तैरस्मिँल्लोकं ऋध्नोति । उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नोति ।
देवलोके च मनुष्यलोके च ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

एतच्च सामद्वैविध्यमन्यतो द्रष्टव्यम् । प्राप्तानेव स्तोमान्प्रशंसति—

“ एकविंशोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विड्वा एकविंशः । राष्ट्रः सप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां त्रयाणां सोमयागानामनुक्रमः । तत्राभिषेचनीयस्योक्थ्यविकृतित्वादुक्थ्ये चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमयुक्तत्वादभिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेये सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यग्निष्टोमगताः स्तोमा विपर्ययेण प्रयुज्यन्ते । अग्निष्टोमे च त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येष क्रमः । केशवपनीये त्वेकविंशः सप्तदशः पञ्चदशास्त्रिवृदित्येतादृशः क्रमो भवति । तत्राभिषेचनीये योऽन्य एकविंशो यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयोरुभयोः प्रजारूपयोर्मध्ये दशपेयगतरस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादेतद्वाष्ट्रं विश एवैतन्मध्यतस्तद्द्वयोर्विशोर्मध्येऽभिषिक्तं भवति । यस्मात्सप्तदशस्तोमरूपस्य राष्ट्रस्य पालक एष राजा यथोक्तरीत्या विशां मध्ये प्रजानां मध्येऽभिषिच्यते तस्मादेव कारणाद्विशां प्रजानां प्रियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठितस्तोमयुक्तं केशवपनीयं विधत्ते—

“ यद्वा एनमदो दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेत् । अति जनं वेयात् । उद्वा माद्येत् । यदेष प्रतीचीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टत्यनुन्मादाय (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अद् इत्यनेन प्रत्यक्षत्वं हस्तेनाभिर्नाय प्रदर्शयते । यदा समिधमातिष्ठेत्यादिभिर्मन्त्रैरस्माकं दृष्टिपथ एवैनं राजानं दिशो व्यास्थापयन्ति तदानीमेवायं स्वर्गं लोकमभ्यारोहति । अभ्यारुह्य च पुनरिमं लोकं प्रति नावरोहेच्चत्तदानमित्रत्यं बन्धुजनमतिक्रम्य यत्र क्वापि गच्छेदुन्मत्तो वा भवेत् । प्रतीचीनस्तोमोऽग्निष्टोमाद्विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एष यद्यत्र भवेत्तार्हं केशवपनीयेनेममेव लोकं प्रत्यवरोहति । किंचोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

यो रुक्मोऽभिषेककाले पुरुषस्याधस्तादवस्थापितो यश्चान्यः शिरासि स्नातुं धृतस्तावुभौ प्रशंसति—

“ इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मौ भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा०का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

अधस्तनो रुक्मा राजतो भूमिस्वरूप उपरितनस्तु हिरण्ययो द्युलोकः । तत आभ्यां द्यावापृथिवीरूपाभ्यामधस्तादुपरिष्ठाञ्च परिगृहीतो भवति । ननु “अमृतमसि मृत्योर्मां पाहीति हिरण्यमुपास्यति” इति श्रवणादधस्तनोऽपि रुक्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि हिरण्यावान्तरभेदत्वात् । “तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिण्यम् ” इति पुनराधाने श्रवणात् । होतृब्राह्मणेऽपि द्वैविध्यमाग्नातम्—“तद्दुर्वर्णः हिरण्यमभवत् । तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म । स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्बाधत । स देवानसृजत । तदस्य पियमासीत् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत्” इति च । उपरितनं रुक्मं पुनः प्रशंसति—

“ वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्याऽऽपः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

आपो वीर्यं निरघ्नन्निर्गमितवरुणः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् । तस्य च रुक्मस्य परिमाणं छिद्राणि च विधत्ते—

“शतमानो भवति शतक्षरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येबेन्द्रियं मतितिष्ठति ” [ब्रा०का० १ प्र० ८ अ० ९] इति । हिरण्यद्रव्यं प्रशंसति—

“ आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्चो वै हिरण्यम् । वर्चस्या एवैनमभ्यतिक्षरन्ति(१)” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ९] इति ।

हिरण्यदानेनापमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्टवम् । तत्संबन्धादायुर्हिता एवाऽऽप एने यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्त्वम् । तत्संबन्धादापस्तेजस्याः । शरीरशोभा वर्चः । तच्चाऽऽभरणसंबन्धाज्जायत इति हिरण्यस्य वर्चस्त्वम् । तद्योगादापो वर्चस्याः । अथ व्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते—

“अप्रतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष पुतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संव-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषामभिधानम्)

त्सरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रतितिष्ठति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

राजसूयेनेष्ट्वाऽपि द्विरात्राननुष्ठानेन संपूर्त्यभावादप्रतिष्ठितत्वम् । अत्रत्येषु स्तो-
त्रेषु आवर्त्यमानाः स्तोत्रीया ऋचो विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकाः संपद्यन्ते ।
तथा च संबत्सरगताहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु प्रतिष्ठितत्वं संबत्सरप्राप्तिर्भ-
वति । द्विरात्रावयवावर्हार्विशेषौ विधत्ते—

“ आग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः
प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विलक्षणयोरद्वोरनुष्ठितत्वादहोरात्रयोरस्य विविधप्रतिष्ठोपपद्यते ।

तयोरनुष्ठानाय शुक्लकृष्णपक्षौ विधत्ते—

“ पौर्णमस्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्धमासयोः प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

तयोरुभयोर्विलक्षणपक्षत्वादुभयोरर्धमासयोरस्य विविधा प्रतिष्ठोपपद्यते ।

पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्मासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः प्रतिति-
ष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्येत । तादृशश्चाग्निष्टोमः पूर्व-
महः । तच्चामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्टं शुक्लप्रतिपत् । उत्कर्षेण दर्शनस्य
तत्रोपक्रमात् । तस्मिन्नुद्दृष्ट उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्रारुच्यं कर्तव्यम् । तथा सति
विलक्षणयोर्मासयोः कृतत्वाद्विविधप्रतिष्ठा भवति । प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्याहे स्याताम् । तयोः कार्यं प्रतिति-
ष्ठ्यै(२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानश्चासौ पक्षश्च तत्र ये पुण्यदिने ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धे शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कार्यं न तत्र पक्षभेदो विवक्षितः ।

मासभेदस्तु दूरापेतः । अस्मिन्द्विरात्रे दोषमुद्भाव्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशव्यो द्विरात्र इत्याहुः । द्वे सेते छन्दसी । गायत्रं च त्रैष्टुभं च ।
जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जगती कृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने कुर्वन्तीति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

यदा वा एषाऽहीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

जागताः पशव इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्धव्यवणाद्द्विरात्रे च जगत्या अन्तारितत्वादपशव्यो द्विरात्र इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्यसे, विद्यत एव जगती । जागंत तृतीयसवनमिति श्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति । तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्यनुष्ठानं न संपूर्णं किं तर्हि यदा द्विरात्रस्यैतस्याहीनस्यैकमहः कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । साह एकैनाह्ना निष्पन्नत्वादेकाहः । तस्य तु तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र कृत्स्नस्याहो जगतीव्याप्यभावादपशव्यत्वं तदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभिप्रायः । तस्मिन्नाक्षेपे भङ्गच्यन्तरेण परिहारोऽप्यन्तर्भूतः । तत्कथमित्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दं परित्यज्य परिहारो योजनीयः । एषा जगती प्रकृतस्य द्विरात्रस्याहीनस्य कृत्स्नस्याहर्भजते । तस्मादत्र जगती कृता । तस्मादयं द्विरात्रः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नाहनि च्छन्दोन्तराणि सन्ति तथाऽपि जगतीव्याप्रावुषायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसां द्विरात्रे सामान्नातः—वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति तेन जगत्यै नैति ” इति । वैखानसनामकं साम पूर्वस्मिन्दिने गायेत् । यैत्र(तच्च) जगतीसंबन्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो वैखानससाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यह्नि जगत्याः पूरितत्वाद्विरात्रः पशव्य एव ।

अस्य द्विरात्रस्य व्युष्टिनाम प्रशंसति—

“ व्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते । व्येवास्मा उच्छ्रति । अथो तम एवापहते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विशिष्ट उषःकालो यस्मिन्द्विरात्रे सोऽयं व्युष्टिः । यो यजमान एवं व्युष्टिनाम विद्वान्यजतेऽस्मै यजमानार्थं विशेषेणोच्छ्रत्येव सर्वं कर्तव्यजातं बुद्धौ प्रकाशत एव । किंच तपो बुद्धिमान्द्यमयं यजमानो विनाशयत्येव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“क्षत्राणां धृतिस्त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमः पञ्चापवर्गस्तेनान्ते यजते संतिष्ठते राजसूयः” इति । क्षत्राणां धृतिरिति कर्मनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रकृतिवत्त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि त्रिभिरेव स्तोमैरुपेतः । तमेतं विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ अग्निष्टोममन्तत आहरति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अग्निविषयः स्तोमो यस्य ऋतोरन्ते सोऽयमग्निष्टोमः । यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्येतस्यामाग्नेय्यामृचि स्तोत्रकाल आवृच्या स्तोमं संपादयति । तेन च ऋतुः संस्थितो भवति । तस्मादयमग्निष्टोमः । अग्नेश्च सर्वदेवतारूपत्वमसकृदुक्तम् । तस्माद्राजसूयसमाप्त्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन यजमानो देवतानु प्रतितिष्ठत्येव । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्वादीं शष्पैः सुरा योज्या पुनाद्वाभ्यां तु पावयेत् ।

कुवित्वरे सुरा ग्रासा सोमावनयते सुराम् ॥

शतच्छिद्रयुतस्थाल्यां मन्त्राः पश्चेह वर्णिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वाऽस्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ”

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते—“ पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ” इति । तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदिडादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः । उच्छिनत्ति(ष्टि) न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेन्नैवम् । शिष्टस्थान्यत्रोपयोगश्रवणात् । “ ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् ” इति श्रूयते । “ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् ” इति च । “ शतानृण्णायां समवनयेत् ” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतानृण्णा । तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अन्नाविष्णु महि तद्वां महित्वं वीतं धृतस्य

गुह्यानि नाम । दमैदमे सप्त रत्ना दधाना
 प्रति वां जिह्वा घृतमा चरण्येत् । अग्नाविष्णु
 महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या
 जुषाणा । दमैदमे सुदृतीर्वावृधाना प्रति वां
 जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् । प्र णो देवी सरस्वती
 बाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु । आ
 नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती
 यजता गन्तु यज्ञम् । हवं देवी जुजुषाणा घृ-
 तार्ची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु । बृह-
 स्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
 रत्नानि दाशुषे । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
 यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः । बृहस्पते सुप्रजा
 वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदर्योः अर्हाद्द्युमद्विभाति
 ऋतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवंसा (२) ऋत-
 प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । आ
 नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा
 रजांसि सुक्रतू । प्र बाहवांसिसृतं जीवसे
 न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने
 श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ।
 अग्निं वः पूर्यै गिरा देवमीडे वसूनाम् । सप-
 र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् । मक्ष
 देववतो रथः (३) शरो वा पृत्सु काम्

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

चित् । देवानां य इन्मनो यजमान इयक्ष-
त्यभिदियज्वनो भुवत् । न यजमान रिष्यसि
न सुन्वान न देवयो । असदत्र सुवीर्यमुत
त्यदाश्वश्वियम् । नक्लिष्टं कर्मणा नशन्न
प्र योषन्न योषति । उप क्षरन्ति सिन्धवो
मयोभुवं ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
पृणन्तं च पपुंरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य
धारा उप यन्ति विश्वतः । सोमारुद्रा वि
बृहतं विषुचीममिवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः
प्र मुमुक्तमस्मत् । सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे
विश्वां तनूषुं भेषजानिं धत्तम् । अव स्यतं
मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषुं बद्धं कृतमेनो
अस्मत् । सोमापूषणा जनना रयीणा जनना
दिवो जनना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुव-
नस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ।
इमौ देवौ जायमानौ जुपन्तेमौ तमाशंसि गूह-
तामजुष्टा । आभ्यामिन्द्रः पक्कमामास्वन्तः
सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियांसु (५) ॥

(बृहतः शवसा रथः पपुंरिं च दिवो जनना पञ्चविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अनुमत्या आग्नेयमैन्द्राग्नमग्नये सोमायं प्रतिपूरुषमैन्द्राग्नं धात्रे बार्हस्पत्य-
मग्नये गृहपतयेऽर्थेनो देवीः समिधः सोमस्येन्द्रस्य मित्र आग्नेयः सद्य आग्ने-
यः हिरण्यमाग्नेयः स्वाद्वीं त्वाऽऽग्नाविष्णुं द्वाविंशतिः) ॥ २२ ॥

(अनुमत्यै यथाऽसति देवीरापो मित्रोऽसि शूरो

वा द्विचत्वारिंशत्) ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-

ष्टकः संपूर्णः ॥ १ ॥

अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशे सौत्रामणीमुक्त्वा राजसूयः समापितः । द्वाविंशे काम्ययाज्या[पुरो-
नुवाक्या] उच्यन्ते । तत्र काम्योष्टिकाण्डे त्रिहविष्का काचिदिष्टिराघ्रायते—

“ आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्प-
त्यश्चरुर्गदाग्नाविष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा देवता विष्णुर्गज्ञो देवता-
भिश्चैवैनं यज्ञेन चाभिचरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनम-
भिचरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभिचरति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

आज्यं भागो यस्याः साऽऽज्यभागा । आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।
तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं महित्वं महिमोपेतत्वं
महि पूजनीयम् । कथमिति तदुच्यते । घृतस्य यानि गुह्यानि नामानि मन्त्रेषु
गोप्यान्याज्यं पृषदाज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि युवां वीतं प्राप्नुतं, पशूनां तेजसाऽ-
ग्नये जुष्टमभिधारयामीति आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतपत्नीको घृतयोनिरेधीति

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आजुह्वानस्य सर्पिष इत्यादिमन्त्रान्सर्वदा शृणुतामित्यर्थः । कुत्रैतन्नामश्रवणंद-
मेदमे सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किंच, वां युवयोजिह्वा प्रति प्रत्येकं वृतमा-
गत्य प्राप्य चरण्येद्भक्षयतु पिबत्वित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा । सप्त रत्ना दधाना ।
सप्तसंख्याकान् रत्नसदृशाञ्ज्वालाविशेषान्धारयन्ती । छत्रिन्यायेनाग्निसाहित्या-
द्विष्णोरपि तथात्वम् । तत्रैव याज्यामाह—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु वां युवयोः पियं धाम यज्ञशालारूपं स्थानं
माहि पूजनीयम् । युवां वृतस्य गुहं योग्यं सारमभिधारणरूपं जुषाणा सेवमानौ
वीथः पुरोडाशं भक्षयथः । कीदृशौ युवाम् । देभदं सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुतीर्वा-
बुधाना पूर्वोदाहता आयुर्दा अग्न इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्विर्धयन्तौ । प्रति वां
जिह्वेत्यादि पूर्ववत् । उच्चरण्येदुत्कर्षणं भक्षयतु । द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र णो देवीति । सरस्वती देवी वाजोभिरन्नैर्नोऽस्मान्प्रकर्षणावतु रक्षतु ।
कीदृशी । वाजिनवित्ती । वाजोऽस्यां क्रियायामस्तीत्यन्नप्रदा यागक्रिया वाजिनी ।
सा यस्यामस्ति सा वाजिनवित्ती । धीनामवित्री यज्ञविषयाणामस्मद्बुद्धीनां
पालयित्री । तत्रैव याज्यामाह—

आ नो दिवो इति । यजता यष्टव्या सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं प्रति दिवः
सकाशादागन्तागच्छतु । बृहतः पर्वतादागच्छतु । यज्ञप्येषा वृद्धोके मेरी वा
तिष्ठति तथाऽप्यवश्यमागच्छत्वित्यर्थः । सेवमागता देवी अग्नां सुखप्रापिका नोऽ-
स्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमुशती कामयमाना शृणोतु । कीदृशी देवी । हवमस्मदी-
यमाह्वानं जुषाणा सेवमाना । वृतमश्नति प्राप्नोतीति वृताची । तृतीयहविषः
पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विश्वेदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हित हे बृहस्पते नोऽस्माकं
हव्यानि जुषस्व । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाथ रत्नानि रास्व देहि । तत्रैव
याज्यामाह—

एवा पित्रे इति । एवा, एवं किंचेत्यर्थः । हे बृहस्पते पित्रे पितृवत्पाल-
काय विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मै सर्वदेवगुरवे वृष्णेऽभिमतफलवार्षिणे तुभ्यं
यज्ञैर्बहुविधयागैर्नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैर्हविर्मिराज्यपुरोडाशादिभिश्च परिचर्या
विधेम सर्वथा परिचरेम । त्वत्प्रसादाच्छोभनापत्ययुक्ताः शूरभद्रोपेता धनानां
पतयो भवेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बृहस्पत इति । हे बृहस्पतेऽर्थो राजा यद्द्रविणं रत्नादिरूपमतीतरानति-
कम्यार्हात्स्वयमेवानुभवितुमर्हति । यच्चास्मज्जनेष्वमात्यादिषु द्युमदाभूषणादिमद्वि-
भाति । यजमानरूपेषु जनेषु ऋतुमद्यागसाधनवाद्विभाति । पुनरपि यद्द्रविणं
शवसा बलेन जीवितप्रदानसंपादितसैन्यरूपेण दीदयद्दीप्यते तद्यथोक्तगुणोपेतं
द्रविणं चित्रं मणिमुक्तादिरूपं हे ऋतप्रजात तदस्मासु धेहि स्थापय । ऋतात्सत्या-
त्परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुरुत्वेनोत्पन्न ऋतप्रजातः ।

प्रथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादभिचारादूर्ध्व
प्रत्यभिचरतस्तामेवेष्टिं विहितामभिपेत्य तत्र विशेषं विधत्ते—

“ प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्रथमतोऽभिचरन्तं शत्रुं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात्प्रत्यभिचरन्ति त-
दानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्याया आवृत्त्या वा मन्त्रान्तरागमनेन वैकैकस्य हवि-
षो द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । मन्त्रान्तरपक्षे तु प्रथमस्य हविषोऽग्नाविष्णुं सजो-
षस्तेत्येषा समानेतव्या । द्वितीयस्य हविषः पावीरवी कन्येति । तृतीयस्य तु समा-
म्नाता एव तिस्रः ऋचो वर्तन्ते । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्वित्वं तदुच्यते । अतिप्रयु-
क्त्यै तस्मादप्यतिशयितप्रयोगार्थम् ।

यस्तु पापभीरुः संप्रतिचारं न करोति, किंतु केवलं स्वविषयमभिचारं परि-
हर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्टं विधत्ते—

“ एतथैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनो-
पाव्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

देवताः प्रतिचरति निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्व-
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयति ।
लौकिकाधिक्षेपपरिहारो वाङ्निवारणम् । ब्राह्मण्यपरिहारो मन्त्रनिवारणम् । स
तादृशः पुरुषः शत्रोरात्मनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यव-
सर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याभ्यादेर्बाधो न
भवति । प्रथममभिचरन्पुरुष एनं न स्तृणुते न हिनस्ति ।

यज्ञप्राप्तिकामिन एकहविष्कामिष्टं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेदाग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैतं यज्ञो नमति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि द्रव्याभावादिविघ्नेन स यज्ञो न पाप्नुयात्तस्येयमिष्टिः । दृष्टिपाटवार्धिन एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ आम्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

अग्नेश्चक्षुषा दीपेनान्धकारादियुक्तपदेशे मनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्य तु चक्षुषा सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो यागदेवस्य विष्णोरग्नेश्च हविषा तावुभौ कामलादिरोगपरिहारणास्मिन्यजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः । तेनात्तौ चक्षुष्मान्सूक्ष्मदर्शनेऽपि समर्थौ भवति । घृतं चरुमकृतिद्रव्यं च प्रशंसति—

“ धेन्वै वा एतद्रेतो यदाज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

भक्षिततृणसारत्वादाज्यस्य धेनुरेतस्त्वम् । बलीवदृष्टोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनडुह्रेतस्त्वम् । धेन्वनडुद्रूपमिथुनादेवास्य दृष्टिलाभः । प्रकारान्तरेण घृतं प्रशंसति—

“ घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमानत्वाद्द्रूपभासकत्वाच्च घृतचक्षुषोस्तेजस्त्वम् ।

फलान्तराय विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृङ्क्ते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

परस्परविरोधिनोरुभयोर्मध्ये कश्चिदग्निष्टोमादियज्ञं न करोति तदीयस्तु भ्रातृव्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं स्रोतत् । दीक्षित सोमयाजिन्त्रित्यामन्त्रणादिभिरयजमानस्यानाहूतत्वात्तस्येयमध्वरकल्पेषदसमाप्तोऽध्वरः सवनत्रयसद्भावादध्वरत्वं सोमाभावादीषदसमाप्तिरतस्तामध्व-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रकल्पां तदीयस्य सोमयागस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत् । कदा । भ्रातृव्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वापेणेन्द्रियसामर्थ्यं न नश्यति । दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुत्व-
धनादेरुत्कर्षो भवतीत्यर्थः । निर्वापकालं विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक्कामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य वृद्धे तामस्थ
वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

उषःकाले मनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः प्राक्प्र-
वदनात्पुरा निर्वपेत् । तथा सति भ्रातृव्यस्य यावती वाग्विद्यते तामप्रोदितामनु-
च्चारितां वृद्धे यथा नोच्चारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य
संबन्धिनीं तां वाचं प्रवदन्तीमन्वन्या वाच इतरजनसंबन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति ।
यजमानेन यद्यथोच्यते तत्तथैव सर्वजना वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः ।
ता अन्यदीया वाच उपलालनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति । अध्वर-
साम्यं संपादयितुं त्रिषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—

“ आग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्दष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले-
सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्देकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्-
त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं
निर्वपेत्तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्रह्मस्पत्यश्वरुर्द्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देव-
ताभिरिव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव
छन्दाश्स्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्रातःसवनस्याऽऽकाले भ्रातृव्यमज्ञसंबन्धिनः प्रातःसवनस्य यावत्कालस्तावति
काले कपालैरष्टैकादशद्वादशसंख्याकैरेव छन्दांसि प्रतिवादिप्रयुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीरूपाणि व्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः प्रतिवाद्यनुष्ठितानि
सवनानि त्रीणि सवनानि व्याप्नोति । तस्मादस्त्यध्वरसाम्यम् । उक्तासु प्रत्य-
भिचारादीष्टेषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठायिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानुबन्ध्यास्थानीयामिष्टिं विधत्ते—

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वेपेद्वशयै काले यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवैषैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

भ्रातृव्योऽवभृथं कृत्वा गृहे समागत्योदवसानीयामनुष्ठायानुबन्ध्यां वशामुपाकरोति, तस्मिन्काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वेपेत् । भ्रातृव्यस्य साऽनुबन्ध्या वशा यैवास्ति एतस्याध्वरकल्पस्याधिकारिणोऽयमेककपालः सैवैषा वशा भवति । ननु पूर्वोकैः कपालैर्यथा छन्दांसि प्राप्तानि तथाऽनुबन्ध्याख्यः पशु-रपि प्राप्यतामिति चेन्न । संख्यासाम्येन च्छन्दसां प्राप्तुं शक्यत्वात् । नहि पशा-बष्टत्वादिसंख्याऽस्ति । अतः पूर्वोकैः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्नोति नार्हति । मैत्रावरुणस्य तु कपालैक्यात्संख्यासाम्येन पशुमेकं प्राप्तुमर्हति । अस्मिन्मैत्रावरुणे पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे मित्रावरुणौ नो गव्यूतिमस्मदयिगोयूथं वृतैः प्रभूतैरास-मन्तादुक्षतं सिञ्चतम् । सुक्रतू शोभनक्रतुयुक्तौ रजांस्यस्मदयिक्षेत्रपांसून्मध्वा मधुना जलेनोक्षतम् । तत्रैव याज्यामाह—

प्र बाहवेति । हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं बाहवा धनपूर्णेन बाहुना सह प्रकर्षेण सिसृतं प्राप्नुतम् । आगत्य च नोऽस्माकं गोयूथं वृ-तेन सिञ्चतम् । हे युवाना परस्परमिश्रितौ युवां जने ब्राह्मणादियजमानसभायां नोऽस्माञ्श्रवयंतं प्रख्यापयतम् । मित्रावरुणौ मे मदीयमिमा हवेदमाहवाने श्रुतं शृणुतम् । इष्टयन्तरं विधत्ते—

“अप्तावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतः सोमा-रौद्रं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-रौद्रं चरुं निर्वेपेत्सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मव-र्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

न व्यरोचत विशेषेण दीप्तिं न प्राप्तवान् । प्रायश्चित्तिं प्रतीकारम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपात्तिः । कालं विधत्ते—

“ तिष्ठ्यापूर्णमासे निर्वेपेद्बुदो वै तिष्ठ्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्च-समव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

यथा रुद्रो दुःखं द्रावयति तथा पौषमासः शैत्यदानेन तापं वारयति, तस्मात्तस्य रुद्रत्वम् । सोमो हि पौषमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरैक्यम् । साक्षादेव मुख्यमेव न त्वनूचानस्य पुत्रत्वमात्रेणाऽऽपादितममुख्यं ब्रह्मवर्चसम् । वेदेः परित आवरणं विधत्ते—

“ परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

परिश्रयणेन वेद्यामावृतायां वेदिरेव ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं भवति ।

चोदकपात्रमपवदितुं कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते—

“ श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

श्वेतवत्समुक्तायाः श्वेताया गोर्दुग्धं तदेवाऽऽतश्चनेन दधिभावमापाद्य मथितं सत्वश्वादाज्यं भवति, न तु मैत्राबार्हस्पत्य इव स्वयंमूर्तस्वयंमथितत्वादिकमत्रास्ति । प्रकृतौ श्वेतवत्सा श्वेता गौरिति नास्ति नियमः । अत्र त्वस्ति । प्रकृतावद्भिः प्रोक्षणं मार्जनं च । अत्र तु सर्वमाज्येनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्मवर्चसं संपूर्णं भवति ।

सामिधेनीषु समिध्यमानेऽवत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ विधत्ते—

“ अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्कर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजं भेषजमेवास्यै करोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

आज्यमात्रेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेतगोभ्यां यत्तदत्यधिकं, तेन दुश्कर्मा श्वेतकुष्ठयुक्तो भावितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ सामिधेनीषु धाय्ये प्रक्षेपणीये भवतः । मनोर्धर्मवैकृतत्वात्तेन यन्मन्वजातमुक्तं तदैषधम् । तदेतत्सर्वमापस्तम्ब आह—“ सर्वप्रोक्षणमार्जनानीत्या(न्या)ज्येन मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादग्निं व इत्येतासां द्वे ” इति ।

एतस्मिन्सोमारुद्रचरौ धाय्यात्वेनाग्निं वः पूर्वाभित्यादिका विकल्पिताः षडृच आम्नाताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

१ क. वेदेरे । २ क. मापय । ३ ख. मवृद्धत्वा । घ. ड. च. मवृत्त्वात्ते ।
४ ख. घ. ड. च. देव स । ५ ख. घ. ड. च. प्रोक्षामा ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निं व इति । वसूनां वो युष्माकं मध्ये पूर्वं प्रथमभाविनमग्निं देवं गिरा वैदिक्या, ईडे स्तौमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः । सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या सह वर्तत इति सपर्यन्तः । सकृत्स्तुत्वा नोपरमं कुर्वे, किंत्वा समाप्तेः स्तौमीत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । मित्रं न क्षेत्रसाधिसं पितृभ्रात्राद्यात्मकमित्रमिवास्मदीयस्य क्षेत्रस्य साधकम् । अथ द्वितीया—

मक्षु इति । कासुचित्पृत्सु केषुचित्संग्रामेष्वत्यन्तमभिनिवेशेन प्रवर्तमानेषु शूरो वा शूरो भट इव देवतो यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्षु गच्छतीति शेषः । रामरावणयुद्धवदत्याभिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहं विस्मृत्य परसेनां हन्तुं यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्यष्टमस्य यजमानस्य मनोवृत्तिस्त्वरया रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इद्य एव यजमानो देवतानां मन इयक्षति पूजयितुमिच्छति । तदीयं चित्तप्रसादं वाञ्छतीत्यर्थः । स एवायज्वनो यागरहितान्पुरुषानभिभुवदिदमिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । अथ तृतीया—

न यजमानेति । हे यजमान त्वं यागं कृत्वा न रिष्यसि न विनश्यसि । अत्र यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वम् । हे सुन्वान सोमयाजिन्ना रिष्यसि । हे देवयो पाकयज्ञादिभिर्देवानिच्छंस्त्वं न रिष्यसि । अनुवार्णितं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्ववद्योज्यम् । अथ चतुर्थी—

असदज्ञेति । अत्रास्मिन्यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यमसद्भवेदित्यर्थः । ज्ञतापि च त्यक्तदस्तु । किं त्येत् । आश्रयम् । आश्रयः शीघ्रगामिनश्च तेऽश्वाश्चाऽऽश्रयास्तेषां संबन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेधवाची । कर्मसहितं तं यजमानं नकिर्नशत्, राक्षसादिर्मा विनाशयतु । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह प्रकर्षेण न योषन्मैव मिश्री भवतु । यजमानोऽपि न योषति न पाप्मना सह मिश्री भवति । अथ षष्ठी—

उपक्षरन्तीति । सिन्धवो नदीसदृशा मयोभुवः सुखं भावयिन्वो धेनवः पूर्वमिष्टवन्तमितः परं यक्ष्यमाणं च पुरुषमेनमुपेत्य क्षरन्ति स्रवन्ति । बहुतरं क्षीरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पृणन्तमस्मिन्कर्मणि जुहूं पूरयन्तं पपुरिं हविष्मत्सु कर्मसु पूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यिष्यन्तं च यजमानं श्रवस्यवः श्रोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धारा विश्वतः सर्वत उपयन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ।

विकल्पितानि त्रीणि धाय्यायुगमान्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

सोमारुद्रा इति । याऽभीवा रोगरूपा निर्ऋतिर्नोऽस्माकं गयं गृहमाविवेश सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ तां निर्ऋतिं विषूचीं विष्वग्गतिं नानादिक्षु यथा पलायति तथा विवृतं विशेषेणोन्मूलयतं, पराचैः पराङ्मुखीं निर्ऋतिं तामारे दूरे युवां बाधेथां, तथा निर्ऋत्याऽस्मासु कृतमेनश्चित्वापं रोगरूपमप्यस्मत्प्रमुक्तं प्रकर्षणास्मत्तो मोचयतम् । याज्यामाह—

सोमारुद्रा इति । हे सोमारुद्रौ युवमुभौ युवामस्मे तनूषु अस्माकं शरीरेषु विश्वा सर्वाण्येतानि भेषजान्यौषधानि धत्तं स्थापयतम् । अवस्यतं तैर्भेषजैरनिष्टं विनाशयतम् । निर्ऋत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु यद्बद्धमेनोऽस्ति तदस्मत्तो मुञ्चतम् । इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ यदि विभियाद्दुश्कर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्कर्मा भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

सोमसंबन्धोषधिरसेन जातत्वात्पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै पूषोतिश्रुतेः । पूषरूपया भूम्या तृणादिप्रदानेन पोषितत्वात्पशवः पौष्णाः । अतो हविषा तुष्टा स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां त्वचं करोति । ततो दुश्कर्मात्ममपगच्छति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापषणा इति । हे सोमापूषणौ युवां देवा अमृतस्य कर्मफलस्य नाभिमरुणवन् । न(ण)ह बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नो नाभिश्चब्दः । बन्धनरज्जुं कृतवन्तः इत्यर्थः । सोमापूषभ्यां हि कर्मफलं यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवाम् । धनानां द्यावापृथिव्योश्च जनयितारौ । ऐहिकामुष्मिकफलदातृत्वमेवात्र द्यावापृथिव्योर्जनकत्वम् । किंच, जातौ सन्तौ जातमात्रेणैव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य गोपौ गोपयितारौ । तत्रैव याज्यामाह—

इमौ देवाविति । सर्वे देवा जायमानाविमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते । इमा-
बुभावजुष्टान्यप्रियाणि तर्मांसि बुद्धिमान्धानि गृहतां समवृण्वतां विनाशयताम् । इन्द्र आभ्यां सोमापूषभ्यामामासूस्त्रियासु तरुणीषु गोष्वन्ता रसपोषकाभ्यां पक्कं क्षीरं जनजनयति । गावो हि सारयुक्तायां भूमौ सोमेन वर्धिता ओषधीर्भक्षयित्वा बहुजननीतनर्भं क्षीरं धारयन्ति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अस्मात्सोमापौष्णात्पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा आग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

गर्भाशये धृतस्य रेतसोऽंशिना पच्यमानत्वादग्नेः प्रजनयितृत्वम् ।

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायपि दधाति ताजगार्तिमाछति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पूर्वमभिहितम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्या रुद्ररूपत्वमग्नेराघ्रातम् । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः सकाशाच्चरुणा मुख्येन मूल्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चरुरूपमुत्कोचं दत्त्वा तं बध्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं प्राप्नोति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्थ रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति यं पुरुषं व्याधिश्चिरं पीडयति । एतस्य पुरुषस्य शरीरमाणयोर्बन्धको योऽन्तरसः स व्याधिकाले सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्यान्नस्य संबन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसो मनःप्रभृतेर्लिङ्गशरीरस्याऽऽप्यायनकरस्तेन रसेन प्राणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजसनेयिनः शिशुब्राह्मणेऽञ्चं ददामीति वाक्येन समापनन्ति । तस्मिन्सोमोऽन्नोपभृते सति अयं देहोऽग्निं गच्छति जाठराग्नेर्गर्भस्थान्तरसस्थाभावान्मांसादिधातून्निर्भक्षयति । अत एवाऽऽमयाविनः शरीरं कृशं दृश्यते । एवं सति यजमानश्चरुणा मूल्येन सोमाग्निभ्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किञ्च, यद्यप्ययं मुहूर्तमात्रं गतप्राणस्तथाऽपि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव । एतस्य चरोरङ्गत्वेन होतुर्बलीवर्द्धदानं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ सोमारुद्रयोर्वा एतं ग्रसितं होता निष्विदति स ईश्वर आर्तिमार्तोरन-
इवान्होवा देयो वह्निर्वा अनडान्वाह्निर्होता वह्निनैव वह्निमात्मानं स्पृणोति ”
[सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

‘रोगिसंबन्धिरसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी ग्रसितो
वर्तते । तं ग्रसितं होता याज्यानुवाक्याबला निष्विदति तयोर्मुखान्निःसारयति ।
स च होता तयोः कोपादार्तिं प्राप्तुमीश्वरो योग्यो भवति । अनडुहो वह्निस्त्वमन-
इवाहमग्नीध इत्यत्रोपपादितम् । अग्निविषयावाहनमन्त्रपाठाद्धोतुर्वह्निस्त्वम् ।
तथा सत्यनडुहो दाता होता तेनानडुद्रूपेण वह्निनैव वह्निरूपं स्वात्मानं स्पृणोति
आर्तिशान्त्या पीणयति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेय-
मिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिध्मस्या-
भ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति ” [सं० का० २
प० २ अ० १०] इति ।

अस्मै स्व आयतनेऽस्य वैरिणः स्वकीयगृहविषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृव्यं
विवादकारिणमन्यं विरोधिनं जनयेयमिति यः कामयेत स एतं चरुं निर्वपेत् ।
तस्य वेदिपरिग्रहस्थानं सूत्रकारिणं दर्शितम्—“ भ्रातृव्यक्षेत्रं गत्वैतामितिं निर्वपे-
त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उद्धृत्य तदेवार्धेन बर्हिषः स्तृणीयादर्धमभ्यादध्यात् ”
इति । एवं कृते सत्ययं यजमानोऽस्य भ्रातृव्यस्य तदीयस्थान एव विवादकारिणं
जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नावैष्णवमित्यादावभिचारहविस्त्रये ।

अग्ना प्र णो बृहेत्याद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥

आ न एककपाले तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाध्याः स्युः सोमारौद्रके चरौ ।

देवानामिति चार्धं चस्ति सृष्टृक्ष्वनुषज्यते ।

षड्धाध्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेत्युदीरिते ।

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

(काम्ययाज्ञ्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥

प्रथमत्वाद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्वै(त्वै)कदेवत्व(त्व)साम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ”

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्वै चरुं बाह्रस्पत्यं चरुम् ” इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नेये पावकायाग्नेये शुचयेऽष्टाकपालम् ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तम् । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेन्न । द्विदेवत्या(त्वा)दिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मादाग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

विस्पष्टमनुवाकार्था वर्णयन्ते बुद्धिशुद्धये ।

अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणघासकाः ॥

साकमेधाः पितृयज्ञरूपम्बकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीयमिन्द्रादि तुरीयं च द्वयं तथा ॥

पञ्चैष्मीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

देविकाद्यं कर्मषट्कं स्याद्रैत्निहविरादिकम् ॥

हवींषि रत्निनां तद्वद्दीक्षणीयाऽभिषेच्यगा ।

हवींषि स्युर्देवसुवां जलग्रहणसंस्कृती ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्वदाभिषेकोऽथ दिग्जयः ।

सेवा संसृह्विस्तद्वदशपेयो ह्यवेष्टयः ॥

हवींषि प्रयुजां सौत्रामणी याज्या इतीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काभ्ययाज्यापुराणुवाक्याभिधानम्)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डेऽष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-
भाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० १ प्रपा० ८ अनु० १४६) ।

(भाष्यक्रमेण—काण्ड० १ प्रपा० ८ अनु० १४०)

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1895

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. Amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .
Part. III.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.